

G a á l A t t i l a

Hódoltságkori török kiserődök a Buda - eszéki

hadiut Tolna megyei szakaszán

/Különös tekintettel Ujpalánk várára/

I.

Doktori értekezés

S z e k s z á r d

1 9 8 0 .

Hódoltságkori török kiserődök a Buda-eszéki
hadiút Tolna megyei szakaszán
/Különös tekintettel Ujpalánk várára/

B e v e z e t é s

Több éves előkészítő munka után 1975 nyarán kezdtük meg a Szekszárd közelében lévő Palánk-pusztán, az egykori Palánki sziget területén egy hódoltságkori török palánkvár maradványainak feltárását.¹ A rendelkezésünkre álló írásos adatok, valamint az ekkor már ugyancsak több éve folyó terepbejárások és felszíni gyűjtések eredményei alapján biztosra vehettük ugyanis, hogy ennek a közel tíz hold nagyságú területnek valamely pontján megtalálhatjuk majd a terület névadó kiserődjét; Jeni-Palanka, azaz Ujpalánk várát.² Biztunk abban, hogy a vár maradványainak feltárásával - a hódoltságkor kutatásában először - régészeti módszerekkel is megvizsgálhatjuk e sajátos építési móddal, a palánk-falazással épített erődítmények egyikének szerkezetét, technikai és várépítészeti megoldásait, s eközben hasznos adatokat, jelentős tárgyi leletanyagot nyerhetünk az adott időszak kutatásához.³

Reményeink alapját több biztató tényező képezte; mindenek előtt az, hogy a hajdani mocsarak közül kiemelkedő, - s jelenleg is szántóföldi művelés alatt álló - szárazulat a múltban is mindig mezőgazdasági hasznosításu volt.

Az ismert törökkori palánkok közül tehát ez volt az egyetlen, amelynek maradványai nem lakott területen; utcák, épületek, vagy különböző tereptárgyak alatt feküdtek. Ez egyfelől, - annak ellenére, hogy a hatvanas évek mélyszántásai a felső rétegekben elég jelentős pusztítást végeztek, - azt a reményt keltette bennünk, hogy a vár területén ép alapfalakat, vagy legalább ép falárok-rendszert találhatunk. Másfelől viszont biztosítékul szolgált arra nézve is, hogy ha az - akkor kiterjedésében pontosan még nem ismert - objektum nagysága úgy kívánja, a feltárandó területet bármely irányban akadálytalanul növelhetjük.⁴ /1. tábla 1-2 kép/.

A várépítési technika vizsgálatát tekintve csábító volt a lehetőség, hogy az eddig feltárt váraknál többnyire csak kiegészítő-, vagy szükségmegoldásként alkalmazott palánk-technikát ebben az esetben egy olyan várnál vizsgálhatjuk meg, melynél - néhány téглаépülettől eltekintve - ez volt a falépítés fő módozata.⁵ A várról fennmaradt leírások és az egyetlen ismert vázlatrajz szerint Ujpalánk a legkisebb palánkvárak közé tartozott, így azt is remélhettük, hogy teljes feltárására is módunk lesz.⁶

Az ujjpalánkai vár létrehozásának okait, sajátos földrajzi helyzetét, gazdasági és hadászati jelentőségét kutatva, vizsgálódásunk szükségszerűen a többi dunamenti palánkvárra is kiterjedt. Ezek az észak-déli irányban egymástól nem túl nagy távolságban lévő apró várak mindeddig szinte teljesen elkerülték a várkutatók figyelmét. Csodálkoznunk

ezen persze aligha lehet, hisz még "második vonalbelinek" is csak nagy jóindulattal nevezhetők, így azután jóval kevesebb érdeklődésre tarthattak számot mint az időszak hadieseményeiben szinte állandóan főszerepet játszó végváarak, vagy akár a végvári rendszerbe tartozó palánkok, párkányok és megerősített kastélyok.

Volt azonban ezeknek az apró váraknak is néhány, - katonailag talán kisebb jelentőségű, de a török birodalom számára mégis nagy fontosságú feladata:

a/ Őrizték és biztosították az ország hódoltsági részének egyik fő hadfelvonulási, követjárási és kereskedelmi utvonalának, a Buda-eszéki hadiutnak egy csaknem nyolcvan kilométeres szakaszát.⁷ Ez az utszakasz pedig ebben az időszakban a Konstantinápolyba vezető ut egyik legveszélyesebb része volt a veszélyes utszükületek, mocsaras átkelőhelyek, s nem utolsósorban, - de az előbbiekkal szoros összefüggésben, - a portyázó magyar végbeliek, s a területet gyakran felkereső prédaleső szabadhajduk támadásai, zaklatásai miatt. Főként a hódoltság elején: Szigetvár, Palota és a balatoni végváarak vitézei veszélyeztették szinte állandóan a nagyut környékét.⁸

b/ Legalább ennyire fontos volt a révek és a réveknél lévő vámszedőhelyek biztosítása a törökök számára, hiszen ezeken a pontokon; - az ujjpalánki hidon, a bátai, a tolnai, dombori, paksi és dunaföldvári réveknél áramlott át az Alföld irányából nyugat felé, s ugyanígy az ellenkező irányba szállított különböző áruféleségek jelentős hányada. Talán elegendő, ha egyenlőre a XVI-XVII.

századi borkivitelben is jelentős szerephez jutó Szekszárd környéki bortermelésre, vagy az - elsősorban a dunaföldvári révet érintő - élőmarha szállításra utalnunk.

Az átkelőhelyek közelében lévő mezővárosok, - így Paks, Tolna és Dunaföldvár is - gyakran voltak jelentős ~~sohadalmak~~ színhelye, melyek védelmét ugyancsak biztosítani kellett.

Különös jelentőséget tulajdonítottunk vizsgálódásaink során annak, hogy - néhány rövid rajtaütéstől eltekintve, - váraink Buda eleste után mindvégig török kézen voltak. Az ebben rejlő lehetőségek, már a tárgyi emlékanyag értékelésénél is különleges lehetőségeket biztosíthatnak számunkra, mivel a felváltva birtokolt várak esetében sokkal bonyolultabb a hódítók életmódjára, anyagi kulturájukra vonatkozó emlékanyag biztonságos szétválasztása. Pedig ennek elvégzése, s saját népi kulturánk gyökereinek oly módon is megkísérlendő tisztázása a korszak kutatásának egyik igen fontos feladata.

Dolgozatunkban e hat dumamenti kiserőd; - Földvár, Paks, Tolna, Ujpalánk és Bátaszék palánkvárainak történetével foglalkozunk, előtérbe helyezve a várakkal kapcsolatos eredményeinket, s csak a legszükségesebb mértékben tárgyalva a hozzájuk tartozó települések történetét.

I. A magyarországi vártörténeti kutatások néhány kérdésé-
nek áttekintése. A XVI-XVII. századi palánkvárak helye
a magyarországi várkutatásban

Vártörténeti kutatásokról szólva, mindennek előtt szükségesnek tartjuk jelezni, hogy vizsgálódásunkat csak a középkori és hódoltságkori eredetű várak kutatástörténetére terjesztettük ki.

Az ezt megelőző időszakok erődítményeinek kutatásáról napjainkig már több összefoglaló ismertetés jelent meg. Így ezek részletezésétől eltekintünk még akkor is, ha elismerjük, hogy a palánkvárépítés bizonyos elemei, építéstechnikai megoldásai már az őskori, majd a római-kori erődítményeknél és árpádkori földvárainknál is fellelhetők. Ugy véljük azonban, hogy egy olyan ősi és alapvető építési módnál, mint amilyen a földbevert, vagy leásott oszlopok befonása és földsánccal való megerősítése; - erőltett lenne megkísérelnünk a többszáz, vagy több ezer évvel korábbi erődítményekkel való kontinuis kapcsolat bizonyítását. /A Kárpát medence korábbi erődítményeinek; földvárainak és sáncrendszereinek kutatástörténetéről Nováki Gyula adott részletes és gondos összefoglalást "A magyarországi földvárkutatás története" /Bp. 1963/ c. tanulmányában.⁹ Ugyancsak tőle kaptunk áttekintést a magyar várépítészet kezdetét jelentő IX-XI. századi magyarországi földvárakról az 1975-ben megjelent Várépítészetünk c. tanulmánykötetben.¹⁰/

A középkori magyar várkutatás történetét először Csorba Csaba foglalta össze, a közelmúltban megjelent két tanulmányában, azzal a nem titkolt céllal, hogy a kutatástörténet ürügyén elsősorban a várkutatás elméleti kérdéseit vegye bonckés alá.¹¹

Nem látjuk értelmét annak, hogy ennek a valóban széleskörű és hatalmas szakirodalmi anyagot áttekintő "vita-irat"-nak tényanyagát kivonatljuk, a kutatástörténeti részhez pedig aligha tehetnénk hozzá bármit is. Így csak azokat a kérdéseket vizsgáljuk meg részletesebben, - utalva esetenként azokra a kutatókra és munkásságukra, akikkel Csorba vitatkozik, ritkább esetben egyetért, - melyek témánk szempontjából bennünket is elsődlegesen foglalkoztatnak.

A./ A várak osztályozásának különböző változatai

A katonai célokat szolgáló, védelmi feladatok ellátására létrehozott objektumok valamilyen szempont szerinti szétválasztását nálunk először Könyöki József kísérelte meg "A középkori várak, különös tekintettel Magyarországra" c. könyvének "A várak osztályozása" című fejezetében.¹² A felsorolás betűrendbe szedve tartalmazza mindazokat a várfajtákat, melyeket Könyöki a többtől valamilyen oknál fogva különbözőnek, önálló csoportba sorolhatónak tartott. A vár fogalma alá e szerint az alábbiak tartoztak: barlangvárak, bolondvár, /pogányvár/, favarak, faváracs, fennsíkvarak, földvárak, /1. pogányvár/, gátvárak, keresztesek várai,

kettős várak, közös várak, községi várak, pogányvár, római eredetű várak, tóvár, tüskevár /l. gátárok/, üvegvár, vá-racs, vár csoport, végvárak, vizivárak. Mint látjuk a felosztásnál különböző szempontok, - birtoklás, különböző történelmi korok, földrajzi környezet, építőanyag stb. játszottak szerepet. /Azt sem tudhatjuk biztosan, hogy az ugyancsak általa megnevezett u.n. "erőd gát /palánk/" leírásánál valóban a palánktechnikával történő építésre gondolt-e Könyöki? "Mennyiben használtak hazánkban erőd gátat a középkorban... nincsen róla tudomásom. Mutaszombaton és Csáktornyan azonban nyomait találtam, s úgy látszik, hogy ezeket a várakat még a XVI. század után is használták. Katona erődítményeknél egész mostanáig használatban vannak".¹³

A felszabadulást követő időszakban azonnal meginduló várkutató eredményeként Gerő László 1955-ben kiadott munkájában az osztályozás alapjául már egy újabb szempontot, a fejlődést állította.¹⁴ Ennek megfelelően megkülönböztetett: földvárakat, lakótoronyokat, belsőtornyos várakat, külsőtornyos várakat, olaszbástyás várakat /ó- és újolasz bástyákkal/, erődöket, s ehhez a felsoroláshoz függé-lékként toldotta még a templomerődöket és várkastélyokat.

Lényeges előrelépést jelentett ez a Könyöki-féle felosztáshoz képest, ám a következő évtizedek befejezett várfeltárásai és helyreállításai éles fényt vetettek a felsorolás hibáira is. Az 1968-ban megjelent Magyar várak c. könyvében Gerő László ezért ezt a felosztást a következőképpen módosította: I. Ágyu előtti korszak: a/ torony nél-

küli védőövek, b./ lakótornyok, c./ belsőtornyos várak;
II. Ágyu utáni korszak: a./ ágyutornyos várak, b./ bástyás várak - 1. rondellák, 2. ó-olasz bástyák, 3. új olasz bástyák, c./ előműves várak, d./ erődök.¹⁵ Ezt a felosztást találjuk a felszabadulás utáni "várkönyvek" legutóbb megjelentetett, - s mindeddig talán legszebb kivitelű - reprezentatív kötetében, a Várépítészettünk-ben is.

A felosztás alapjának Gerő László az ostromvédelem szükségletei által megszabott, de a gazdasági és társadalmi fejlettségtől, anyagi és technikai kultúrától is nagyban függő fejlődést határozta meg, így a hangsúly természetesen a tűzfegyverek hiányára, vagy meglétére tevődött át és fő kritérium az oldalozás fokának a vizsgálata lett.¹⁶

Ezt a felosztást is kritika alá vette Csorba Csaba a már korábban említett két tanulmányában.¹⁷

Érdekes, hogy lényegében a Gerő László által kidolgozott és kifejtett gondolatokat fogalmazza meg újra amikor a toronyközpontuság kérdését fejtegeti, s ennek erőteljesebb hangsúlyozását kéri számon épp a Gerő László által adott szempontokon. Kifejti, hogy a középkori váraknál a "vár domináns része, a vár védelmének központja a nagy torony vlt /nevezik öregtoronynak, lakótornynak/, mely önállóan is védhető, ha a többi részt már elfoglalták." ¹⁸

Felsorolt példái között Tolna megyéből csupán a simontornyai várat említi Csorba, noha a dunaföldvári vár esetében - melynél pont ez az Öregtoronynak, vagy Török-

toronynak nevezett részlete maradt fenn, - legalább annyira bizonyítható a toronyközpontuság, mint Simontornyánál. A mi szempontunkból pedig különös jelentőséggel bír, mivel - mint a későbbiekben majd részletesen is látni fogjuk, - ez a középkori torony a török palánkvárnak is központi építménye maradt.

Az erődítmények egyes fajtáinak elkülönítésére Csorba az alábbi felosztást javasolja:

- a./ Vár
- b./ Várkastély
- c./ Erődített lakóház
- d./ Torony /lakótorony/
- e./ Fallal körülvett város
- f./ Erődített templom
- g./ Erődített kolostor¹⁹

Az a./ pont alá tartozó tulajdonképpeni várak, "olyan erődített lakóépület, amelynek építésénél nem a lakályosság, hanem a védhetőség dominált,"²⁰ - további felosztását a tulajdonjog figyelembevételével a következőképpen végezte el:

- a./ királyi várak az ország belső területén,
- b./ királyi várak az ország határán /végvárak/,
- c./ egyházi tulajdonban lévő várak,
- d./ magán /földesuri/ várak
- e./ községi- vagy parasztvárak
- f./ lovagrendi várak²¹

Jóllehet a Gerő-féle típus sor ténylegesen magában

hordozza a merev tipusbasorolás veszélyét, magunk részéről a Csorba által javasolt rendszert sem látjuk sem elég meggyőzőnek, sem pedig elég átgondoltnak.

A funkcionális vonatkozások erőteljesebb figyelembevételével a várépítés tipológiájának általa javasolt átdolgozásánál valóban kívánatos lenne! De ha egyoldalúságot vélünk felfedezni a Gerő féle felosztásban, akkor Csorbánál is legalább ilyen mértékű, - igaz, más kiindulópontból kialakított - egysíkúságot fedezhetünk fel: - s ez nála a tulajdonjog szerinti felosztás.

Nem feladatunk most a két rendszer hibáinak és eredményeinek elemzése. Mindkettő közös hiányának tartjuk azonban, hogy egyszerűen nincs bennük hely a XVI-XVII. századi magyarországi várak egy olyan jelentős, - bár kétség kívül nem látványos - csoportjának, mint a palánkvárak.

A XVI-XVII. századi magyarországi várrendszerben bekövetkezett változások lényegét mindketten csupán abban látják, hogy átmenetet jelentettek a középkori vártól, - mint megerősített lakóépülettől - az ujkori erődök felé. Ez kétségkívül igaz. Az állandó háborús veszély, a gyakori hadiesemények miatt ugyanis - főként az ellenséges területekhez közel fekvő várak - lassanként elvesztették polgári lakosságuk jelentős részét. Lakóépületként így egyre inkább csak a katonaelemek számára szolgáltak.²² Kellő megerősítés és átépítés után ezek a, - legtöbbször középkori eredetű - várak lettek a végvári vonal kulcsfontosságú várai. Mellettük, - és támogatásukra -

azonban a "hevenyészve épített" palánkok, kastélyok, párkányok egész sorát hozták létre. Ezek feladata az egymástól sokszor nagy távolságban lévő nagy várak által védtelenül hagyott területek őrzése és ellenőrzése volt:

"A XVI és a XVII. században a had fészkei mind a török, mind a magyar részen a végházak, a kastélyok és a palánkok voltak. Mindegyik vár nagy vidéket von magához s a városok és falvak lakói - akarva nem akarva - a végházak hatalma és botja alá kerülnek..."²³ - írja Takáts Sándor a korszak egyik legkiválóbb ismerője, a "magyar erősségek"-ről készített tanulmányában. Pataki Vidor a Takáts által megkezdett kutatómunka napjainkig egyedüli követője, - és korrigálója, - ugyancsak jelentős szerepet tulajdonított a palánkváraknak: "A nagyvár körüli kis palánkok, húszárvárak, kastély erősítések melyek rendszeres ostromot nem birtak ki, de portyázó hadak ellen kitűnő oltalmak voltak s mondhatni valóságos őrszemei és testőrei voltak a nagyobb váraknak".²⁴

A palánkvárak jelentősége és vár mivoltuk úgy véljük nehezen vitatható. Ugy tűnik azonban, hogy a várkutatással foglalkozók figyelmét egyenlőre sokkal inkább a látványosabb, könnyebben feltárható, s birtoklástörténeti multjukból adódóan legtöbbször jobb írásos forrásanyaggal rendelkező; - egyszóval jobban kutatható - kővárak kötötték le. Ennek lehet azután a következménye az is, hogy még a pusztán elméleti jelentőségű felsorolásokból is kimaradtak a földből-fából épített erősségek.

B. Eltérő vélemények az u.n. "magyar várépítés"-ről

Magyarországon a XVII. század utolsó harmadában a várakról megjelentetett romantikus hangvételű írások jelezték a várak iránti érdeklődés erősödését, a várkutatók kezdeteit. Ettől kezdve egyre növekedett a várakról megjelentetett cikkek, tanulmányok, összefoglaló jellegű munkák száma, s a második világháború után megkezdődő várasatások csak tovább növelték a kérdéssel foglalkozók számát.

Annál feltűnőbb tehát, hogy mind máig meglepően kevés a XVI-XVII. századi végvári rendszerről, s még ennél is kevesebb a végvári rendszer török várairól írott, vagy ez utóbbiakkal akár csak kis mértékig foglalkozó munkák száma.

A múlt század végén Acsády Ignác jelentetett meg tanulmányt a XVI-XVII. századi végvárépítésekről²⁵, századunk első három évtizedében az elsősorban művelődéstörténeti kutatásokat végző, de egyben kiváló hadtörténeti kutató; Takáts Sándor alkotott maradandó értékű összefoglalásokat. Utóbbi foglalkozott először behatóan a palánk technikával és a palánkvár-építéssel. Nagyjából erre az időszakra esett Szegő Pál működése is, aki a végvárak szervezetét az 1541-1593 közötti időszakra vonatkozóan vizsgálta.²⁶

A két világháború közötti időszakban Pataki Vidor munkássága a legjelentősebb a várkutatókban. Takáts Sándor mellett tőle származik a legtöbb adat és megállapítás, melyet a kérdéshez nyulni szándékozók azóta is a palánkvárak vonatkozásában felhasználhatnak.

Napjaink kutatásáról szólva, - szándékosan nem érintve most a várleltárak, vizsgálati jegyzőkönyvek, zsoldjegyzékek, alaprajzok, várképek stb. közreadásának és kutatásának kérdését, - Sinkovics István 1954-ben és 1966-ban megjelent munkáit²⁷, valamint Fodor Pálnak a magyarországi török várerődítési munkálatokról a közelmúltban megjelent munkáit említhetjük elsősorban.²⁸

Nem kifejezetten vártörténeti kutató, de a XVI-XVII. századi végvárakról is ad rövid összegzést Nagy László a végvári katonaság eredetéről, életkörülményeiről és harcaikról írott, 1978-ban megjelent munkájában.²⁹

A törökökkel folytatott harcok, majd a török betelepítése az országba, a magyar haditechnika alakulására is jelentős hatással volt, a várak esetében pedig egy sor szerkezeti változtatást tett szükségessé.

Takáts Sándor és Pataki Vidor egyaránt úgy látták, hogy a korábbi várak átépítését elsősorban az tette szükségessé, hogy a szűk kővárak alkalmatlanok voltak nagyobb számú lovasság elhelyezésére. Ez pedig - magyar és török részről egyformán - döntő fontosságú volt, mivel "mindkét részről egy-egy vár hatósugarát az abban állandóan készenlétben álló könnyűlovasság szabja meg, ebből következik, hogy a később várakat nem csak modernizálni kellett, hanem nagyobbítani is, illetve a várak közötti nagyobb távolságokat újabb erődök emelésével növelni."³⁰

Az ilyen rögtönzött erődítések, hevenyészett vármernizálások palánktechnikával készültek csakúgy, mint

az új építésű összekötő - és előőrserődök. Ennek módjával, technikai megoldásaival Takáts Sándor olyan kimerítően foglalkozott, hogy a források alapján ahhoz Pataki Vidor sem tudott hozzátenni semmit. Komoly régészeti várfeltárásokról pedig ebben az időszakban még nem beszélhetünk.

A palánkvárak Pataki által készített - s így összefoglalva első - leírása, semmiben sem különbözött attól a képtől, amely Takáts munkáiból összeszedhető apró adatok alapján alakulhat ki bennünk:

"A palánk... nem más, mint párhuzamos fa cölöpök közé szorított agyagsánc, melyet rétegenként kereszt-gerendakötések szilárdítanak; a cölöpök között rőzsével sövényréteget fontak, a sövények közti teret nedves agyaggal feltöltötték, döngölték, a sövények külsejét pedig vastagon besározták. Az így égetett és kiszáradt palánknak kétségtelenül nagy ellenálló ereje volt az ágyugolyókkal szemben. A száraz agyagfalba az ágyugolyók korántsem tudtak oly réseket és töréseket vágni, mint a kőfalba... Ha azonban horzsolva érték a falsíkot, könnyen leverhették a külső agyagréteget, a gerendaváz kiszabadult és tűzzel el lehetett emészteni... Az időjárás viszontagságai - különösen a fagy - a külső réteget lehántotta, sövényei, cölöpjei korhadni kezdtek, telenként a katonaság is belőle tüzelt..."³¹

A palánktechnika gyűjtőfogalma alá tartozó különböző megoldások között először ugyancsak Takáts Sándor jelölte meg az alapvető különbségeket, szétválasztva így a latterketet a palánkot és az ugynevezett rótt palánkot. E sze-

rint a latorkert egymás közelébe leásott, felül kihegyezett oszlopok sora, mellyel rendszerint a várakat, vagy azok egyes részeit a várárkon~~k~~ kívül k~~er~~ítették, első akadályt készítve így a támadóknak. A palánk - mint a Pataki féle leírásból is láttuk - két /sok esetben 2+1/ leásott oszlop-sor, melyeket egymáshoz erősítettek, sövénnel befontak, feltapasztottak, a közöttük lévő teret pedig nedves, - esetenként mésszel kevert - agyaggal döngölték tele.³² A legfejlettebb közülük, s egyben legerősebb is a rótt palánk volt, melynél sövényt egyáltalán nem használtak, "hanem úgy állítják az palánkot, hogy egymást /éri?/ a fa, azt bekö- tik által az küfalon".³³

Megkísérelte a fenti technikai megoldásokkal épített különböző palánképitmények, a palánkok, kastélyok, párká- nyok, tarisznyaváarak, górék, csardakok és skártházak pontos szétválasztását is. Az általa összegyűjtött és idézett forrásokból azonban világosan kiderül, hogy az elnevezések te- rén már a XVI-XVII. században is meglehetősen zürzavar ural- kodott. Bonyolította ezt még az is, hogy a magyar és török forrásokban következetlenül és pontatlanul fordulnak elő a különböző magyar és török elnevezések. Ennek a következet- lenségnek a nyomai végül magánál Takáts Sándornál is megta- lálhatók.

Palánknak olykor a kerítések valamelyik változatát, mint például a huszárváarak kerítését nevezték, máskor vi- szont, - s ebben az értelemben használjuk mi is, - a föld- ből-fából, épített önálló erősségeket jelölték vele. A kastély szó és ennek török megfelelője a párkány jelent-

hetett palánkfallal körülvett erősített templomot, kolostort, vagy egyéb védhetővé tett kőépületet, de gyakran nevezték így az előbbi palánkokat is. A párkány elnevezés mellett - ami eredetileg a két bástya közötti falat jelentette, de mint láttuk önálló építményt is jelölhetett -, a törökök gyakran használták a szeráj elnevezést is. A csardak, góré, tarisznyavér, skártház általában nem önálló erősséget, hanem csak kisebb megfigyelőhelyet jelentett.³⁴

Takáts Sándor munkájának számunkra igen fontos, ám a gyakorlati várfeltárásokkal mindeddig még nem igazolt megállapítása, hogy a "magyar módon" való várépítés tekintetében a magyar és török palánkvárak között nem volt semmilyen különbség. Véleményét az ismert várábrázolásokra, Evlija Cselebinek a török palánkokról készített várleírásaira, és nem utolsósorban arra az elméleti megokolásra alapozta, hogy a várak hasonló beosztását mindkét oldalon az azonos katonai célok, s a környező falvak lakosságának az építkezésekben való részvétele szabta meg.³⁵

A Takáts után következő kutatók hosszú időn át mechanikusan átvették és idézték ezt a - lényegében azóta sem cáfolt és a végeredmény tekintetében valószínűleg helyes - megállapítást.

Fodor Pál kutatásai azonban arra is figyelmeztetnek bennünket, hogy a kérdés nem egyszerűsíthető le ennyire. A magyarországi török várerősítési munkák kapcsán részletesen ismerteti a várjavításoknak, az új várak építésének a

török birodalomban szigorúan megszabott, bürokratikus előkészítési menetét. A konkrét munkálatokkal kapcsolatosan pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy - főleg a hódoltsághoz tartozó időszak első három évtizedében - elsősorban a nagyobb váraknál, zsoldjegyzékeken is szereplő képzett kézművesek /kőművesek, kovácsok, ácsok stb./ irányították a munkát. /A budai várnál, - igaz, hogy egyedül csak ott, - még szak-képzett építészek, vagyis az időszak mérnökei is jelen voltak a munkálatoknál./ A későbbiekben, -és a kisebb váraknál - sem mindig egyszerűen a "föld népe" végzete az összes szakmunkát, mintegy több évszázados sövényépítési tapasztalatait nagyobb léptékben alkalmazva. A környező települések "hitetlen mestereit" rendelték be a munkák irányítására, akiket vagy alkalmilag biztak meg egy-egy feladat elvégzésével, vagy bizonyos adóterhek, - rendszerint valamely rendkívüli adó - elengedése fejében az adott vár folyamatos karbantartására köteleztek. A segédmunkák elvégzése azonban valóban a dzserehorok, az az a "várjavításra, ill. közmunkára rendelt jobbágypolgárok"-ok feladata volt.³⁶

E kis kitérő után térjünk vissza a palánképítés eredetének és a Takáts Sándor által megfogalmazott "magyar módon történő várépítés" kérdéséhez:

Takáts Sándorról szólva gyakran elhangzik a tényeszerű megállapítás, hogy izzó németellenessége, olykor még a másik halálos ellenséggel, a törökkel szemben is elfogulttá tette, s elfogultsága esetenként még a forrásválogatásá-

ban is rapszodikus adatkiemelésekhez vezetett. Ennek ismeretében azon sem csodálkozhatunk, hogy minden kezébe kerülő várépítési adatot annak az igazolására használt fel, hogy az idegen - elsősorban német és olasz - építőmestereknek elenyésző volt a részvétele a magyarországi várépítésekben. A várvizsgálati, ellenőrzési jegyzőkönyvekben gyakran fellelhető "munita est palis modo Hungarico, non satis expleta terra", "munitum est palis defixis, modo hungarico", vagy "auf die ungarische Art"³⁷ stb. /kiemelés: T. S./ kifejezések csak megerősítették abban, hogy a palánktechnika "magyar sajátosság", s a német és olasz építőmesterek is csak itt tanulták meg azt. "Száz meg száz palánk, várkastély, vigyázó ház épült így a nélkül, hogy magyar kézen kívül másnak része lett volna benne! Nem kicsi dolog ez! Mert hiszen azoknak, akik az építést vezették, sok tapasztalattal, sok ismerettel kellett rendelkezniök... Ezernyi fogás, évek hosszú sorozatának a tapasztalata kellett ahhoz, hogy egy-egy nagyobb erősséget földből és fából minden nehézség nélkül felépíthessenek a magyar nép találékonysága azonban minden nehézséget legyűrt... Az egykoru jelentések az ilyen végházakat és várkastélyokat magyar módra épített erősségnek mondják! Salm főgenerális például Eger várát megsejmlélvén 1546-ban jelenti a királynak, hogy az "legnagyobb részét fából és földből, magyar módra készült erősség".³⁸

A Takáts Sándor kutatásainak alapján induló Pataki Vidor több kérdésben mindvégig elfogadta Takáts megállapí-

tásait, más esetekben azonban, - mint például a török uralom első fél évszázada hadiépítészetének periodizálása³⁹ - jelentősen továbblépett, és ma már az ő megállapításai számitanak alapvetőnek.

A palánkvárak és palánktechnika kérdésében Pataki minden adattal e technika speciálisan magyar voltát igyekezett cáfolni. A Takátsnál példaként felhozott egri várról, a számadáskönyvek adatait idézve bizonyítja például, hogy a munkát mind olasz és német szakemberek irányították, s a mesterek zöme is - két környékbéli mestertől eltekintve - Győrből odairányított külföldi volt.

"Dolgozik ugyan Eger környékének magyar népe is, de robotmunkában, falvanként beosztva, fát, meszet, követ, agyagot fuvaroznak, az asszony- és gyereknép is, tapossák a palánkok, belső földhányások nedves földjét, sározzák a kész palánk gerendakötéseit".⁴⁰ Lombardiai, flandriai példákra, Bécs 1529-es palánkerősítésére, s a magyar várakkal kapcsolatos példák egész sorára hivatkozik, bizonyítva a takátsi állítás ellenkezőjét.

Magyar specializistaként egyedül a várakat és árkokon kívül övező latorkerteket ismeri el, mondván, hogy azokat a külföldi mesterek is magyar sajátosságnak tartották és az ábrázolásokon is csak a magyar váraknál lelhetők fel.

Véleményünk szerint ebben a kérdésben Pataki érvelése jóval meggyőzőbb, s nem is lehet kérdéses, hogy a palánktechnika nem magyar találmány. Az már sokkal inkább vizsgálandó kérdés, hogy milyen kényszerítő okok következtében terjedt el az az építési módszer a XVI-XVII. századi

Magyarországon olyan mértékben, hogy a kortársak is a "magyar" jelzővel illették?

Végül, ha Takáts Sándornál kiemeltük a német ellenességet mint kiindulópontot kutatói szemléletében, akkor kötelességünk Pataki Vidornál ennek ellenkezőjére utalni. Véleményét a fenti kérdésben ugyanis - nem kis elfogultságról téve tanuságot - így összegzi: "A palánk módszert teljes egészében magyarnak mondani súlyos hiba a történelmi objektivitás ellen, ... a Habsburg dinasztia hozta közénk tanítókul a keresztény világ legkiválóbb szakembereit... Nyugat nem hagyott magunkra, de nem ingyen tették, a Habsburg dinasztia dusan jutalmazta munkájukat."⁴¹

II. A várkutatás forrásai - különös tekintettel a Tolna megyei várak XVI-XVII. századi történetére

A várkutatás forrásanyagának vizsgálatával Csorba Csaba foglalkozott legutóbb, a magyarországi várkutatás történetét tárgyaló dolgozatában.⁴² Az általa javasolt forráscsoportosítás és az azt követő vázlatos értékelés, - mely elsősorban a források feltalálási helyére, s az egyes forrásfajták kutatottságára vagy mellőzöttségére nézve nyújt ismereteket, - a kérdésnek csak nagyon vázlatos áttekintését jelenti.

A szükségesnél jóval kevesebb figyelmet szentel azokra a forrásféleségekre, melyek a megváltozott viszonyok, - a török betelepődése, az állandó hadakozások, a várak hatósugarában lévő lakosság zaklatása, a kettős adózás, a hadjáratok, az egyre gyakoribbá váló kelet-nyugati követjárások, s az ezekkel összefüggő, egyre nagyobb mértéket öltő magyar, török-magyar, török-német levelezések stb., következtében a várak XVI-XVII. századi történetének és természetesen az egész időszak történetének - elsőrendű forrásaivá lettek.

Az alábbiakban néhány általunk különösen fontos forráscsoporttal foglalkozunk, kiemelve közülük a Tolna megyére vonatkozó egyes forrásokat:

1. I n v e n t á r i u m o k: /várleltárak, magán-személyek - leggyakrabban eltűnt, vagy elesett katonák - vagyonleltára, hagyatéki leltárak./

Rendkívül fontos, de mindeddig nem eléggé feldolgozott forráscsoport. Elsősorban a várak felszereltségére, a vár és a katonaság fegyverzetére, az épületek állapotára, ruházatra, élelmezésre stb. nyújthatnak értékes adatokat. A gyakran igen változatos tárgy-felsorolások pedig a régészeti feltárások apró leleteinek feldolgozásánál hasznosíthatók eredményesen.

A korábbi feldolgozások közül elsősorban ismét Takáts Sándor "magyar erősségek"-ről írott munkáját említhetjük példamutatóként. A nagyrésztben önmaga által felkutatott inventáriumok részadatait kiválóan építette be tanulmányának megfelelő részleteibe. Sajnos a teljes szövegek közreadása azóta sem történt meg.

Napjainkban főleg a várfeltárások és műemléki helyreállítások kapcsán kerül közlésre egy-egy vár inventárium, rendszerint abban a kiadványban, melyben a kutatás eredményei is közlésre kerülnek.⁴³

Nem ritka, hogy helytörténeti kiadványokban, amatőr helytörténészek munkáiban is találunk várleltárakat. Ezeknél azonban - feltétlen hasznosságuk mellett - a legfőbb gondot az ilyen kiadványok alacsony példányszáma, s nehezen elérhetősége okozza.

Ez utóbbi csoportba tartozik az egyetlen közreadott tolna megyei várleltár, - a dombói vár inventáriuma -, melyet Keleczi Mihály készített a várról és a dombói uradalomról 1692-ben a terület új birtokosa, Eszterházy Pál számára. /Szőke Sándor: Dombóvár, Bp. 1971./⁴⁴

2. V á r á b r á z o l á s o k: A várábrázolások két nagy csoportba oszthatók; a korabeli, - esetünkben XVI-XVII. századi - fa- és rézmetszetekre, rajzokra, valamint a későbbi ábrázolásokra.

Ez utóbbi csoport tulajdonképpen a XVIII. századi romantikus várábrázolásokkal kezdődik, s vázrajzokon, felméréseken kívül ide sorolandók a XIX-XX. században a várakról, várromokról készített dokumentatív értékű fényképvelvételek is. Gyűjtőhelyük elsősorban az Országos Műemléki Felügyelőség dokumentációs tára, de a vidéki muzeumok és levéltárak anyagában is gyakran fellelhető egy-egy, - sokszor egészen távoli vidékekről származó - várábrázolás.⁴⁵ A Tolna megyei várak közül csak a "látható romokban" fennmaradt ozorai, simontornyai és dunaföldvári várakról maradtak fenn ilyenek - valamennyi a Műemléki Felügyelőség gyűjteményében.

A várábrázolások másik nagy csoportjának, a régi vár-ábrázolások-nak első áttekintését Bubics Zsigmond készítette el 1880-ban az Országos Széchenyi Könyvtár fa- és rézmetszeteiről. Ebben még csak az első közreadás, a figyelemfelhívás szándéka vezérelte, s nem törekedett - a kutatás akkori állása mellett nem is törekedhetett - az egyes metszetlapok közötti ikonografiai összefüggések feltárására.⁴⁶

A felszabadulás után Rózsa Gyula munkássága nyomán indult meg újra a régi vár- és városkép ábrázolások kutatása, s az első jelentősebb kiadványok is az ő nevéhez fűződnek.⁴⁷

Cennerné Wilhelmb Gizella munkássága nyomán főleg az

ikonografiai vizsgálatok hoztak új, jelentős eredményeket. A XVI-XVII. században a nyugateurópai közvélemény igényelte az állandó tájékoztatást a törökkel folytatott harcokról, s az élelmes vállalkozók egy-egy jelentősebb hadiesemény után alig győztek elegendő metszetképet nyomtatni, hogy rövid magyarázó szöveggel ellátott, szemléletes információs forrást adhassanak az érdeklődőknek.

A hadiesemények miatt a metszők és rajzolók többnyire nem a helyszínen készítették el vázlataikat, hanem mások által készített rajzok, vázlatok, esetleg régebbi metszetek alapján, valamint szóbeli tájékoztatásra támaszkodva dolgoztak. A tévedések így metszetről-metszetre "átöröklődve" sok esetben teljesen meghamisították az egyes várakról, városokról rajzolt képet. Cennerné Wilhelmb Gizella a dunántúli végvárakról készített metszeteknél mutatta ki bizonyos ikonografiai alaptípusok vándorlását, segítve ezzel a várkutatókat, - elsősorban a feltárást végző régészeket, - megkönnyítve számukra a pontatlan, vagy sematikus ábrázolások kritikai elemzését.⁴⁸

Korabeli, Tolna megye váraival kapcsolatos metszetek közül csak az ozorai, dombóvári és simontornyai várakról ismertek, s a különböző kiadványokban ezek már többnyire közlésre is kerültek.

A dombói várat ábrázoló egyetlen ismert metszet Greischer Mátyás munkája, s 1686-ban Bécsben került kiadásra.⁵⁰

Simontornya váráról szinte napjainkig csak egy igen

idealizált rajzu metszet volt ismert, mely a valójában lankás kiemelkedésen fekvő várat erős sziklavárként ábrázolta. Ezt közölte a község monografusa - Kiss István simontornyai orvos - is 1938-ban kiadott munkájában, megjegyezve, hogy még két hasonló - az előbbi változataként készült - metszetről van tudomása.⁵¹ Említést tesz egy negyedik képről is, "melyen rajta van a 200 lépés hosszú hid is, amint Bédén Lajos serege bevonult" - ezt azonban nem sikerült megszereznie.⁵²

Ez a "negyedik" metszet feltehetően azonos a közelmultban véletlen szerencse folytán a szekszárdi múzeum gyűjteményébe került, eddig ismeretlen simontornyai metszettel.⁵³

A XVI. század második felében egyre csökkenő jelentőségű Ozorai várról az Eszterházy uradalom ötven várát bemutató sorozatban találhatunk egy - részben ugyancsak idealizált - ábrázolást. Az 1686-ban kiadott vár-sorozat Ernst Birkenstein munkája, s az egyes metszetek valószínűleg korábbi ábrázolások másolatai.

a./ A dunamenti palánkvárakról az előzőekhez hasonló várábrázolások nem maradtak fenn, s ez azzal magyarázható, hogy a térségben ritkán került sor jelentős hadieseményekre.

A legismertebb metszetrajz a tizenötéves háboru harcainak egyik bravuros epizódját, a Pálffy Miklós és Adolf Schwarzenberg közös vállalkozásaként az utánpótlást és

pénzt szállító török hajókaraván elleni hajdutámadást, - melyre 1599 júniusában Tolna mellett került sor - örökítette meg. A metszet Hans Siebmacher nürnbergi festő és rézkarckészítő munkája, s része egy - a tizenötéves háboru első időszakáról készített - albumnak, melyet Siebmacher és sógora, a történetíró Hieronymus Ortelius 1602-ben Nürnbergben jelentettek meg.

A Duna balpartját szinte csak egy-két helységgel, a jobb partot pedig a Budától-Eszékig található helységek sematikus rajzával ábrázoló térkép torz és pontatlan. Egyedüli feladata az volt, hogy a Magyarország földrajzáról is csak igen keveset tudó olvasót legalább nagyjából tájékoztassa az esemény helyszínét illetően.

Torzításai ellenére témánk szempontjából lényeges forrásnak számít, mivel kivétel nélkül megtalálhatók rajta a dunamenti palánkok, s a palánkok közelében volt jelentősebb falvak. Bár a várak rajza is sematikus - valamennyit tornyos kövárnak ábrázol~~z~~ák, - a közöttük lévő nagyságbeli különbségre utaltak avval, hogy kisebbre, vagy nagyobbra rajzolták azokat.⁵⁵ /2. tábla, 2. kép/.

b./ A források egy másik csoportjával, a XVI-XVII. századi utleírásokkal függ össze az a rajzsorozat, melyet az 1663-ban Bécsből Belgrádba tartó, - s így a Buda-eszéki hadiuton haladó - császári követség egyik tagja, a valószínűleg kémkedéssel is megbízott Ottendorf Henrik készi-

tett. Lerajzolta mindazokat a palánkvárakat, amelyek mellett utjuk elvezetett, s a rajzok mellé szövegben is rögzítette aprólékos megfigyeléseit. Ez többnyire a várak állapotára, felszereltségére, a környező terület domborzati, vízrajzi viszonyaira stb. vonatkozott. Kétségtelenül igaznak vélhetjük hát utleirása első magyar nyelvű közreadója, Hermann Egyed megállapítását:

"Ottendorf Henrik utleirása két szempontból különbözik kortársai műveitől: nem a közönségnek akart szórakoztató olvasmányt nyújtani, hanem megbízásból és különleges katonai célzattal írta le a látottakat; de nem csak leírta, hanem le is rajzolta ami célja körébe vágott. Helyszinrajzaival tudomásunk szerint egyedül áll az utleirók között".⁵⁶
/5-10. táblák/.

c./ Valójában a térképekhez sorolandó lenne, várábrázolásai miatt mégis itt ismertetjük azt az egyedülállóan érdekes és értékes sorozatot, - pontosabban annak Tolna megyére vonatkozó lapjait, - melyek az 1686-évi felszabadító harcok során készültek a felszabadító seregek vonulásáról, táborhelyeiről, csapatbeosztásáról, s természetesen az utvonalba eső nagyobb helységekről.

Korábbi ismereteink alapján mindeddig úgy véltük, hogy a felszabadító harcok során a keresztény csapatok minden ellenállás nélkül és oly gyorsan haladhattak át megyénken, hogy - Simontornya térségétől eltekintve - nem készülhettek ilyen ábrázolások. Ezt az álláspontot cáfolta meg az a négy

metszetlap, melyek a közelmúltban kerültek elő a szekszárdi muzeum akkor még rendezetlen metszetgyűjteményéből.⁵⁷ Ezt követően megtaláltuk a Történelmi Képcsarnok gyűjteményében is - most már a csapatok teljes vonulási útját ábrázoló sorozat részeként - ugyanezt a négy lapot.⁵⁸ A sorozat számozott, s ennek segítségével volt kideríthető, hogy a nálunk lévő 18, 19, 21, 22. számú lapok közül nem véletlenül hiányzik a Paksot és környékét ábrázoló 20. és a Palánk környékére vonatkozó 23. számú lap. Ezek, - mivel a Történelmi Képcsarnokban lévő mindkét sorozatból ugyanígy hiányzanak -, valószínűleg el sem készültek. /11-13. táblák./

Az egyes metszetlapok várábrázolásainak ismertetésére és értékelésére a várak leírásánál térünk vissza. A lapok rövid leírását azonban itt adjuk:

18. számú lap:

A Duna Földvár melletti szakaszát ábrázolja a metszet / IL DANVBIO / a vár rajzával, feltüntetve a városba vezető utakat, a városon kívüli temetőt, a település északi és déli oldalán található szőlőhegyeket. A kép felső részén két oszlopban a csapatbeosztás látható, melynél az egyes csapatok létszámát apró zászlókkal jelezte a rajzoló. Földvártól északra és nyugatra egy-egy sátorokkal kialakított vezéri szállás csatlakozik a katonai oszlopokhoz. Az északi tábor felirata: "Il quartiere di S. A. di Lorena", a délié: "Il quartiere di S. A. E. di Baviera". A kép bal felső sarkában "QUESTO CAMPO FV PIANTATO A DI 13 di Settembre". /11. tábla/.

19. számú lap:

A kép alsó harmadában a ritkás erdővel borított területen folyó Dunát ábrázolja a rajz / IL DANUBIO /. A középső harmadában, a kép jobb szélén romos templommal és tizkiégett házzal a POTZCA /Pócsa/, a bal szélén pedig fallal erősített kéttornyú templommal és tizenegy romos házával MADUSCHA /Madocsa/ található. Középen a 18. számú lapnál leírt csapatok és vezéri szállások ábrázolása van. A kép felső részén É-D-i irányú utvonal, melyből Pócsa és Madocsa felé egy-egy bekötőút elágazása látszik. Ettől északra gyümölcsfák egyenes soraival, szabályos, téglalap alakú területekre osztott szőlőhegy látszik. A kép jobb alsó sarkában: "QUESTO CAMPO FV PIANTATO A DI 15, E LEVATO A DI 16 di Settembre" - felirat. /12. tábla, 1. kép./

21. számú lap:

A kép bal alsó sarkában a Duna egy kis szakasza látható / IL DANUBIO /. Közvetlenül fölötte két apró falucska, GERGE /Gerjen/ és VETLAR /Vetle/ épségben lévő házai vannak. Vetlénél kilenc ház, Gerjennél nyolc ház és egy sövénnel kerített, torony nélküli, de két kereszttel megjelölt templom látható. A falvakat egymással egy É-D-i irányú ut köti össze, mely ritkás facsoportok között halad, s mindkét helységtől egy-egy bekötőút vezet a Dunához. A kép középső mezőjében egy délre, majd éles töréssel dél-nyugatra forduló holtág látszik, ettől északra megművelt szántóföldek foltja, majd a holtág megtörő vonalát követve a csapatok és a vezéri szálláshelyek ábrázolását találjuk.

Fent középen, diszes keretbe foglalt felirat: "L' ACCAMPAMENTO DEGLI ESERCITI PIANTATO a di 18 di Settembre dell' a: 1686". /12. tábla, 2. kép/.

22. számú lap:

A kép jobb sarkán átlós irányban a Duna / IL Danubio/ egy szakasza látható, mely két ágra szakadva szigetet képez. A Dunához északról csatlakozik a tolnai vár. A Dunán lévő pontonhídtól utak ágaznak el észak felé, valamint a településen át és egyik ágával az is megkerülve dél felé. A dél felé vezető két út a város után egyesül. A csapatok kissé átlósan helyezkednek el, de nagyjából É-D-i irányban. A vezéri szálláshelyek itt a csapatoktól kissé távolabb láthatók. A kép val felső sarkában túldiszitett barokk keretben: "QUESTO CAMPO FV PIANTATO a di 20 e leuato a di 27 di Settembre all' hora die si separarono gli Eserciti, e si parti il Serenissimo Elettore". /13. tábla, 1. kép/.

A metszetlapok megjelenésének időpontja a fentiek alapján nem határozható meg. Valószínű azonban, ahogy alig nem sokkal az események után már kiadhatták az albumot, vagy sorozatot. Ebben az esetben a sietséggel is magyarázhatnánk, hogy a hiányzó lapok sohasem készültek el.

A metszetlapokon nem találunk utalást a rajzolók kiállítására, valószínű azonban, hogy a felmentőereghez tartozott olasz hadmérnökök munkája. /Kiss István is hivatkozik egy még levélből álló olasz nyelvű kiadványra /1686/, mely a simontornyai vár felszabadításának hadieseményeit ismertette./⁵⁹

d./ Tolna megyei várak török ábrázolására egyetlen munkából - Matrakcsi Nászuhan krónikájából - ismerünk példát. Az ábrákra vonatkozó szövegrészeket és a miniaturákat Fehér Géza közölte és értékelte 1975-ben kiadott "Török miniaturák a magyarországi hódoltság korából" című munkájában. A több kötetből álló krónika egyik kötete az 1543-évi szulejmáni hadjárat állomásainak miniaturáival kezdődik, s ebben a részben található a Keszthely, Szekszárd és Tolna várainak ábrázolása is.⁶⁰ /13/a tábla/.

Keszthely - a mohácsi csata idején a megye egyik legjelentősebb mezővárosa - erős kaputoronnyal, két saroktoronnyal, és nagy belsőtoronnyal épített erős várnak látszik a miniaturán. Ezzel szemben Csánki nem említi várat Keszthelyen, de egyetlen más forrás sem utal arra, hogy akár csak jelentősen megerősített település lett volna. Ez utóbbit valószínűsíti egyébként korai és szinte nyom nélküli gyors pusztulása is.⁶¹

Szekszárd vára tulajdonképpen csupán egy kőfalakkal erősített korábbi templom, s a három közül ez az ábrázolás látszik a leginkább valószínűnek.⁶²

Tolna várát tíz erős bástyával erősített kőfallal övezett hatalmas várként festette meg a miniátor. Az ábrázolás - ha a kővár létezését el is fogadjuk - mindenképpen idealizáltnak látszik.

Össességében úgy véljük, hogy a miniatura elsősorban művészettörténeti jelentőségű, váraink szempontjából - talán Szekszárdtól eltekintve - nincs különösebb forrásértéke.

3. T é r k é p e k

A megyei levéltár térképanyagát, valamint a XVI-XVII. századi Magyarországról készített régi térképeket elsősorban a dunamenti települések szempontjából vizsgáltuk meg.

A XVI-XVII. századi térképeken az általunk vizsgált terület oly kicsiny, s az egyes helységek ábrázolása annyira sematikus, hogy az amúgy is rendkívül torz térképek témánkhoz nem használhatók. Annyit azonban megállapíthatunk, hogy Szekszárdot, Szerdahelyt, Tolnát és Földvárt, már a legelső részletes Magyarország térképen - Lázár deák 1528-as térképén is - megtalálhatjuk.⁶³ /2/a tábla/. Az utána következő - sok esetben egymást másoló térképeken - a földrajzi helyüket gyakran felcserélve - a fentiekén kívül szerepel még Anyavár, Szentmiklós, Szék /Bátaszék/ és Paks is.

Mint térkép és mint hadtörténeti dokumentum, egyaránt nagy jelentőségű az ábrázolásoknál ismertetett utvonaltérkép. Egyben ez a dunamenti települések és várak szempontjából is legjobban hasznosítható XVII. századi kartográfiai jellegű forrásunk.

Az egyik legkorábbi, - már valóban torzításmentes - térképünk a Mikoviny Sámuel által készített, s 1753-ban Pozsonyban kiadott Magyarország-térkép.⁶⁴ /4. tábla 1. kép/. Megyénkből Dombóvár kivételével csak az általunk is vizsgált dunamenti helységeket ábrázolja, - Bátaszék kivételével valamennyit - postaállomásként.

Elsősorban az ujpálánki vár és kömyékének XVI-XVII.

századi vizrajzi és domborzati viszonyai vizsgálhatók jól a Sárviz szabályozásával kapcsolatosan a múlt század első felében készítettett kéziratos térképeken, valamint az 1894. évi katonai felmérés megfelelő lapjain.⁶⁵ /3. tábla 2. kép, 4. tábla 2. kép/.

4. I r o t t f o r r á s o k

a./ Utleirások

A Duna, mint vizi, s a mellette futó Buda - észéki hadiut, mint szárazföldi utvonal forgalma igen megnövekedett a XVI-XVII. században, mivel ez jelentette az egyik legrövidebb utvonalat a keresztény világ és a hatalmas török birodalom székhelye között. Hivatalos uton járók és kalandkereső utazók így elég gyakran utaztak át vidékükön, s az általuk készített naplók és feljegyzések legfontosabb forrásaink közé tartoznak.

Sajátos változatai az utleirásnak Szulejmán 1526. és 1529. évi hadjáratáról készített naplók, melyek állomásról-állomásra követik nyomon a sereg és a padisah utját, megnevezve a jelentősebb helységeket és elbeszélve a jelentősebb eseményeket.⁶⁶ Ehhez hasonló Szinán csaus török történetíró leírása az 1543. évi szulejmáni hadjáratról, illetve a hadsereg tolna megyei átvonulásáról. Számunkra különösen fontosak ebből az utvonal környékének megerősítésére vonatkozó adatok. Mindhármát Thúry József adta közre először /1893, 1896/ a Török történetírók I. kötetében.⁶⁷

A nyugati utazók közül Ottendorf Henrik utjáról már a korábbiakban szóltunk.

Hasonlóképpen érdekes a drinápolyi békét előkészítő Verancsics Antal egri püspök kíséretében lévő Marc Antonio Pigafetta utleirása /1567-68/, aki megyénken átutazva az akkor még virágzó Tolnára és Földvárra figyelt fel első-sorban az utvonal közelében lévő helységek közül./Az utleirás fontosabb részeit Holub József közölte először a Közérdek c. megyei lapban.⁶⁸

Néhány évvel később, az 1573-ban Ungád Kristóf vezette portai követjáráson egy Gerlach nevű evangélikus lelkész vezetett naplót a hajóútról.⁶⁹ Szamota István Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten című munkájában több nyugati utazó; többek között a lengyel Wratislav /1591/, Neitzschitz Kristóf /1634/, Brown Eduard angol orvos /1634/ utifeljegyzéseit adta közre.⁷⁰

Túlzásai miatt feltétlenül kritikával kezelendő, mégis egyik legbecsesebb hódoltságkori forrásunk Evlia Cselebi török történetíró és utazó írásainak gyűjteménye, melyet magyar fordításban először Karácson Imre közölt a Török történetírók sorozat harmadik kötetében.⁷¹ A fordítás ellen, már korábban is merültek fel kifogások, ezért most Vass Előd a Tolna megyei Levéltár kiadványában a megyére vonatkozó részleteket saját fordításában adta közre. Maga a fordítás valószínűleg jóval korszerűbb a Karácson-féle változatnál, a szöveg rövidítése és Cselebi mondani-valójának pontozással történő megrostálása azonban csaknem használhatatlanná teszi a közlést.⁷²

b./ Török iratok

A török iratanyagból a dunamenti palánkvárakra és településekre nézve a legtöbb adatot /vámnaplókat, zsold-jegyzékeket, vagyonleltárakat stb./ a török adórendszer pénzügyi jegyzékeiből, a defterekből nyerhetjük. Napjainkig a legnagyobb számú ilyen jegyzéket Velics Antal és Kammerer Ernő adták közre Magyarországi török kincstári defterek című munkájukban.⁷³ A fordítás és az adófogalmak szóhasználata ellen ma már ugyanugy kifogások merültek fel, mint azt a Cselebi-kötetnél láttuk. Az egyes részletek ujjafordításával turkologusaink közül többen is foglalkoznak.

A török források felszabadulás utáni kutatói közül Fekete Lajos, Káldy-Nagy Gyula és ujabban Vass Előd munkásságát emelhetjük ki. Munkáik a szakbibliográfiákból jól visszakereshetők, így részletezésüktől eltekintünk. Mint igen lényeges alapmunkákra utalunk azonban az alábbiakra:

Fekete Lajos - Káldy-Nagy Gyula: Budai török számadáskönyvek. Ennek második része a budai török pénztári napló igen sok megyei vonatkozású adatot tartalmaz.⁷⁴ /Káldy-Nagy Gyula feldolgozásai közül számunkra igen fontos a "Tolna mezőváros mezőgazdasági termelése a XVI. század derekán a török adójegyzékekben" című munkája.⁷⁵ Jelentős tolna megyei adatokat tartalmaznak még Vass Előd által közreadott 1560. évi váci török vámnaplók⁷⁶, valamint a

szekszárdi és szekcsői szandzsákok - teljes terjedelmében közölt - 1580. évi kanunnaméja /törvénykönyve/.⁷⁷

A törökországi muzeumok és levéltárak közül különösen fontos az isztambuli Topkapu Szeráj Múzeum és a Basbakanlik Arssivi magyar vonatkozású iratanyaga. Ezek feltárása és közreadása - elsősorban Káldy-Nagy Gyula munkásságának köszönhetően - folyamatos.⁷⁸

c./ O k l e v e l e k, l e v e l e k

A törökök, magyarok és németek közötti levéltáltásból ránk maradt rendkívül nagyszámú levélből sokat közölt Takáts Sándor a török világról írott munkáiban, külön fejezetet szentelve a leveleket író török és magyar íródeákok emlékezetének is.⁷⁹

Ugyancsak a törökkel folytatott levelezés anyagát tartalmazza a Takáts Sándor, Eckhardt Ferenc és Szekfü Gyula által közösen közreadott válogatás: A budai basák magyar nyelvű levelezése. /1915/. Főleg a hajdutámadásokkal kapcsolatos levélváltásokra találhatunk benne meggyőzőre vonatkozó adatokat.⁸⁰

A hódoltságkori magyar levelezés egy-egy gyűjteményes kötetét jelentették meg továbbá Komáromy András, Eckhart Sándor és Szalay Ágoston.⁸¹ Főleg utóbbinál találhatunk jelentős számban a kettős adózással kapcsolatos adatokat, panaszos jobbagyleveleket, - közöttük több olyat is, melyeket a váraink körzetében lévő falvak jobbagyai irtak magyar földesurukhoz.

A jelentős okleveles anyaggal rendelkező hazai gyűjtemények közül az Országos Levéltár /anyagának közlése az *Urbaria et Conscriptoines* sorozatban folyamatos/ és a Had-történelmi Levéltár hódoltságkori iratanyagát említhetjük elsőként. A külföldi levéltárak közül pedig főként a bécsi Saatarchiv Turcica gyűjteménye, a Kriegsarchiv, valamint a berlini és drezdai levéltárak magyarvonatkozású XVI-XVII. századi oklevélanyaga jelentős.⁸²

A hódoltságkor vonatkozásában e forráscsoport jelen kutatói közül elsősorban Szántó Imre és Szakály Ferenc adatközlései és tanulmányai, Hegyi Klára és a Makkai László munkái jelentősek.

d./ R é g é s z e t i f e l t á r á s o k

A régészeti feltárások a felszabadulás utáni években a várkutatás előterébe kerültek. Ez a jelenség azonban nem csak nálunk, hanem szinte Európa-szerte mindehhol jelentkezett, mivel a háború pusztításai a műemlékeket sem kímélték. A megrongálódott várak, kastélyok stb. helyreállítása legtöbb esetben megkövetelte az építmény történetének régészeti módszerekkel való tisztázását is. Hazánkban a legnagyobb ilyen vállalkozás a budai vár évtizedeken át folytatott feltárása volt. Egyben ez a - Gerevich László által vezetett - feltárás volt az első, melynél a kutatás a történeti-régészeti-művészettörténeti szempontok messzemenő figyelembevételével történt.⁸³

A középkori várfeltárások első huszonöt évének eredményeiről Kozák Károly számolt be 1971-ben.⁸⁴ Az általa ismerttetett adatok ismétlésétől most eltekintünk. Feltétlenül utalnunk kell azonban arra - ami már a feltárássra került várak puszta felsorolásából is nyilvánvaló, - hogy a feltárássra való kiválasztás, vagy kijelölés nem egy alaposan átgondolt, országosan is egyeztetett kutatási program szerint történt. Sokkal inkább úgy tűnik - s ez alól saját kutatásainkat sem tartjuk kivételnek, - a kutatók egyéni elképzelései, idegenforgalmi szempontok, vagy az anyagi fedezetet biztosító szervek /tanácsok, idegenforgalmi hivatalok, Műemléki Felügyelőség stb./ igényei voltak a döntőek.

Mutatkozik ezen túl egy másik, - az iméntinél sajnos semmivel sem kisebb - gond is, s ez a feltárásokon előkerülő tárgyi anyag közzétételével kapcsolatos.

Ha csak a számadatokat hasonlítjuk is össze, már akkor is feltűnő, hogy a közel félszáz kisebb-nagyobb mértékben feltárt vár régészeti anyagáról milyen kevés tanulmány jelent meg eddig. Sajnos jónéhány várunknál - az anyag elkallódása, a kutató más irányu elfoglaltsága, vagy egyéb okok miatt - a hiányok pótlására már aligha lehet reményünk. Nem egy esetben a többmilliós ráfordítással végzett munka egyik legjelentősebb eredménye, a további kutatásokhoz, s az összefoglaló munkákhoz egyaránt elengedhetetlenül szükséges forrásanyag megy így veszendőbe.⁸⁵

Az általunk vizsgált váraknál csak a dunaföldvári vártorony környékének régészeti feltárásánál és az Újpalánki

A palánkvár feltárásánál előkerült régészeti anyagra támaszkodhattunk. A többi várnál régészeti kutatásokra még nem került sor, ezek területéről csupán néhány véletlenszerűen előkerült szórványlelettel rendelkezünk.

III. A Buda-eszéki hadiút török megerősítésének előzményei

1. Tolna megyei várak a XVI. század elején

A török mohácsi diadalát megelőző, majd az azt követő néhány évtizednyi időszakban, - mely a megye területének végleges török fennhatóság alá kerülésével záródott le, - Tolna megyében tizenhárom kisebb-nagyobb vár, vagy megerősített kastély állott.⁸⁶

Köztük a többség magánkézben lévő földesuri vár volt, de három erősség, - /Szász, Szék /Bátaszék/ és Szekszárd, /- már alapítása óta egyházi tulajdon volt: - Szász a pécsi püspökségé, Szék a cikádori cisztercita apátságé, Szekszárd pedig a Szent Megváltóról elnevezett szekszárdi bencés apátságé.⁸⁷

A Szász-i várról szinte alig tudunk valamit. Nem lehetett különösebben jelentős, s nagyon valószínű, hogy a török uralom kezdetéig megmaradt a pécsi püspök várának.

Hasonló nagyságrendű lehetett Szék is, avval a különbséggel, hogy még máig sem tisztázódott a kérdés: volt-e valóban vára itt a cikádori apátoknak, vagy csupán a megerősített apátsági templomot és épületeket nevezték várnak? Ugy tűnik azonban, hogy ez utóbbi feltevés állhat közelebb az igazsághoz.

A szekszárdi bencés monostor épületeit János esztergomi érsek alakíttatta át közepes erősséggé, ám a XV.

század végén kis híjján a pusztulás sorsára jutott az így létrehozott erődítmény, ugyanis 1471-ben királyi rendelet írta elő leromboltatását. Nem tudjuk, hogy milyen események következtében sikerült a döntést megváltoztatni, de az bizonyos, hogy még a következő esztendőben is "Castellus de Sexardia"-ként szerepelt.⁸⁸ Nem tudjuk azt sem, hogy a török közeledtének hírére újabb erősítéseket végeztek-e rajta, de azt igen, hogy 1538 és 1541 közötti bevételénél szabályszerű ostrommal vívta meg az ellenség a várat: "Kaszon vajda Pesttől indulván, Szekszárdot megszállá, megvevi, megigeti és beli az ő népit szállitá."⁸⁹

Szekszárdtól északra, a Sárviz mocsarából kiemelkedő szigeten bujt meg egy apró mocsárvár: Anyavár, vagy másik ismert nevén Sártornya. Első okleveles említése a XIV. század második feléből ismeretes, s már ekkor a györgyi Bodók tulajdonában volt, /- nem sokkal később tartozékaiként több mint negyven tolna megyei helység szerdelt-/ s maradt is egészen a török megszállás idejéig.⁹⁰ Anyavár kivételével valamennyi jelentősebb vár /nem számítjuk ezek közé az erődített templomokat, kolostorokat!/ a megye belső, illetve nyugati területein feküdt:

Az északi terület két jelentős várát - Ozorát és Tamásit - a kétes hirnevét a tolnai paraszthadak leverésével /1514/ és a nándorfehérvári várat ottani bánként elvesztő Héderváry Ferenc birtokolta, s Werbőczy István szinrelépéséig ő számított a megye egyik leghatalmasabb birtokosának is.

Korábban ugyancsak a héderváriakhoz tartozott, - igaz, hogy csak fél részben - a későbbi hires Werbőczyvár; Döbrököz is. A XVI. század első harmadában azonban néhány éven át még egy másik megyebeli birtokos család, a Perényi Péter elfogásával jánospártiságuk mellett látványosan hitet tevő mesztegyői Szerecsenyek tulajdona volt. Ugyancsak hozzájuk tartozott a somogyi határ közelében álló kisebb erősség; Dáró vára is.⁹¹

A hatalmas Héderváry-birtokokkal párhuzamosan, de azoktól nyugatra helyezkedett el a Dombay család birtokainak láncolata, melynek központjai északon Nyék, délnyugaton pedig Dombó várai voltak. /Rövidesen mindkettő - Dáróval és a már említett Döbröközzel együtt - a jog és a házassági kapcsolatok fegyvertárát egyaránt ügyesen használó Werbőczy István, a "korszak egyik legnagyobb birtokharácsolója" tulajdona lett./

A nagyhatalmu Héderváryak és a jómódu megyei köznemesek közül felveselkedett Bodók, Dombayak és Szerecsenyek mind a Szapolyai-párt leghűségesebb hiveinek számítottak még ekkor, csakugy mint a náluknál valamivel kisebb, de ugyancsak jánospárti Váradyak a megye déli határszélén álló Márévár ekkori tulajdonosai. Maga a vár a későbbi harcokban nem játszott jelentősebb szerepet.

A megye északi részének talán legfontosabb vára Simontornya volt. Mohács után még egy évtizedig a birtokszerző Buzlay Mózes /II. Ulászló főajtóáálló mestere volt/ utódai, a gergelylaki Buzlay család tulajdona, majd 1536-tól - néhány évi perlekedés eredményeként - egészen

a vár 1544 évi elestéig a Szapolyai-párti Pöstyéniek birtoka.

A Tolna megyei várak XVI. század eleji állapotáról, s az azokat birtokló családokról itt felvázolt helyzetkép a kettős királyválasztás után, a "politikai mezbe bujtatott hatalmaskodások" idején még tovább bonyolódott. Az egymással szembenálló két tábor hívei elsődleges céljuknak egymás birtokai megszerzését és lehetőleg minél nagyobb területek megkaparintását tekintették. A várak többsége hatalmaskodások és különböző ügyeskedések révén váltott gazdát, s végül is a már említett Jánospárti birtokok kezén összpontosultak.

Ebben a helyzetben gyökeres változást hoztak a Szapolyai halálával ismét fellángoló trónöröklési küzdelmek, melyek végül is Buda török kézre kerüléséhez, s az egyre inkább kiszélesedő török hódításokhoz vezettek.

Az 1541 utáni harcok során egymás után kerültek török fennhatóság alá a Tolna megyei várak és 1545 végére a megye területén lényegében már nem volt magyar őrség.

Az 1555-évi Kapos-völgyi harcok során elesett Török Bálint egykori vára, a szomszédos Koppány is, s ezzel az eseménnyel a tolnai várak sorsa is hosszú időre megpecsételődött.⁹²

2. Adatok a dunamenti helységekről az 1526, 1529, 1541 és 1543. évi hadjáratok török naplófeljegyzései és egyéb források alapján

A Tolna megyei várak tulajdonosainak Szapolyai táborához való csatlakozása jelentősen megkönnyítette a török helyzetét megyénkben. Szabaddá és viszonylag biztonságosává vált számukra a két legfontosabb Buda felé vezető felvonulási út; a Duna és a Buda-eszéki hadiút. A Ferdinánd zsoldjában álló, de jelentős harci erőt már 1526-ban sem jelentő tolnai és baranyai naszádosokon kívül az egyetlen számításba jöhető katonai erő a jánospárti megyei nemesek hadereje volt. Ők viszont "szövetségesként" tétlenül nézték a török egyre nyilvánvalóbb készülődését a térség és Buda elfoglalására.⁹³

Első ízben néhány nappal a mohácsi csata után, 1526 szeptemberében vonult végig a diadalmas török segég Tolna megye területén. Közeledtének hírére rémülten menekültek a dunamenti módos mezővárosok polgárai, a Duna és Sárviz mocsaraiba bujtak meg a jobbágyfalvak lakói, s sietve menekítették egyházuk kincseit és okmányait az utvonal közelében lévő kolostorok és templomok szerezetesei, papjai.⁹⁴

Ellenállásra természetesen sehol sem találtak a hódítók, s a szultán Buda felé vezető útja így valóban diadalmenet lehetett. Az erről készített leírást, az ún. "Szulejmán Naplója" 1526. évi kötetéből ismerjük:

"25. hétfő, szeptember 4. Miután a várost - melyben egy palota is volt - felgyújtották, megindult a hadsereg s ikindi idején ért az állomásra. Megindult a padisah is. A mint egy tavon - melynek vize a ló faráig ért - átkeltek, ott szálltak meg. Mivel csak egy helyen volt egy kis hid s az igás jószágok átkelésére nem volt alkalmas a hely, ma a seregnek csak tized része kelt át.

26. kedd. Helyben. Kihirdették a táborban, hogy az egész seregben lévő hitvány férfiakat hányják kardélre, az asszonyokat pedig ne adják el, hanem bocsássák szabadon. Ezért tehát nagyon sok gyaurnak vágták le a fejét. Azután az a tilalom adatott ki, hogy senki ne menjen portyázni. A padisah lóháton ment. A csausok és egyebek közül emberek rendeltettek, hogy a győzelem hírét megvigyék Rumiliba, Anatoliba, Egyiptomba, Syriába, Diárberikbe, Kurdisztánba, Oláj- és Moldvaországba...

27. szerda. Állomás, miután három hidon átkeltünk. A padisah nem kelt át, hanem a tulsó részen maradt. Közepes távolságra lévő állomás.

29. csütörtök. Távoli állomás a Duna partján, miután Tolisz városát elhagytuk és még jó darabot mentünk.

30. péntek, szeptember 8. Közepes távolságu állomás, a Dunához közel, miután egy nagy város mellett elhaladtunk, s még jó darabot mentünk."95

Ez a napló az általunk kutatott dunamenti helységekről készített legelső török leírás. Bár név szerint egyetlen helységet /Tolisz - Tolna/ említ, mégis igen fontos számunkra, mivel hiányos adatai az 1529-es hadjárat hasonló naplóleírásával igen jól kiegészíthetők.

Másik ok ami miatt szükségesnek láttuk a Tolna megyei részek teljes, - csupán a hívivők nevének felsorolásával megrövidített - idézését, hogy a két naplórészletet egymás után adva helyreigazítsuk a feljegyzést készítő török írnok tévedését, ugyanakkor utaljunk Vass Előd legutóbbi forrásközlésében az egyes állomások meghatározásánál található hibákra.

Lássuk tehát ugyanennek az utvonalnak 1529. évi leírását, ugyancsak a szulejmáni naplók megfelelő kötetéből:

"15. péntek, augusztus 20. Táborozás Szik falu előtt, Kesztühe-nél. A mult hadjáratban átgázolt mocsarakon most nem mentek át, hanem megkerülték. Nagyon messze eső állomás. Mivel sok szük völgyön és halmonkon kellett átkelni, a sereg nagyon elfáradt, úgy hogy estig csak alig lehetett az állomásra érni. Nagy szél fujt és eső is esett. A gyaur bégek közül egy Perim Péter nevű nagy béget - a ki a királlyá választottakat szokta megkoronázni - mikor a Dráva partján járt, egy vár bégje elfogván, börtönbe vetette és jelentést tett a boldogságos udvarnak. Ennek elhozása végett Izvornyik végje, Kücsük Báli bég, küldetett el, a maga emberein kívül még 500 szpáhival együtt.

16. szombat. Helyben. Hogy a hajókról bizonyos mennyiségű eleséget oszthassanak ki, várakozni kellett a hajók megérkezésére.

17. vasárnap. Helyben. A gyaurok több embert elfogtak a takarmányozók közül.

18. hétfő. Helyben. A hitetlenek több mint száz embert elfogtak a takarmányozók, szpáhik és janicsárok közül.

19. kedd. Helyben. Kevés eső esett. A padisah átkelt az említett négy hidon és megszállt a Szogszár nevű folyó mellett.

20. szerda. A pasa átkelt négy hidon és megpihent. A padisah nem jött át a hidakon, hanem tul maradt.

21. csütörtök. Helyben.

22. péntek. Táborozás Szogszár-nál. A janicsároknak egyenként fél kile buza, a lovászoknak pedig fél kile árpa osztatott ki, és meghagyatott, hogy minden ember menjen a maga csapatához.

23. szombat. A szultáni sátor tovább ment.

24. vasárnap. Táborozás Penteli nevű helysége mellett mely mellett folyik a Duna. Nagyon távoli állomás. Ez állomáshoz közel nagyon nehezen járható és szűk utak vannak.

25. hétfő. Állomás Besnő nevű helynél, a Duna mellett. Közeleli állomás.

26. kedd. Táborozás Koldvár nevű állomáson, mely a Duna mellett van. Délután a pasa divánt tartván egybeültek az összes rumilii bégek és a derék szpáhik

és felolvastatott a pasát szeraszkerre kinevező szultáni irat..."⁹⁶

Mind a két naplórészletből az derül ki, hogy Báta közelében egyik alkalommal sem állomásozott a Mohács irányából érkezett török sereg. 1526-ban felgyújtották a mezővárost és úgy vonultak tovább Szik /Bátaszék/ irányába. /A Bátánál említett palota talán az apátság épülete lehetett?/ A második alkalommal nem is említik Bátát.

A Szék környéki mocsarak 1526-ban sok fáradtsággal járó akadályt és egy napi késedelmet okoztak a seregnek, így ezen okulva 1529-ben nem jöttek ki a dombok közül a síkságra, hanem még Szék-nél balra fordulva "sok szűk völgyön és halmokon" átkelve, Kesztlőc /Kesztuhe/ mellett ütöttek táborot.⁹⁷

Véleményünk szerint a táborhely mindkét alkalommal azonos területen volt.⁹⁸ Ellentmond ennek Vass Előd feltevése, aki azt az állomást, ahol 1526-ban a keresztény foglyokat részben lemészárolták, részben elbocsátották, Szekszárddal azonosítja.⁹⁹ Már csak a mocsár okozta nehézségek miatt sem tartjuk lehetségesnek, hogy a sereg kilenc tized része reggel befejezve az átkelést, az egész had a foglyokkal együtt még aznap Szekszárdhoz érkezzen és még idejük legyen a kegyetlen szultáni döntés végrehajtására is.

A Szekszárd-környéki állomások az 1526. évi napló 27. pontjánál és a második napló 18-21. pontjainál említett állomások lehettek. Az 1529-es feljegyzésekben

erre látszik utalni a Szogszár folyó említése is, ami azonban a Sárvíz folyó nevének és a város nevének nyilvánvaló összecserélése.

Ennél a résznél a hidak leírásánál és az azokon való átkelés sorrendjében is zavar látszik az 1529-es leírásban. Ha a 19. és 20. pontok szövegét felcseréljük, az értelemzavaró ellentmondás feloldódik. A szöveg helyesen:

19. kedd. Helyben. A pasa átkelt négy hidon és megpihent. A padisah nem jött át a hidakon, hanem túl maradt.

20. szerda. Helyben. Kevés eső esett. A padisah átkelt az említett négy hidon s megszállt a Szogszár nevű folyó mellett.

Szekszárdról és a szekszárdi várról egyik napló sem emlékezett meg bővebben.

Szekszárdtól északra a két hadjárat állomáshelyei úgy látszik nem azonos helyeken voltak. Az 1526-os naplóban a Szekszárd utáni első táborhely Tolna után, még jelentős útmegtétele után következett. Vass Előd ezt Pakssal azonosítja, véleményünk szerint azonban Paks és Tolna között valahol szabad területen keeshetjük.

A korábbi megtett útszakaszok mindenütt napi 20-25 km között voltak. Ha elfogadjuk a fenti feloldást, akkor a napi út ebben az esetben bőven harminc kilométer fölött lett volna. Egyébként sem látjuk indokoltnak azt, hogy az állomáshelyeket minden esetben valamely településhez próbáljuk kötni.

A következő napi, a Dunához közeli, közepes távolságra lévő állomást Vass Előd már nem tekinti Tolna megye területén lévőnek, noha a "nagy város" amely mellett aznap a sereg elhaladt, véleményünk szerint most már valóban Pakssal azonosítható s az aznap esti állomás valahol Paks és Földvár között lehetett.

Az 1529. évi naplóban a Szekszárd utáni részen egy jelentős tévedés található, ami ugyancsak az írnok hibájából adódhat, - ugyanúgy mint 1526-ban Szekszárdnál - cserélte a feljegyzéseket. Csak így képzelhető el, hogy a Szekszárdtól nyolcvan kilométerre lévő Pentele /Penteli/ Szekszárd után következzen, azt kövesse az Ercsi közelében lévő Besnyő /Besnö/ és csak azután kerül említésre a hatvan kilométerre lévő Földvár /Koldvár/. A "Pentele" nevű helység környékének leírása egyébként tökéletesen ráillik Paks környékére, melynél Ottendorf Henrik több mint egy évszázad múlva ugyanezeket az utas számára is veszélyes "nehezen járható és szűk utak"-at emeli majd ki.¹⁰⁰

A két naplórészlet feltűnő adatszegénysége arra mutat, hogy a törökök sem 1526-ban, sem pedig 1529-ben nem találtak jelentős ellenállásra a dunamenti utvonalon. Néhány takarmányozó elfogásán kívül hadieseményről nem tesznek említést a feljegyzések, s az utvonal melletti városokról sincs különösebb mondanivalójuk.

Lényegében nem változtat ezen a képen az a néhány adat sem, melyeket az ugyanezen utvonalat csaknem száz-

husz év múlva végigjáró Evlija Cselebi - az egyes helységek multjáról is szólva helyenként, - megemlit. Tőle tudjuk meg, hogy Ibrahim pasa Báticasék erősségét 1529-ben ostrom alá vette, nehezen /?/ elfoglalta és leromboltatta. Ugyancsak 1529-re teszi a korábban virágzó Paks lerombolását és Szulejmán parancsára történt újbóli felépítését.¹⁰¹

Az 1541-es évi hadjárat Tolna megyei eseményeiről igen kevés feljegyzés maradt ránk. Valószínű, hogy komolyabb hadieseményre nem került sor, s ennek csak egyik oka lehetett, hogy az utvonal egyik lényeges pontja Szekszárd, - ekkor már minden jel szerint - török kézen volt.¹⁰² /Valószínűleg már Kaszon vajda 1538 körüli - már említett - sikeres ostroma óta Szekszárdon végig török helyőrség volt./ A másik ok az lehetett, hogy a török források egybehangzó leírásai szerint a szultán, - miután Belgrádnál az előre küldött Mohhamed pasától azt a hirt kapta, hogy a Budát ostromló "gonoszmivű hitetlenek", azaz Ferdinánd seregei, igen nagy számúak és erősek, - rendkívüli gyorsasággal indult meg Buda felé.

Dzelálzáde Musztafa csak annyit említ meg, hogy "a khalifa őfelsége nem késve az állomásokon sietve folytatta útját". A törvényhozó Szulejmán szultán történetét megíró Ferdi leírásából azonban már határozottabban látszik, hogy a sereg nem csupán sietett, hanem erőltetett menetben haladt Buda felé: "... a szerencsés hadsereg sietve folytatván útját, Üszek /Eszék/ vidékére veté megérkezése árnyékát. Miután átkelt a Dirava /Dráva/ vizén

már előbb hajókra épített hidon, oly sebességgel rohant az ördöggel cimboráló ellenség felé, a milyen sebességgel futnak a hulló csillagok".¹⁰³

1541-ben tehát újból átvonult a török sereg Tolna megyén a nélkül, hogy várait elfoglalta volna, s a Duna melletti utvonalat biztosította volna. Az egyre gyakoribbá váló támadások, - melyek 1541-42-ben már a megye felső részeit is érintették, - nyilvánvalóvá tették, hogy mindezzel már nem késlekedik soká.¹⁰⁴

Az apja törökbarát politikájának csődjét felismerő, s annak halála után Ferdinánd hívévé szegődő Werbőczy Imre tolnai főispán harcainak lényegéről kitűnő összefoglalást ad Szakály Ferenc, így itt csak néhány eseménytörténeti mozzanatra utalunk, mely jellemző az 1541 és 1543 közötti időszak harcaira.¹⁰⁵

Az 1542 elején a besztercebányai országgyűlésen már főispánként megjelenő Werbőczy Imre Somogy megye egy részének és Tolna egész területén királyi adóját megkapta katonaállítás céljára.¹⁰⁶ Fő feladatának a törökök állandó zaklatását tartotta, állandóan figyeltetve a budai út környékét is; alkalmas pillanatban gyors támadásokkal okozott kárt a törököknek. Felismerte a stratégiailag lényeges helyen lévő szerszárdi vár fontosságát is, ezért "állandó támadásokkal nyugtalanította Szekszárd török őrségét".¹⁰⁷

1542. március 25-én a mohácsi Kászon bég Döbrököz tájékán portyázó csapatával csaptak össze hadai a Délnyugat Tolnában lévő kozári mezőn. Az eseményt Tinódi Lantos

Sebestyén is megénekelte "Werbőczy Imrének Kászon hadával a kozári mezőn viadalja" című versében, így biztatva Werbőczy katonáit:

"... Jó szolgálatban csak megmaradjatok
Mert sok jámboroknak dicséretben vagytok
Istentől e végre megkoronáztattok
Hogy az szűzgyénységért ily igen fáradtok
Véröket hulladtok és sokan meghaltok
Számptalan rabot ti kiszabadítottok
Sőt igen bánkodik Kászon bég magában
Szabad uta nincsen neki az Tolnában
Sőt gyakorta nagyon nagy kár vallásában
Hozzá tartozókban és jó szolgálóiban..."¹⁰⁸

1542. április 14-én Pest tanácsának bírása, - Nagyszájú János - arról küld értesítést Perényi Péternek, hogy a magyar csapatok Szekszárdot ostromolják, s hogy a törökök háromszáz lovast és kétszáz gyalogost küldtek a vár felmentésére.¹⁰⁹ Az ostrom sikertelen lehetett, mert Werbőczy hadai ez év karácsonyán ismét ostromolták Szekszárdot, - a jelek szerint ugyancsak sikertelenül. Közben azonban ugyanezen év őszén rajtaütöttek Tolnán, s az ott talált törököket levágták.¹¹⁰

Ez az utóbbi eset már arra utal, hogy Tolnának 1542 őszén helyőrsége, tehát valamiféle megerősített kastélya, vagy palánkja is lehetett.

Már az 1543-as hadjáratokkal kapcsolatos a Szekszárd újabb ostromáról szóló híradás, melyet Werbőczy régi ellenfele, a mohácsi Kászon küldött a Magyarország felé vonuló szultán udvarába:

"Ha ezen végvidék állapotáról méltóztatik kérdezősködni, Zilhidse havának 28. napján /1543. ápr. 4./ a rossz természetű gyaurokból és gonoszmivű feslett erkölcsüekből egy nagy számú lovascsapat és néhány gyalogos összegyűlvén és előjövén, éjjel Szekszár vára közelében egy, lesre alkalmas helyen lesbe állott és hajnalba a válogatott lovasság megrohanta a várat."¹¹¹

A továbbiakban kiderül, hogy a várbeliek előbb kivédtek a rohamot, majd elhagyva a várat a váron kívül vették fel a harcot a támadókkal. Ez - a végvári viadatok szokása szerint, s mint a támadók lovasságának nagy számából is sejthető, - elsősorban a lovasság harca lehetett. A törökök részéről Ejnekhán aga esett el és több sebesültjük volt, de a végeredményben visszavonuló magyar csapatok vesztesége sem lehetett jelentős, mert - mint írja - rövidesen már a szekcsői palánk ellen intéztek támadást.

Az 1543. évi hadjárat eseményeiről Szinán Csausz elég részletes leírásai adnak tájékoztatást:

E szerint a Siklós és Pécs elfoglalása után Szekszárd felé vonuló sereg balszárnyán lévő rumilii hadtestet Ahmed pasa vezetésével Szász /Szászvár/ elfoglalására küldte ki a szultán. A túlerő láttán a vár megadta magát, Ahmed pasa hadai pedig Szekszárdhoz vonultak és ott bevárták a szultánt.¹¹²

A szultán a már ismert uton, Bata felől érkezett, s a két korábbi hadjáratban is említett Sárviz-hidakon átkelve Szekszárdnál, majd Tolnánál ütöttek tábort.

Ennél az utnál már nyomát sem találjuk a leírásokban az 1541-ben tapasztalt kapkodásnak. A sereg lassan halad, s vezetőinek figyelme minden apróságra kiterjed, ami a környék erődítményeivel, lakosságával kapcsolatos.

Az ekkor már török fennhatóság alatt álló Tolna lakói bepanaszolták az ekkor még magyar őrséggel megszállott Anyavárat, hogy azok embereiket elfogdossák, állataikból, élelmiszereikből gyakran elragadnak.

Rusztém pasa megadásra szólította fel a várat, s amikor elutasító választ kapott, - vagyis Szinán szavaival "...makacsságuk kezével az ellenszegülés ruhájának szegélyébe kapaszkodva nem adták fel a várat", maga is megszemlélte, s úgy döntött, hogy egyelőre nem érdemes vesződni vele, "de a maga idejében készek legyenek, mert megfenyítjük őket."¹¹³

A fenytetés nem sokat váratott magára. Néhány nap múlva Esztergom alól küldte vissza a tolnai utakat és viszonyokat, - és ellenfeleket - jól ismerő mohácsi Kászont. Dselálzáde Musztafa szerint már a július 23-i diván idejére megérkezett a hír, hogy Kászon Anyavár és Szász /?/ várait, "melyek az alávaló gyaurok országának kulcsai valának" - elfoglalta.¹¹⁴ A várak fontosságát nyilván a dicsőség öregbitése miatt túlozta el Dselálzáde, az viszont szomorú tény volt, hogy a hadiút közelében lévő utolsó magyar vár is ezzel török kézre jutott.

Ugyanerről az Anyavár közelében lévő állomásról jegezte fel Szerémi György, hogy azért időzött el ott

hosszasan a szultán, hogy bevárja kémei jelentését Székes-fehérvárról. Közben fogadta a Somogyból, Baranyából és Tolnából odaseregülő jobbágyokat, meghallgatta panaszaikat és menlevéllel látta el őket, biztatva mindegyiket, hogy ne meneküljenek el, hanem maradjanak birtokaikon. "S végül látva a császár a magyar jobbágyok teljes hitét, amilyen a rácoké s meg kérdezte Szülejmán szultán császár a magyar jobbágyoktól: 'Hogyan kormányoztak titeket a magyar nemesek és mágánások?' Ezt hallva a félpogányok felajánlották magukat a császárnak és elkezdtek vádolni uraikat, mindegyik a magáét különféle rendellenes bánásmódjukról..."¹¹⁵

A szultán cselekedetében természetesen nem szabad feltételeznünk a jóakaratnak, vagy nagylelkűségnek csiráját sem. További céljai¹ eléréséhez szüksége volt arra, hogy minél előbb megszervezze a meghódított területek védelmét és biztosítsa az utánpótlási utvonalak biztonságát. Ehhez pedig igen kedvező volt számára az elégedetlen, saját uraikra panaszkodó jobbágyok meghódolása.

Természetesen nem tudjuk, hogy ezek az emberek önként, vagy erőszak hatására keresték fel a szultáni tábort. Ám ha végig gondoljuk a mohácsi csatavesztés óta eltelt tizenhét esztendő pártharcait, a napirenden lévő hatalmaskodásokat, falvak felégetését, állatok elhajtasát, s a még ezeken kívül végrehajtott számtalan erőszakos cselekedetet, - az előbbi lehetőségen sem csodálkozhatnánk.

Anyavár után a következő állomás, a tévesen Paska-megyének irt helység - azaz Paks - volt. A településről semmi

érdemlegeseet nem mond a leírás, s nem említi a Cselebi szerint 1529-ben megerősített palánkot sem. Földvárnál ugyan-
így csak a helység nevét találta feljegyzésre érdemesnek
Szinán csaus.¹¹⁶

IV. A dunamelléki török palánkvárak leírása és XVI-XVII. századi története

Mint láttuk, 1544-től már Tolna megye minden vára török fennhatóság alatt volt.¹¹⁷ A törökellenes harcokat addig összefogó és irányító utolsó tolnai főispán, - Werbőczy Imre - erdélyi birtokaira vonult vissza, s az ország más vidékein is birtokos tehetősebb nemesek közül többen követték példáját.

A csak Tolnában birtokos megyei nemesek többsége a környező magyar várak - Sziget, Csurgó és Palota falai közé húzódott, s általában maga is végvári katonává lett. Innen igyekeztek azután földesuri jogaikat érvényesíteni a hódoltsági területen lévő falvaik jobbágyaival szemben.

A tulajdonos nélkül maradt birtokokat a végvári katonaság, - főként ezek tisztjei és főtáasztjei - nyerték el királyi adományként. A legtöbb ilyen gazdátlan Tolna megyei birtokot természetesen az előbbi várak katonasága szerezte meg. Különösen Horváth Márk szigeti kapitány jeleskedett a birtokszerzésben, de kitett magáért ezen a téren a csurgói /majd később csurgói és szigeti/ kapitány Zrinyi Miklós, és Palota kapitánya Thury György is. Utóbbi például Tolna adóztatási jogáért a nálánál nem kevésbé híres Gyulaffy Lászlóval versengett.¹¹⁸

A három vár közül elsősorban Szigetbe, mint a megye belső területeihez is viszonylag közel lévő várba költözött nagyszámú tolnai birtokos, s az ugyancsak oda húzó-

dott Baranya megyével együtt ott működötték Tolna megye nemesi vármegyeszervezetét is. A vár 1566. évi eleste után a szervezet működése is megszűnt, addig azonban a két megye a saját fenntartására adóztatott falvaiból egy közös igazgatás alatt álló, közös vártartományt alakított ki. A falvakról több alkalommal is készítettek összeírásokat, s a bevételről pénztárkönyvet vezettek.¹¹⁹

Szigetvár hódoltsági körzete - legnagyobb kiterjedése idején, amikor Horváth Márk még a korábban Csurgónak adózó Szekszárdot is Szigethez csatolta, - a Tolna mezőváros vonalától délre eső terület volt.

Palota várához a Faddtól és Dunaszentgyörgytől északra húzódó terület volt, s elsősorban azok a helyiségek, melyek a török közigazgatás szerint a budai nahiéhoz tartoztak.

Csurgó birtokai korábban Szekszárd és a sárközi falvak voltak, melyeket Horváth Márk egy időre elvett ugyan tőlük, de Zrinyi Miklós egyidejű csurgói és szigeti kapitánykodása idején ismét visszacsatolta azokat.¹²⁰

A továbbiakban nem szándékozunk bővebben kitérni a - Szakály Ferenc által egyébként is kitűnően feldolgozott "világtörténeti curiósum" - azaz a jellegzetesen magyarországi jelenség: a kifelé-adózás egyes részletkérdéseire.¹²¹ A várak birtoklási körzetének előzetes felvázolását azonban szükségesnek tartottuk még a dunamenti palánkvárak történetének áttekintése előtt elvégezni, mivel váraink, - s még inkább az azok körzetébe tartozó magyar lakosságú jobbágyfalvak - ezekbe a körzetekben, nem ritkán ezek ütköző-

pontjaiban helyezkednek el. A velük kapcsolatos, katonai vonatkozású események így legtöbbször valamilyen módon összefüggésben voltak a fenti kérdéssel.¹²²

1. Duna földvár

Palánkvárak természetesen nem csak a Budát Konstantinápolyal összekötő út Tolna megyei szakaszát őrizték. Megyénktől északra az első Buda alatti palánk Hamzabég¹²³ volt, s ezt követték dél felé haladva Ercsi, Dsankurtaran¹²⁴ és Penteli erősségei. A megyehatártól délre Szekcső¹²⁶, Mo-
hács, majd a Dunától kissé távolabb fekvő Baranyavár¹²⁷ és a már drávamenti palánkvár, Dárda következtek, de hasonlóképpen kisebb-nagyobb erősségekkel védték a hadiút Eszék-Konstantinápoly közötti déli szakaszát is.¹²⁸

A tolna megyei utszakasz első vára, - északi irányból közelítve, - a Földvári palánkvár volt.

a./ A hódoltságkori palánkvár előzményei Földváron

A környék igen kiváló földrajzi adottságokkal rendelkezik, legalábbis ami az erősség-építés stratégiai alapfeltételeinek meglétét illeti.

A Duna partján meredeken emelkedő löszhátakon több dombos, megerősítésre eleve alkalmas helyet találhatunk. A Kecskehegy, Várhegy és Templomhegy nevű magaslatok által alkotott Felső-Öreghegyet, valamint a Kálvária- és Tudom-hegyekből álló u.n. Alsó-Öreghelyet szakadékszerű mély

völgy választja el a ma már ugyancsak lakott Nagy vagy Somos-hegytől. Ebben a mély völgyben haladt a dunai átkelőhelyhez vezető út, s a két Üreghegyről ezt kiválóan szemmel lehetett tartani csakúgy, mint a helységtől nyugatra húzódó nagyút egy jelentős szakaszát.

A település belterületén, - ott is elsősorban a Felső-Üreghegy várhegyi részén, - és a közeli területen előkerülő nagyszámu őskori tárgy már korán felkeltette az őskor kutatóinak, - elsősorban a Dunaföldvár környékével foglalkozó Szelle Zsigmond és részben az ő eredményeit összegző és rendszerező Wosinsky Mór figyelmét.

Leírásaik alapján a bronzkorban egy terjedelmes, gyűrűs rendszerű földvár húzódott Észak-déli irányban, melynek azonban jelentős részét az építkezések és a természetes pusztulás tönkretette.¹²⁹ Az Üregtorony környékének feltárásánál Kozák Éva egy - valószínűleg a középkori építkezések során feltöltött - kettős sánc maradványait találta meg.¹³⁰

A sáncrendszer területén előkerülő igen nagy számú kelta lelet pedig arra enged következtetni, hogy a földvárat kelták is lakták, s nagyon valószínű, hogy jelentős építkezéseket is végrehajtottak.¹³¹

A római kort tekintve az ásatásokon elsősorban I-II. századi, benszülött lakosságra utaló kerámia-töredékek és mészkőből faragott sirkőtöredékek kerültek elő. Bár az ismert Marsigli féle ábrázolás a Földvár és Pentele közötti szakaszon kilenc római őrtornyot mutat, s a megerősített Anamatia is a közelben kereshető, egyelőre semmi jel nem utal arra, hogy a korábbi földvár területén is állott

volna római erősség.¹³²

A középkorban először egy 1199-ben kelt, s a XII. században alapított bencés apátsággal kapcsolatos oklevél említi a település ma is ismert nevét: "... monasterium abbas de Felduar" névvel jelölik az apátságot, s ezt követően a XIII-XIV. században már következetesen ennek különböző változatait: a Feldwar, Feuldwar névalakokat használják.¹³³

Várról, vagy a jelenleg is álló lakótoronyról egyetlen XVI. század előtti adatot sem ismerünk, s ha volt valamilyen erődített kőépület, vagy épületcsoport, úgy véljük elsősorban az apátsággal hozható összefüggésbe.

Az Üregtorony építését Hőke Lajos és a későbbiekben Genthon István is a XV. századra tették, az azóta elvégzett várkutatás és régészeti feltárások azonban bebizonyították, hogy a simontornyai vár lakótornyával igen sok azonosságot mutató tornyot a XVI. század elején építették, s a vár belsejében magányosan álló támasztópilléres, u.n. "kula" torony volt, melyet a törökkorban palánképítményekkel vettek körül.¹³⁴

b./ A földvári palánkvár a XVI-XVII. században

Földvár XVI-XVII. századi történetének átfogó kutatására, komplex feldolgozására mindeddig még nem került sor, pedig mint a hódoltság időszakának egyik legjelentősebb dunamenti mezővárosa kitűnő modellt jelenthetne a hódoltsági mezővárosok e sajátos csoportjának vizsgálatához.

Fontosságára a közelmúlt évek kutatási eredményei egyre inkább felhívják a figyelmet, így például a déldunántuli külkereskedelmi uthálózat Szakály Ferenc által végzett vizsgálata, vagy az ezzel több ponton összefüggő kérdés, a váci, ráckevei, földvári stb. átkelőhelyek vámnaplóinak Vass Előd által elvégzett ujszemponthu értékelései.¹³⁵

A település földrajzi és - ami hódoltsági területen lévő helysénél különösen fontos - közigazgatási helyzete, a helyi és főleg távolsági közvetítő-kereskedelemben való részvétele, lakosságának vagyoni és ethnikai rétegződése, mind olyan lényeges kérdés, amely döntő befolyással volt a vár történetére is.

A földvári vár legelső említése Szinán csausz - már korábban idézett, - 1543. évi leírásából ismert, s ez valószínűvé teszi, hogy az itt talált lakótornyot a törökök valamikor az 1541 évi hadjárat és 1543 közötti években erősítették várrá.

A várőrség legelső számszerű felsorolása egy 1577-ben készített kémjelentésben szerepel, s e szerint a várban 50 beslia /irreguláris lövas/, Musztafa aga a lovasok parancsoka, 60 martalóc, két topcsi /ágyukezelő/, a vár dizdárja /parancsnoka/, valamint a "pasa vajdája" tartózkodtak. Utóbbi nem tartozott ugyan a katonasághoz, de a jelentés készítője szerint ő is "egynéhány lóval felülhet" - azaz van néhány hadrafogható embere.¹³⁶

Ezekkel együtt sem lehetett az egész helyőrség több 125 főnél, s a későbbi, - a földvári várról sajnos nagyon hiányos - zsoldjegyzékek szerint ez a létszám a hódoltság egész időszaka alatt sem változott lényegesen:

1599-ben 92 fő földvári katonának fizettek ki 234 660 akcse zsoldot,¹³⁷ 1628-29-ben pedig 106 fő számára 387 084 akcsét.¹³⁸ Ekkorra nem is annyira a létszámban, mint a katonaság minőségi összetételében találunk változást: az 1577. évi kémjelentésben felsorolt félreguláris besliák helyett ugyanis a legjobban képzett lovasokat az ulu[?]fedzsiket, a martalócok helyett a gyalogság elitjének számító müsztafhizokat /janicsárok/ és "képzettségben" a janicsárok és martalócok között elhelyezkedő azábokat említi a zsoldjegyzék.

Evlija Cselebi 1663-ra vonatkozó leírása nem részletezte a várőrség fegyvernemek szerinti megoszlását, csupán egy parancsnokról és kétszáz fő katonáról tett említést.

Ismert, hogy a törökök az egyes várőrségek létszámát igen gyakran változtatták, ez az adat mégis a Cselebi gyakran jellemző tulzásnak tűnik, hiszen a megye területén egyidőben állomásozó török csapatok létszáma ekkor nem haladta meg az ezret.¹³⁹ /Ettől függetlenül azonban azt is meg kell jegyeznünk, hogy a csupán zsákmányért szolgáló, irreguláris segédcsatatok nem szerepeltek a hivatalos zsoldjegyzékekben!/

Itt a katonák zsoldjegyzékével kapcsolatosan utalhatunk a törökök zsoldfizetési rendszerében lévő u.n.

"beszámitási rendszerre". Ez a fejlett pénzügyi rendszerre utaló gyakorlat a kincstári bérleményeknél volt általános, - mint láttuk ilyen házbirtok volt Földvár is - ahol a bérletként befolyt összegből a bérlő közvetlenül elégítette ki a környező helyőrségek pénzigényeit. Vagyis fizette a katonák élelmezését, zsoldját, a lovak takarmányköltségeit, az erődítmény javítását, a templomok javittatását stb. A parancsnoktól, vagy a helyi káditól kapott igazolás, az u.n. "tezkere" szolgált azután számára igazolásként, s annak alapján a kifizetett összeggel csökkentették a bérleti díj összegét. Az így biztosított ellátás összegét később levonták a katonák zsoldjából.¹⁴⁰

1560. január 23-án például "Abdurrahman, a Duna menti révpénzek bérlője... 3440 akcsét ad a földvári párkán martalócainak zsoldjára... A földvári párkányvár gyalogsainak zsoldjából 1560. április 29-én levonják a 4773 akcse értékű búza-, árpa-, és köles kiosztást."¹⁴¹

Huszonöt évvel a földvári vár első említése után Piaffetta semmivel sem mond többet a várról mint Szinán csausz. Ő is lefordítja saját nyelvére a település nevét /rocca di terra/, s megjegyzi, hogy itt a Duna partján egy török erősség van.¹⁴² Az imént idézett "földvári párkán" és "földvári párkányvár" kifejezések azonban nem hagynak kétséget afelől, hogy addigra már az Öregtorony környékét palánkfalakkal erősítették meg.

Nagyon valószínű azonban, hogy ez az első palánk nem sokáig állt fenn és már a XVI. század végére elpusztult.

Külön tragédiája Földvárnak, hogy a környező településeknél, sőt a dunamenti mezővárosok jelentős részénél is fejlettebb kereskedelme, országos hírv vásárai, - ahol a bor, só, birka és ló mellett elsősorban az Alföldről Itália és Karintia felé irányuló szarvasmarha kereskedelem üzletkötései történtek meg, - révén gyakran magára vonta a közeli és távoli magyar végvárok figyelmét.¹⁴³ Gyakran látogatták környékét a jogos, vagy jogtalan járandóságuk után járó hajduk, portyázó végváriak, akik nem voltak tekintettel arra, hogy zsákmányukat magyartól, vagy töröktől szerzik-e meg.

Ali budai pasa Ernő főherceghez írott levele még csak a vár közelében történt támadást panaszolja Ernő főhercegnek:

"Ezeőknek utánna nagyon az hatalmas csaszarnak egy Feölduar neuw uara, ki megh Budan alol tiz mer feöldeön uagyon az Duna mellett, ott mind szüntelen lesekeödnek, az szegény uton iarokban sokat le uagnak, kiket penig mind marhastol el uisznak".¹⁴⁴

A tizenötéves háború rövidesen bekövetkező harcai azonban már a várat, sőt magát a mezővárost is kegyetlenül megtépázták. Különösen Székesfehérvár 1601. évi visszafoglalása után élénkült meg a magyar hadak járása a Tolna megyei török várak körül. Ekkor - 1602 áprilisában - tettek sikertelen kísérletet Simontornya visszafoglalására Althan ezredes csapatai, s még ugyanezen év őszén támadták meg a földvári és paksi

palánkokat, majd miután pusztán karddal mindkettőt bevetették; őrségüket levágták, a zsákmányt felprédálták és a várak védelmi berendezéseit tönkre tették.¹⁴⁵

Ottendorf Henrik eléggé vázlatos leírása és az ehhez mellékelte vázlatrajz már az ujjaépített várat, - vagy annak egy későbbi változatát - mutatja be. /5. tábla/ Leírásából kitűnik, hogy a helységen belül megkülönböztették a magas, dombos parton fekvő palánkot, a Duna felé vezető mély völgyút túlsó oldalán lévő falut és a palánk alatt a hegy lábánál fekvő mezővárost. A falu feletti hegy tetején /a mai Somoshegy/ tetején Ottendorf még látott és lerajzolt egy "régi kastélyt", melynek ma már maradványai sem láthatók.

A hegyen lévő palánkvárban elmondása szerint csak törökök /Ottendorf nyilván muzulmánokat értett a "török" szó alatt/ lakták, míg a városban vegyesen magyar, török, cigány és rác lakosságot talált. Valószínűleg itt is arra látunk példát, hogy a palánkon belülre csak a muzulmánok lettek engedték be, míg a keresztény hiten maradtakat - még ha katonaként a várban szolgáltak is - éjjelre nem engedték a várfalak között maradni.

A leíráshoz mellékelte rajzon Ottendorf az Üreghegyet és vele szemben a már említett Somoshegyet ábrázolta. Mindkettőt egy gyenge palánkból készített /valószínűleg nem is igazi palánk, hanem csak latorkert/ kerítés vette körül. A Paks és Pentele közötti út áthaladt a mezővároson. Egy ága felvezetett a palánkhöz, egy pedig a

falu alatt a dunai révhez.

A palánkot erős kaputoronnyal készített, - az ábrázolás alapján - rótt palánknak látszó magas palánkkerítés védte. Tetején jól kivehetők az emelt ágyuállásokra helyezett ágyuk kifelé néző csövei. A vár belsejében lévő épületek közül egyedül az Üregtorony körvonalai ismerhetők fel. /Helyi szóhasználatban ma is gyakran Töröktorony néven említik./

Az egész települést kerítő palánkkerítés szükségességét Ottendorf is a gyakori hajdutámadásokkal indokolta: "Mivel it a kóborló hajduk részéről sok támadásban van részük, az egész város, falu és palánk magas kerítéssel és mély, száraz árokkal van körülvéve".¹⁴⁶

Evlija Cselebi ugyanebben az időben - 1663-ban - szultáni biztosként látogatta meg a várat. Leírása egy-két apróságtól eltekintve most mentesnek látszik keleties túlzásaitól és meglepően jól támasztja alá az Ottendorf által leírtakat:

"Földvár vára. Lajos magyar király építette. Azután 936. évben Szulejmán khán elfoglalta és fejlődötté tette. /1529/ Buda területén a pasa magánjövedelmű birtoka". A várról szólva elmondja, hogy háromszoros tömésfalla, és kettős árokkal van körülvéve, s hogy a Duna menti palánkok közül ez a legerősebb.

A két kapu /Kicsiny kapu és Nagy kapu/ közül a Duna felé nyíló Kicsiny kapunak "az árok fölött fából egy pavilonja van, mely megtekintésre érdemes londsa..." A szó

itt teljesen azonos jelentésű mai változatával, s használatát tekintve ráismerhetünk a Takáts Sándornál a magyar várak kaputornyánál leírt, s szakállszárazstónak, morgószínek, henyélők helyének, nyári háznak vagy filagoriának nevezett építményre.¹⁴⁷ Takáts Sándor adatai szerint a magyar palánkváraknál ez a pihenő katonák beszélgető és pipázóhelye volt, s lényegében a török várban is ugyan erre használták: "... a várszolgák valamennyien itt üldögélnek és a Duna rakodópartját nézegetik".

A város felé néző Nagy kapunál Cselebi csak az erős hidat említi meg, Ottendorf rajzán azonban e fölött is egy - az előzőhöz hasonló - fülkés kaputornyot találunk.

Cselebi a rajzon is látható ágyuk fajtáját is megnevezte. Ezek szerint Földváron a palánkoknál gyakori sahi ágyu mellett az annál nagyobb zarbuzán is használatban volt.¹⁴⁸

Szükszavu a leírás a váron belüli épületeket illetően, csupán egy deszkatetelyes, zsindelyes ház, egy templomból átalakított dzsámi és az "ég csucsáig emelkedő, erős építkezésű szép torony" az, amit említésre méltónak talált.

Nem tudni, hogy az említett deszkatetelyű ház miért volt fontos Cselebi számára, hiszen ilyen épületek tucatjai állhattak a palánkon belül, mivel a katonák szálláshelyei is hasonló épületek voltak minden palánkvárban. Az elég szűk területre korlátozódott feltárás egyetlen olyan épületalapot eredményezett, mely esetleg azonos

lehet a leírásban szereplő épülettel. Ennek funkcióját azonban a leletek alapján az ásató sütőháznak határozta meg.¹⁴⁹

Nem kerültek viszont felszínre a középkori templomból átalakított dzsámi maradványai, mely Cselebi szerint a toronnyal "összefüggőleg" épült.

Az apátsági templom romjai a feltételezések szerint a feltárással nem érintett területen, a vártól észak-keletre lehetnek, de a toronnyal való összeépítésük mindenféleképpen csak tágabb értelmezésben, - épülettel, vagy fallal összekötve - képzelhető el.¹⁵⁰ Nem mond ellent ennek az sem, hogy Cselebi szerint a torony tetejére építetnék a dzsámihoz tartozó, fából készített minaretet. /Ez a minaretszerű kiképzés, - tetején a félholddal - jól látható Ottendorf rajzán is./

A palánk alatt elterülő város leírásánál is elsősorban a védhetőség hangsúlyozása s szembetűnő:

"Külvárosa. Négyszögletű, csupán tömésfal kerítésű város, melynek kerülete huszezer lépés. Erős toronybástyákkal felszerelt s igen mély és meredek árokkal ellátott két deszkakapuja van, melyek mindegyike kettős szárnyu kapu. Mindegyik fölött deszkabástyájú és készenlétben álló ágyukkal ellátott tornyok vannak. Ezen kapuk egyikén bemenvén, a másikon kimennek; középen főuttal bíró város és állomáshely ez". Nehéz eldönteni, hogy mennyire tulzó itt a leírás. Tény azonban, hogy a katonai vonatkozásokra ugyancsak ügyelő Ottendorf sem a leírásban, sem pedig a rajzon nem tesz

utalást a palánkkerítés kaputornyaira s az itt említett ágyukra.

A város épületei közül egy mecsetet, egy fogadót, egy dzsámit - "mely azelőtt művészi templom volt"- emel ki a leírás. Itt említi az imáreteket is, melyeket korábban "középület"-nek értelmeztek, de rendeltetésük még ma sem tisztázódott egyértelműen. Valószínű, hogy a török birodalomban mérhetetlenül elharápodzott alamizsnaosztás színhelyei voltak.¹⁵¹

Valósnak látszik a házakkal kapcsolatos adat, miszerint kétszáz lapostetejű, alacsony épület állt a helységben. /Az 1559-1563 közötti fejadó defterek szerint a város keresztény lakossága ugyan csak 600-750 fő között változott, de ha figyelembe vesszük, hogy legalább ilyen létszámban laktak a városban az Ottendorf által is jelzett törökök, rácok, cigányok, stb. - nem tekinthetjük túlzónak ezt az adatot sem.¹⁵²/

A már korábban említett Szent Péter-napi vásárról Cselebi is mint jelentős eseményről számol be: "E várba évenként egyszer öt-tizezer ember gyülekezik össze s akkor nagy vásár van, ilyenkor a várban is két háromszázig menő nyomoruságos boltot készítenek."

Nem tudjuk eldönteni, hogy itt valóban Cselebi túlzásáról van-e szó, vagy csupán a "bolt" helyett kell az "elárusítóhely" kifejezést helyettesítenünk, - s ebben az esetben már nem is tűnik túlzónak a szám, - de az mindenképpen érdekes, hogy a vásár idején a vár területén is folyt a kereskedelem.

A két 1663-ban keletkezett leírással szemben már a vár és település pusztulásának képét mutatja az 1686.évi felszabadító hadjárat során készített vázlatrajz. /11. tábla/. A város környékének térképészetileg is pontos ábrázolása mellett, a település és a vár rajza meglehetősen-schematikus. Készítője a felülnézeti /térképszerű/ és a térbeli /látképszerű/ megjelenítést vonta össze, s ez szükségszerűen bizonyos elnagyolásokhoz vezetett.

A vár és a város védelmi rendszerét felülnézeti rajzban szemléltetjük, s azonnal szembetűnik a két leírással való azonosság. A város palánkkerítésén a kapuk ugyanazonokon a helyeken nyílnak, mint Ottendorf rajzán. A szaggatott vonallal jelzett árokrendszert a városnál és a várnál egyaránt felfedezhetjük, s a vár kapui is a két leírásban jelzett oldalakon vannak. A kapuk fölötti építményeket nem ábrázolta a rajzoló, de valószínűleg nem is láthatta azokat, mivel a szándékosan felgyújtott várban ezek éghettek el először.

A vár épületei közül itt is csak a leégett tetejű torony az azonosítható, a város épületei közül pedig a Cselebinél dzsámiként leírt ~~templom~~ romjai, s egy másik - a többinél karakteresebben ábrázolt épület, melyben esetleg fogadót ismerhetünk fel. A többi kiégett épület nem visel magán egyedi jegyeket, s ábrázolásukkal úgy tűnik csak a pusztulást kívánta bemutatni a rajzoló. /Különlegessége még a rajznak, hogy ez az egyetlen ismert palánkvár-ábrázolás, melyen török temető rajzát is megtalálhatjuk./

Az ismertetett adatok alapján a földvári vár XVI-XVII. századi történetét az alábbiakban foglalhatjuk össze:

A törökök által 1541. és 1543. közötti időszakban épített palánkvár központi részét a XVI. század elején emelt vártorony jelentette. Az ekkor kialakított vár a tizenötéves háború harcai során - 1602-ben - rövid időre magyar kézre jutott. Védműveit ekkor részben lerombolták.

Ujjáépítése után hármás palánksorral, árkokkal, erős kaputornyokkal védett erősség, - valószínűleg a környék legerősebb palánkvára. Ebben az időszakban - az őrség összetételében tapasztalható változások is erre utalnak - a törökök igyekeztek a várat alkalmassá tenni a rá háruló védelmi feladatok ellátására.

Elsőrendű feladata a Buda-eszéki út és a keletnyugati kereskedelmi utak csomópontjának s az ott lévő vámhelynek az őrzése, s a mezőváros falain belül bonyolított jelentős kereskedelmi ügyletek nyugalmanak a biztosítása volt.

A török uralom alóli felszabadítására 1686. kora-őszén került sor. Ekkor azonban a vár egy része is elpusztult, mivel az ostromlott Buda felmentésére igyekvő seregek az ellenük induló keresztény csapatok elől Eszék irányába visszavonulva az utvonalon lévő erősségeket és településeket tatár utóvédekkel felégettették.¹⁵³

A XVIII. század elején rövid ideig ismét katonai célt szolgáltak a vár épületei. A szabadságharc idején mint Vak Bottyán kurucainak fészke, s a dunántuli hadjárat hidfő-állása vált híressé.

Később katonai szerepe megszűnt. Az 1848/49. évi események után a torony celláit börtönnek használták.

A Földvár és Paks közötti alig huszönöt kilométeres utszakaszon két jelentős helység állt a hódoltság idején.

Bölcske, - a különböző források Bócska, Potzca, Kis-Paks néven is említik - 153 adózó házával 1572-ben a környék egyik legnagyobb helysége. Igaz, az állandó zaklatások és a század végén fellángoló harcok eredményeként lakossága rohamosan csökkent, s 1628-29-re csupán 33 adózó háza maradt. A török kiűzésének idején pedig már csak az addigra jelentéktelenné zsugorodott falu üszkös romjai jelezték az egykori módos községet. /12. tábla 1. kép/¹⁵⁴

Madocsa a XI. századtól kezdve nevezetes helység volt, elsősorban messzeföldön híres halászó helyei, majd a későbbiekben a bencés apátság hatalmas, kéttornyú temploma révén. Ennek romjai átvészelve a török időket még a XVIII. század elején is álltak.¹⁵⁵

Az apátsági birtokhoz tartozott a dunai rév is, s ennek emlékét őrizheti a helység nevének középkori Part-Madocsa változata, valamint a helynévi anyagban fellelhető Várrév dülőnév.¹⁵⁶

A hódoltság idején ugyanezen az u.n. pataj-madocsai réven haladt át a Buda elkerülésével Bécs felé tartó - Földvárnál már említett - fontos kereskedelmi utvonal.¹⁵⁷

Az apátság kéttornyú templomát - Takáts Sándor egy 1696. évi adatára támaszkodva - Csorba Csaba a törökkori erősített kolostorokhoz sorolta. Az 1686. évi térképvázlaton látható ugyan a leégett, romos templomot kívülről kerítő kőfal. Ugy véljük azonban, hogy erősített volta ezzel még nem bizonyítható kellőképpen. Az ilyen kérdésekre csaknem mindenhol kitérő török forrásokban eddig sehol sem leltünk rá utalást. Még kevésbé valószínű ezek után az, hogy "török kastély" lett volna, mint ahogyan azt Takács Sándor is feltételezte.¹⁵⁹

P a k s

A helység első említése a XIV. századból ismert. Ekkor már mint gazdag plébániával rendelkező települést tartották nyilván. Nem sokkal később, - a XV. század második felében pedig mint a Pakosi és a velük rokon pakosi Szemere családok birtokában lévő jelentős mezőváros - vásártartási jogot is nyert.¹⁶⁰

Az 1526-ban és az azt követő években a vidéken többször is átvonuló török hadak minden bizonnyal Paksot is felégették. Cselebi szerint 1529-ben II. Szulejmán parancsára a romokat újra felépítették. Ezt a mondatot, pontosabban azt, hogy ez a mondat a Cselebi féle utleírásban közvetlenül a "Paks palánka" cím után következik, egyesek

ugy értelmezték, hogy a városban már ekkor volt egy palánk-vár, melyet a törökök leromboltak, majd újra felépítettek.¹⁶¹ Világos azonban, hogy erről szó sem lehet, a fenti mondat csak a városra vonatkozhat. Várra, vagy várépítésre ezekből az évekből egyetlen forrásunk sem utal.

A várra vonatkozó első hiteles adat a "paksi párkány" helyőrségének 1568-69. évi fizetési jegyzéke, mi szerint a várban ekkor 37 lovas és 22 martalóc kapott zsoldot. Nem szól a jegyzék természetesen azokról a minden török várban megtalálható fizetetlen fegyveresekről, akik csak a zsákmányért harcoltak. /Csak így képzelhető el, hogy a szandzsákszékhely Szekszárdon is csupán harminc gyalogos zsoldját számolták el ugyanekkor.¹⁶²/

A paksi helyőrség összetétele és létszáma azonban rövidesen megváltozott, s ebben nem kis szerepe volt az egyre inkább megélénkülő magyar végvári portyázásoknak, a török utánpótlási utvonalakat bénítani igyekvő rajtaütéseknek.

1587. május 18-i dátummal a következő hűbéradományozási indoklást olvashatjuk ezzel kapcsolatban:

"Hasszán bin Jusszuf szigetvári belső szerbülük és később a paksi párkány dizdárja /parancsnoka/ zsoldhübére Aranyos, évi 100 akcse jövedelem erejéig. A paksi párkány előbbi dizdárja a hitetlenek által untalan háboríttatván és a rend fenntartására elégnék nem találtatván, visszarendeltetett és a szigetvári belső vár fentnevezett szerbülükje 20 emberrel Paksra rendeltetvén a dizdárságot az 1800 akcses timárral átvette és tezerét kapott".¹⁶³

Már ez az intézkedés is azt jelzi, hogy a törökök megfelelő parancsnok és nagyobb létszámú katonaság átírányításával növelni kívánták Paks környékének és a paksi átkelőhelynek a biztonságát. A tizenötéves háboru elején egy ideig további létszám növekedést figyelhetünk meg, majd - feltehetően a katonák egy részének a fontosabb hadszínterekre való átirányítása miatt - egy bizonyos mértékű csökkenés következett be. Végül a fizetett katonaság létszáma 80-90 fő körül stabilizálódott. /Természetesen egy olyan nagyságrendű erősségnél mint a paksi palánk, ez a változás csupán néhány tiz főt jelentett esetenként./ A létszám növelésével egyidőben - ugyanugy mint Földvár-nál - a helyőrséget alkotó fegyvernemek arányában is változás következett be a jobban képzett, magasabb harcértékű alakulatok javára. A korábbi jegyzék martalóciai helyett, - vagy inkább mellettük! - itt is megjelentek a műsztahfiznak nevezett janicsárok és az azábok.

A paksi párkány létszámának alakulása 1568-1628

között: 164

Év	Fegyvernemek szerint:	Összesen:
1568-1569	37 lovas, 22 martalóc	59 fő
1599-1600	16 műsztahfiz, 6 topcsi, 36 lovas, 51 reisz és azáb	114 fő
1601	részletezés nélkül	87 fő
1628-1629	15 műsztahfiz és topcsi együttesen, 30 ulufedzsi, 31 azáb	76 fő

A várról tudjuk, hogy a hajduk 1602-ben Földvár után ezt is elfoglalták, őrségét kardélre hányták, a várat pedig lerombolták." Ez az első palánkvár azonban elég jelentéktelen lehetett, mivel a XVI. századi utazók egy sem szólt róla. /Pigafetta 1567-ben Paksról mindössze annyit tartott említésre méltónak, hogy fallal körülvett szép temploma van, lakói ágostai vallásuak, s hogy a városban török katonákat látott./¹⁶⁵

A két XVII. századi leírás már az újjáépített palánkot mutatta be:

Ottendorf a palánkot silányul elkészített, gyenge építménynek látta; mely a Buda-eszéki uttól északra egy sűrű cserjés irányában fekszik.¹⁶⁶ A rajzon jól látható, hogy a várat négy kerek palánkbástyával készítették, kapuja pedig a Duna felé nyilott. /6. tábla/. A Kömlőd felől érkező mély völgyut a város előtt két ágra szakadt. Egyik ága a várat és várost együttesen körbevevő palánkerítés és a Duna közötti szabad helyen haladt el, a másik pedig a település és a palánkvár között egyenesen délnek tartott.

A várost is inkább csak falunak látta Ottendorf, s megjegyezte róla, hogy mindössze néhány keresztény és rác lakja.

"A vidék Földvártól egészen eddig itt-itt hegyes és a palánktól jó muskétalövésnyire igen magas, hegyes partot alkot... Földvár és e helység között az ember mély talajon át utazik, mely a közelben fekvő hegyek közt

jobb irányban sok mérföldre elhuzódik, ezért itt nagy a bizonytalanság és ez egyike a legveszedelmesebb helyeknek az utasok számára" - fejeződik be a leírás, melynek alapján egy - a földvárinál silányabb, gyenge építésű és nem is a legjobban megválasztott helyen lévő - palánkvár képe bontakozhatott ki előttünk.

Más a benyomásunk azonban a várról, ha a török krónikás Evlija Cselebi - a valóságosnál talán kissé színesebben megírt - utinaplóját olvassuk. /Tény viszont, hogy nem szabad minden esetben a "tárgyilagos" Ottendorf leírását fogadnunk el igaznak, s nagyotmondással vádolni a "keleties tulzásairól" közismert Cselebit. Utóbbi lehetőségei az ismeretszerzésre - főleg a palánkok vonatkozásában, - összehasonlíthatatlanul jobbak voltak. Az ellenség követésével utazó Ottendorfnak ugyanis minden lépését figyelték, amíg török fennhatóság alatt álló területen vezetett utjuk. Cselebi viszont szultáni biztosként kívülről-belülről alaposan szemügyre vehetett minden várat, amely mellett Ottendorf csak kívülről haladt el./

A paksi palánk építési módjáról sajnos Cselebi is csak igen kevés információt ad leírásában. Valószínűleg a falakat három egymással párhuzamosan futó, de egymással összekötött, befont és feltapasztott cölöpsor alkotja. Erre utal legalábbis Cselebi amikor "A Duna partján egy halom tövében hármass, erős és szilárd" palánkának nevezi a várat. A falakon belüli épületek közül három csupán három lehetett jelentősebb, mert ezek rendeltetését is megnevezte.

A kolostorépületből kialakított dzsámi valószínűleg az addigra már elűzött ferencesrendi szerzetesek egykori hajlékával azonos. Érdekes módon - nem követve a környékbeli bencés kolostorok lakóinak példáját - a paksi franciskánusok nem menekültek el a török közeledtére, hanem megpróbálták a török fennhatóság alatt álló városban maradni.¹⁶⁷ Rövid ideig ez sikerült is, de néhány év múlva az addig - ki tudja milyen okból - eltűrt szerzeteseket elűzték, /Mivel a törökök előszeretettel építették palánkváraikat, a régi, kőből épült épületek, - templomok, kolostorépületek, vármaradványok - köré, könnyen lehet, hogy a szerzetesek kiűzésére is azért került sor, mert épületüket dzsáminak szánták, a területet pedig, amely hozzá tartozott - a felépítendő palánkvár helyének szemelték ki./

A dzsámi mellett még egy hadiszertár és egy ágyúműhely épületei álltak még a falakon belül. Különösen utóbbi látszik fontosnak, mivel hasonló műhely működéséről a közelben nem tudunk, s bizonyos fokig meglepő, hogy nem a nagyobb palánkok valamelyikében, hanem az elég gyakori zaklatásnak kitett Pakson létesítettek egy ilyen fontos fegyverjavító műhelyt. Nem kizárt egyébként az sem, hogy a várban szolgáló topcsik viszonylag magas létszáma /6 fő/ a műhely működésével volt összefüggésben.

Az említett épületeken kívül még ötven deszkatetejű ház is állott a palánkokon belül. Nyilván a katonaság szálláshelyei voltak, kiknek számát Cselebi kétszáz főben jelöli meg. Nem tudjuk eldönteni, hogy ebben az első pillan-

tásra magasnak tűnő számban a szerző nagyotmondását kell-e látnunk, vagy annak igazolását, hogy a fizetett katonákon kívül magas, - csaknem ugyanannyi - volt a zsold nélkül szolgálók száma a várban. Könnyen lehet, hogy mindkettőben van némi igazság.

A "hármás, erős és szilárd" palánk védelmét egy "nagyon mély" árok erősítette; ez ugyanugy u.n. szárazárok lehetett, mint a földvári, mivel a vár itt is magaslaton állt s vízzel való feltöltésre nemigen nyilhatott lehetőség. Feltehetően ezért is erősítették meg az árok külső oldalát is egy palánksorral, melyet így ír le Cselebi: "A várárok szélén a várat körül vevő vastag gerendákból és keskeny sorompókból palánka van, úgy, hogy a várnak kerülete nyolcszáz lépés."

Az árok fölött csigás felvonóhid ivelt át, melyet esténként felhuztak és a várkapuhoz támasztottak. Az árok külső oldalán, a kapu előtt pedig egy "londsa kösk" - az az a földvárihoz hasonló fa pavilon, vagyis kioszk - állott, melyben a várhoz túl korán, vagy túl későn érkezők megvárhatták a kapunyitást.

Elmondja még Cselebi, hogy a várban minden este zenekar játszott, s a müezzin az esti imaszózatot /gülbenk/ elkiáltotta.

Paks "külvárosán" tulajdonképpen a hajdan népes mezőváros elszegényedett maradványait érthetjük. A "zsindellyel fedett, szegényes, nyomorult viskók", a keramittal fedett szép dzsámi, s az átvonuló török sereggel szemben barátság-

gos lakosság, "akik néhány beteget házaikba fogadtak és gyógyították őket" - mind arra utal, hogy a korábban szinmagyar lakosság a XVII. század derekára kicserélődött, s többnyire muzulmánokká lett rácok települtek a helyükre. /A XVII. század közepére bekövetkezett hanyatlás még nyilvánvalóbb, ha a fentieket összevetjük Wratiszláv lengyel utazó hetven évvel korábbi feljegyzéseivel: "Okt. 15-én Nagy-Paks mellett haladtunk el, e szép mezőváros a Duna jobb partján fekszik, egy jelentékeny karavánszerája és két keresztény temploma van, a templomok egyike a mezővároson kívül, hegyen áll, a másik mely nagyobb magában a mezővárosban van."/168

A továbbiakban ötven boltot is említ Cselebi, azt azonban ismét csak akkor nem tekinthetjük túlzásnak, ha a bolt mai fogalma helyett a keleti bazárookra ma is jellemző, de boltnak aligha nevezhető elárusítóhelyeket értjük alattuk. A Wratiszlávnál olvasható fogadót, - a mellette csordogáló egészséges vizű kuttal, - Cselebi idejében is a város központjában találhatta az utazó. Az egész települést pedig egy meglehetősen gyenge palánkkerítés határolta, melyen - az átvonuló utnak megfelelően - egy északi és egy déli kapu volt - ugyanugy ahogyan azt Ottendorf rajzán is láthatjuk.

A város szélén, a temetőben egy érdekes, a magyar területen nem túl gyakran előforduló apró épület állt, - egy mohamedén szent, Árkods Baba türbéje. Cselebi szerint siremléke bucsújáróhely volt, s a muzulmánok tiszteletét azzal érdemelte ki, hogy "...ez az ember Szulejmán

khán korában hitharcos és tökéletes egyén volt.”¹⁶⁹

Egyik leírásban sem találunk még csak utalást se a paksi átkelőhelyre, pedig voltaképpen ez lehetett az egyik oka annak, hogy a nem túlzottan jelentős mezővárosban a törökök palánkvárat emeltek.

Még jóformán meg sem vetették a hódítók a lábukat az ujonnan megszerzett területeken, máris ott sorakoztak a defterekben a bérbeadott tolnai, paksi és földvári révek 1542-1544. évi jövedelmei.¹⁷⁰ Az első név szerint is említett bérlő a három révet együttesen bérelte 1542. márciusától, így nem tudjuk, hogy az 1543. szeptember végéig befizetett 14 146 akcse bérleti díjból mennyi volt a paksi rév jövedelme. A szultáni hászok kezelői is kiválóan értettek azonban a bevételek növeléséhez, így Mohammed bin Kászim tolnai bérlő sem sokáig örülhetett jól jövedelmező bérleményének. 1543 októberétől már az eredeti bérösszegnél /50 000 akcse/ kétezerrel többet ígérő Pavli és Andrea néven említett bérlők kezén találjuk, akikért Ramzán bin Mahmud és Kaba bin Uruds budai kereskedők vállaltak kezességet.

A bérlők személye a másfélszáz esztendőös török uralom alatt szinte évente változott, attól függően, hogy - mint a fenti példából is látszik, - ki ígért a kincstár számára nagyobb bérleti díjat, s arra is volt példa, hogy a bérlő önmagára kényszerült licitálni, hogy megtarthassa a bérleményt.

E változások részletes áttekintése esetünkben sürgősen, de nem haszontalan összehasonlítani a paksi révbevételeket más dunamenti átkelőhelyek bevételeivel.

Az 1560. június 25. és 1562. április 23. közötti kimutatás szerint: ¹⁷¹

Ráckevi	31 700 akcse
Dunaföldvár	105 045 akcse
<u>Paks</u>	<u>16 062 akcse</u>
Báta	36 151 akcse

A paksi átkelőhely forgalma e szerint jóval alatta maradt a földvári, ráckevi, vagy bátai forgalomnak, s ez az arány a későbbiekben sem változott számottevően.

A különböző években készített elszámolásokban az is jól nyomon követhető, hogy a paksi bérlet jövedelmei között messze megelőzi a révbevételt a most tizedből származó összeg. /1565-66-ban például a város 115 614 akcsét kitevő összjövedelméből 96 065 akcse, 1570-71-ben a 99 064 akcséből pedig 60 996 akcse származott most-tizedből/.¹⁷³

+

A hódoltságkori forrásokban paksi párkány vagy paksi palánk néven található török palánkvár létrehozását tehát nem elsősorban a dunai átkelőhely védelme indokolta, de egyéb okok mellett ez is közrejátszott benne.

Hasonló fontosságú lehetett a törökök számára a Tolna és Földvár közötti csaknem ötven kilométeres utszak sz különösen veszélyes részének biztosítása, a veszélyes részen az utazóknak viszonylagos nyugalmat biztosító mezőváros: Paks védelme is.

A XVI. században még többnyire magyar, de később egyre inkább délszláv és török /?/ lakosu mezőváros mellett épített palánkvár építési körülményei nem ismeretesek. Létrehozásának ideje a XVI. század negyvenes éveinek első felére tehető. Nem volt jelentős erősség, s néhány középkori eredetű épületétől eltekintve az egész vár palánk-technikával, fából és földből épült.

1602. évi felégetésétől eltekintve jelentősebb hadiesemények nem történtek a közelében, a hajdukkal és magyar végváriakkal folytatott apróbb csatározások azonban gyakoriak voltak.

A vár pusztulását itt is a visszavonuló török sereg utóvéd csapatai idézték elő azzal, hogy 1686 szeptemberében a várossal együtt felgyújtották. A dunamenti települések lakosságát részben magukkal hurcolták, részben pedig a járhatatlan mocsarakba, erdőkbe húzódva igyekeztek kitérni a hadak utvonalából. Jól érzékelteti a vidék hangulatát egy nem sokkal későbbi útleírás: "Utunkat jan. 23-án folytatva, Adonyon és Földváron áthaladtunk, a török uralom alatt mindkettő jelentékeny volt, ma azonban romokban hever. Néhány török város romjaiból ki lehetett venni hajdani állapotukat. Az országnak e részét erdők borítják és emberek alig látogatják. Hihetetlen nagy számú vad madarakat láttunk, melyek puskától nem háborgatva csendes nyugalomban sokáig élnek."¹⁷⁴

3. T o l n a

A Dunaföldvártól mintegy negyven kilométeren átadé-
li irányba húzódó, majd a faddi lapály után egy ötszáz mé-
teres szakaszon ismét a Duna vize fölé magasodó lösztábla
és a sárközi síkság találkozásánál feküdt a hódoltságkori
Tolna megye talán legnevezetesebb mezővérosa: T o l n a.

Egy 1093-ban keletkezett oklevél emliti először,
Tolnauar néven, s a későbbi, XIV-XV. századi forrásokban
is rendre a Tholnauar, Tholnawar névalakok fordulnak elő.
Mai nevén, - a "vár" szócska elhagyásával - először a XV.
század második felében nevezik.¹⁷⁵

Maga az elnevezés is, de még inkább az 1093-as okle-
vél "Tertia pars ville Tulnauar cum tributo et pertu in
Danubio" s egy 1266. évi másik oklevél "Castrum Tholnauar"
/Kiemelés: G.A./ kifejezései mind arra utalnak, hogy itt
épült fel a középkorban az a vár, mely az egész megyének
is névadó települése lett.¹⁷⁶

Az 1463-ban Tolnán tartott országgyűlés, s az 1466.
évi Országgh Mihály vezette nádori közgyűlés, majd II. La-
jos király 1526. évi táborozása Tolnánál mind arra utal,
hogy a helység a XV-XVI. században is jelentős települé-
se volt megyénknek.

A város még V. Lászlótól megkapta a szabad királyi
városoknak járó pecsét- és címerhasználati jogot, s a vá-
roscímer egy XVIII. századi változatán, - mely ma a barokk
plébániatemplom kapubejáratát díszíti - egyértelmű utalást

találunk a vár, vagy városfal akkori meglétére. /12/A tábla, 4. kép/.

Feávetődhet azonban a kérdés, hogy szabad-e egyáltalán várat keresnünk Tolnán, vagy csupán egy fallal, - talán kőfallal - körülvelt nagyobb, valódi várra soha ki nem épített település jelentette Tolnavár "várát"?

Ez utóbbit sejtetik a XIV-XV. századi birtokadományozások adatai:

1395-ben Marczali Miklós volt erdélyi vajda kapta a várost Zsigmond károlytól, a városban lévő révvel, száraz- és piaci vámmal. 1424-től tizenegy éven át, - ismét mint királyi birtok - Borbála királyné birtoka, majd 1451-től a fejérvári préposté.¹⁷⁶ Minden adományozás csak a városra /Op.Tholna, Oppidum Tholnawar/ vonatkozik, s még csak utalást sem találunk a feltételezett várra. Jellemző, hogy a más várak minden apró adatát felsoroló Csánki Dezső sem említi Tolnát a megyebeli várak sorában.

Sajnos feltárások hiányában igen nehéz tisztán látnunk a kérdésben, hiszen a döntő bizonyítékok - a romok! - évszázadok óta a Tolna alatt két ágra szakadó Duna azóta már holtággá vált jobboldali medrében pihennek, s csak rendkívüli apadások idején engedik láttatni magukat - évszázadonként egy-két alkalommal.

Wosinsky Mór a római-kor korábbi kutatóinak /Momm-sen, Mannert, Katncsich, Patz, Balics stb./ véleményéhez csatlakozva a római kori Alta-Ripa castrumát Tolna térségében keresve, e romokat rómainak tartotta.¹⁷⁷

Figyelemre méltó azonban a megye helységeiről készített első tudományos igényű leírás szerzőjének Moldoványi Józsefnek a véleménye is, aki viszont egyértelműen városfalaknak /!/ tartotta azokat:

"Tolna hajdan nagy és virágzó kerített város volt kiemelés: G.A./ /a' honnan régenten Tolnavárnak neveztetett/, hanem annak nagyobb része a' Dunába eltemetve fekszik, úgy hogy a' viznek nagyobb apadása' alkalmatosságával némelly nagy épületek nyomdokai láthatók..."¹⁷⁸ Valószínűleg az ő nyomán írja nem sokkal később Fényes Elek:

"Tolna hajdan kőfállal kerített /kiemelés: G.A./ királyi város volt; de a városnak nagyobb része most a Duna gyomrában hever, minthogy vizapadáskor sok épület alapjai láthatók."¹⁷⁹

Mindez természetesen nem zárja ki Wosinsky feltételezését Alta-Ripával kapcsolatban, hiszen nem egy középkori városunk falai állnak római castrumok alapjain, római városfalakon. /Pl. Sopron/.

Érthetőbbé válik viszont a városról készített egyetlen XVI. századi ábrázolás, - a korábban már említett 1543-as hadjáratról készített török miniatura, - melyben Tolna tizenkét bástyás, jelentős kőfállal kerített helységnek van lerajzolva. /13/A tábla/. Ugyanitt a szöveges részben a török krónikás a "Tolna vára" kifejezést használta, de valószínű, hogy az is csak a magyar Tolnavár átvétele, és így nem utal szószerint a várra.¹⁸⁰

A szulejmáni naplók nem emlékeznek meg olyan hadi-eseményekről, melyek közvetlenül Tolnával lennének kapcsolatosak. Feltehetően a város lakossága - más dunamenti településekhez hasonlóan - nem várta be a hódítókat, hanem "kevés vagyonát kocsikra, hajókra rakva, sirva menekült" a török előtt.¹⁸¹

1541-ben Szulejmán kiadta a meghódított területekkel kapcsolatos gazdasági intézkedéseket tartalmazó győzelmi levelét, majd nemsokára elkészült a lakosságot megnyugtató igyekvő, s helybenmaradásra felszólító szultáni rendelet is:

"... mindenki maradjon a helyén, sem maguknak, sem gyermekeiknek soha senki bántódást nem okoz. A birtokukban lévő ingóságok, a városokban és falvakban lévő házaik, boltjaik és más épületeik, szőlőik és kertjeik ültetvényei a saját tulajdonuk, birtokolják azokat úgy, ahogy akarják. Jogukban áll azokat eladni, elajándékozni vagy bármiképpen tulajdonjogba adni s haláluk esetén a tulajdonjog szerint szálljanak örököseikre. Az általuk megművelt szántók is maradjanak birtokukban, de nem tulajdonbirtokként, mint a fent említett javak, mert ezek... mint a mohamedán kincstár földtulajdona, csak kölcsönadás útján jut a rája birtokába."¹⁸²

A többi mezővároshoz hasonlóan az ugyancsak szultáni hászbirtok Tolna is gyorsan kiheverte a Mohács utáni évek pusztításait. Lakosságának nagy része visszatért, sőt csakhamar a népesség számának gyors növekedése is következett. Ezt azonban csak részben okozta a környező falvak pusztulása, s így lakóinak behúzódása a védettebb

mezővárosba. Legalább ilyen mértékű volt az a vonzerő, melyet a központosított török államszervezetbe csaknem zökkenőmentesen beilleszkedő Tolna gyorsan felvirágzó gazdasági, szellemi és vallási élete jelentett - elsősorban a vállalkozók, s a vallásuk miatt más városokban háborgatott protestánsok számára.

Tolna XVI. századi virágzása, - mely csak a századvég harcái, s a tizenötvéves háború pusztításai nyomán váltott át hanyatlásba - jól nyomonkövethető az utóbbi tíz évben megjelent olyan kitűnő munkákból; mint Káldy Nagy Gyula tanulmánya Tolna XVI. század közepi mezőgazdasági termeléséről, Szakály Ferenc összefoglalása a Közép-Duna menti bortermelés XVI. századi fénykoráról, Kathona Géza könyve a humanizmus és reformáció korának tolnai eseményeiről és a híres tolnai református iskoláról.¹⁸³ /A felsorolás természetesen korántsem teljes, hisz csak az említett szerzők más munkáiban is számtalan helyen találhatunk Tolnára való utalásokat, a mezőváros XVI-XVII. századi életére, fejlődésére és hanyatlására utaló adatokat./

A tolnai várról azonban, - melynek jelentősége nyugodtan előrebocsáthatjuk: távolról sem volt arányban a mezőváros jelentőségével - már sokkal kevesebb munkában találunk adatokat. Az alábbiakban ezért csak utalunk a mezővárossal kapcsolatos eseményekre, és inkább a várral kapcsolatos kevés meglévő adatot próbáljuk meg összegezni:

1542. szeptemberében Werbőczy Imre katonái rajtaütöttek a városon és az ott talált törököket levágták.¹⁸⁴

Az erről szóló híradás a legkorábbi adat, mely Tolnán állomásozó /vagy csak átmenetileg ott tartózkodó?/ török katonára vonatkozik. Nem tételezhetünk fel még ekkor, állandó őrseget, - még kevésbé török palánkvárat, - hiszen a tolnai polgárok még a következő évben is "sirva panaszkodtak" az anyavári sikon táborozó Szulejmánnak, hogy az anyaváriak "bántalmazzák" őket, nincsenek tőlük biztonságban, mert elragadják embereiket, elrabolják élelmüket, s nem engedik kihajtani állataikat.¹⁸⁵

A későbbi évek is napról napra olyan kisebb-nagyobb hatalmaskodásokkal telnek el, melyeket a tolnai polgárok ellen követnek el, hol a gyulai hajduk, hol a csurgói katonák, hol pedig a csobánci vagy egyéb végvárbeli "kóborlók" - függetlenül attól, hogy: "a tolnaiak oly hiven császárunkkal tartanak... hogy nem tekintve a török alattvalóságot, ő felségének is adóznak" - azaz hiven fizetik a szigetieknek a kialkudott 500 forint cenzust, s ezen felül az összes kialkudatlan, de követelt ajándékot.¹⁸⁶

A XVI. század végére egyre inkább megélénkülő hajdutámadásoknak is mind többször Tolna vált célpontjává: 1685-ben a budai pasa azt panaszolja Ungánd Dávidnak, hogy a palotai katonák még a szekszárdi ~~leg~~ Tolnára igyekvő emberét is elragadták, más alkalommal pedig ugyanezek egy Tolna melletti falu harminc házát égették fel.¹⁸⁷

A tizenötéves háború ugyanúgy mint a többi dunamenti településnél, Tolna esetében is a fejlődés, a viszonylagos jólét végét jelentette. A háború idején a törökök egész

uralmi rendszere megingott, s a "törökök váraikba szorítva, rettegve várták, hogy mit hoz a holnap, miközben a magyar csapatok - különösen a hajduk - olyan biztonságban voltak fel s alá a hódoltságban, mintha nem is ellenséges területen járnának".¹⁸⁸

Az 1599. évi híres Tolna melletti hajdutámadás még csak a török hajókat semmisítette meg. Egy évvel később azonban a földvári és paksi párkányok felégetése után Tolnára támadtak, s oly riadalmat keltettek a polgárság körében, hogy az addig legjelentősebb Tolna megyei város polgárai részben Kecskemétre, részben pedig a királyi Magyarország különböző városaiba menekültek, - nem egy közülük véglegesen.¹⁸⁹

Joggal vetődik hát fel a kérdés: mit tett ekközben a tolnai török helyőrség? Mit tudunk arról a török palánkvárról, amelynek a Duna déli szakaszán lévő egyik legjelentősebb vámhely védelmét kellett volna ellátnia, s ügyelnie a török közigazgatás és a tolnai pénzügyi hivatal /tolnai mukataa/ tisztviselőinek, s a népes mezőváros magyar, török, délszláv és zsidóajku lakosságának "biztonságára"?

Az említett 1542. évi hiradástól eltekintve egyetlen adatunk sincs a XVI. századból, amely tolnai török katonaságra, vagy a palánkvárra utalna. Lehetséges, hogy ez az eddig feltárt források szeszélyes megoszlásának tudható be, mindenesetre tény, hogy az 1543-1591. között keletkezett török zsoldjegyzékekből - a budai szandzsák, budai

nahiéjébe tartozó Földváron kívül - egyedül Tolna adatai hiányoznak.¹⁹⁰

Először és egyedül az 1628. évi zsoldjegyzékben szerepel a tolnai párkány legénysége, s egyben ez a legelső említése a tolnai várnak is.

A jegyzék szerint 1628-29-ben Tolna helyőrségében 63 fő szolgált az alábbi fegyvernem szerinti megoszlásban: Janicsár /műsztafiz/ 16 fő, ágyukezelő /topcsi/ 8 fő, lovas /ulu^hedzsi/ 26 fő, gyalog /azáb/ 13 fő. Fizetett martalóc nem szolgált a várban.¹⁹¹

Összehasonlítva ezt a létszámot a dunamenti palánkvárak őrségével, azt tapasztaljuk, hogy Paks 76 fős, Szerdahely /Ujpalánk/ 15 fős, Bátaszék 21 fős és Földvár 160 fős helyőrségét tekintve Tolna ekkor a harmadik a sorban. Ez a "rangsor" azonban mindenféleképpen csak hozzávetőleges lehet, hiszen nincs arról adatunk, hogy az itt felsoroltakat szükség esetén hány martalóccal és hány fő szpáhi lovassal egészítették ki az egyes váraknál.

Az egyes nyugati utazók - Ottendorf Henriket kivéve - kivétel nélkül csak a városról irtak, s egyiküknél sincs utalás a várra.

Marc Antonio Piagafetta 1585-ben így irt Tolnáról:

"...Tolnára értünk, mely a Duna jobb oldalán fekszik. Jó magyar módra épített házai vannak. Lakosaival a törökök jól bánnak. Legnagyobb részük ágostai hitvallásu; van iskolájuk... A lakosság nagy része elég művelt, főleg az ifjak, akik szorgalmasan foglalkoznak a tudományokkal; mind ágostai hitvallásuak, van egy prédikáto-

ruk s iskolájuk ahol a latin, görög és héber nyelvet tanítják, azonkívül a szabad mesterségeket /artes liberales/, mint a thetorikát, arithmetikát, geometriát s hasonlókat. Szabadon mehetnek külföldre tanulni, s hozhatnak magukkal könyveket."192

A leírás számunkra egyik igen tanulságos része a "magyar módra" épített házak említése. Ezt az építési módot Pigafetta más helyütt így magyarázza:

"... alacsony ajtóik vannak, hogy az ember csak nagy ügyel-bajjal tud a házba bejutni. Ezt pedig azért építik úgy, nehogy a törökök bemehessenek a házaikba lovaikkal, s ott megtelepedjenek".193

Wratiszláv /1559/ elmondja, hogy ez Magyarországon az utolsó helység, melyben keresztények laknak. Ő is megemlíti a híres protestáns iskolát és az ugyancsak híres tolnai bort, amitől felüdültek, sőt palackjaikat is megtöltötték vele".194 Neitzschitz Kristóf 1634-ben már csak a város hajdani híres multjára utalt, s a jó bor mellett arra figyelt fel, hogy az egykori keresztény várost, csupa törökök lakják.195 Eduard Brown angol utazó negyed századdal Nietzschitz után főleg arra figyel^lfel Tolnán, hogy a magyarok és az itt lakó rácok egymással ellenségeskedve, "nem jó egyetértésben élnek".196

A mezőváros hanyatlása, az egykor híres protestáns iskola emléke és a magyar-rác vegyes lakosság civódása az ami a XVII. század második felére az egykor virágzó Tolnából megmaradt. Ezt a várost és várat látta a két

legalaposabb utleírásunk szerzője Ottendorf Henrik és Evlija Cselebi.

Az előzőkhöz hasonlóan Ottendorfnak is a hajdani mult emléké tűnt fel elsősorban. A várost "nagy és kiterjedt hely"-nek nevezi, s kissé kételkedve fűzi hozzá: "Valaha szépnek kellett lennie, amint hogy sokan városnak is mondják és magasztalják." Kiemeli a kálvinista hiten lévő lakosok kedvességét és jóindulatát, valamint iskolázottságukat.

Meglehetősen kevés figyelmet szentel ugyanakkor Ottendorf a várnak. Mindössze annyit mond el róla, hogy a "város elején nyugat felé fekszik, valamivel emelkedettebb helyen és részben kőből, részben fából és sárból való falakkal és egy száraz árokkal, a szokásos módon van megerősítve. Közelében szép vendégfogadó áll".

A várfal kőből lévő részletei valószínűleg korábbi városfal maradványai lehetnek, melyeket romjaikban is felhasználtak, hozzájuk erősítve a palánkfalakat.

Ottendorf hosszú útján meglehetősen sok tapasztalatot gyűjtött a várak szomszédságában álló vendégfogadók kényelmetlenségéről és gyatra ellátásáról. A tolnai vendégfogadónak azonban valóban szépnek kellett lennie, mert ezt kivételesen dicsérte az osztrák utazó.¹⁹⁷ A leíráshoz mellékelte vázlatrajzon is szép épületnek ábrázolta a karavánszerájt, s kicsiny, négy köralakú földbástyával erősített téglalap-alaprajzu építménynek a palánkvárat. Ennek árka, - mint a leírásból is kitűnt - széles szárazárok, s noha külön nem említette Ottendorf, a rajz-

ból arra következtethetünk, hogy - csakugy mint a paksi palánknál - az árok külső felét itt is egysoros palánkkal erősítették meg. /7. tábla/.

Evlija Cselebi - bár ez szavakban nem nyilvánult meg nála - ugyancsak gyeńge erősségnek tarthatta a várat. Nem részletezte a vár történetét, s ugyancsak elhagyta a katonák létszámára vonatkozó adatokat is. Az egész várról mindössze néhány sornyi a mondanivalója:

"Tolna palánkja. A Duna partján álló rendezett palánka. Benne Szulejmán khán dsámija és husz deszkatetejű ház van; középen egy négyszögű, kőépítésű magas toronyban néhány sáhi ágyu; hadiszertára teljes és tökéletes, parancsnok agája és várnépe készenlétben állnak".¹⁹⁹

Főként a leírás befejező - hadiszertára és a helyőrségre vonatkozó - része kelti azt a benyomást, hogy a benne megfogalmazott elismerés a hasonló jelentésekben megszokott, rutinszerűen alkalmazott formula csupán.

A palánkon kívüli "külváros"-t - ez a tulajdonképpen mezőváros - még ebben a hanyatló időszakban is diszesnek és virágzónak nevezte Cselebi. Összesen nyolcvan házat említ itt, "melyek mind a Duna partján fekvő keresztény házak. Egy romladozó fürdője az uttól távol félreeső helyen van, ezért nem igen használják".

Bár a fürdő használaton kívül kerülése a muzulmán lakosság csökkenésére utal, nem valószínű, hogy a városban csupán keresztény házak lettek volna. 1636-ban Nitzsöhitz Kristóf épp ellenkezőleg arra figyelt fel, hogy az egykori

keresztény lakosságot törökök váltották fel. Egyébként is nehezen hihető, hogy a városban 1557-ben összeirt 200 török házból egy évszázad leforgása alatt egy sem maradt volna törökök kezén.²⁰⁰

Külön bekezdést szentelt Cselebi "Tolna vára tavának" leírására, mely tavaszonként a Duna áradása idején "tengerré lesz" és két hónapig halászható. Külön felügyelőség, melynek jövedelme a határszéli katonaságé. Karácson Imre az itt leirt tavat egyszerű mocsárnak tartotta. Sokkal valószínűbb azonban, hogy a fokokkal szabályzott artéri halászat egy hódoltságkori példáját láthatjuk benne.^{201/}

A két leírást kiválóan egészíti ki az 1686. évi hadjárat utvonalaról készült sorozat 22. számú metszetlapja, mely a felmentő sereg Tolna melletti táborhelyét, a palánkvár és a város romjait, valamint a téli szállására vonuló főszereg boggyiszlói átkeléséhez a Dunán vert pontonhidat ábrázolja - a leírásokkal összevetve - igen nagy hűséggel. /13. tábla 1-2. kép/.

Ugyanugy mint Ottendorf vázlatán, ezen a rajzon is jól látszik, hogy a palánkvár lényegében téglalap alaprajzu volt. Mégis olyan alapvető különbségeket találhatunk a két ábrázolás között, hogy azok alapján kétségbe vonhatjuk azt, hogy Ottendorf a várat közelről látta.

Az Ottendorfnál sarokbástyaként látható keleti bástyák itt a Duna meredek partjáig húzódó nyugat-keleti irányú rövidebb várfalak egyenes felszakaszainak közepére kerültek, s nyomát sem találjuk a Dunával párhuzamosan futó

keleti hosszanti falnak. Helyette ennek az oldalnak a védelmét a meredek Dunapart biztosította; természetes falként. A belső térséget házak romjai foglalják el, jelezve, hogy itt állt a váron belüli épületek - talán a Cselebi-féle húsz deszkatetejű ház? - egy nagyobb csoportja.

A várhoz egy keskeny, de apró körbástyával erősített palánkfallal még egy kisebb terület is csatlakozik a rajzon. Ezt a palánktól északra a Dunába ömlő kis patak és a palánkvár között találjuk, s az előbbihez hasonlóan ezen is házak csoportja áll. A patak torkolazánál - vagyis ott, ahol a löszpart a legalacsonyabb volt - készítettek lejárót a hajótestekből készített ideiglenes hidhoz.

Ottendorf nem említett a váron belüli kőépületet. Cselebi viszont beszél egy kőépítésű, magas toronyról, melyet, ha a vár közelébe jutott, Ottendorfnak is látnia kellett, s amelyről a metszet segítségével egyértelműen kiderül, hogy egy nagy, kereszthajós, körives szentélylezárasu középkori templom tornya. A vár belsejét a metszeten ennek a templomnak a rajza uralja. Tornya még romjaiban is láthatóan erős, homlokzata széles. Kiválóan alkalmas lehetett arra, hogy a törökök, - mint Cselebi írta - ágyukat helyezzenek el benne, hisz onnan nemcsak a vár környékét, de a folyó egy jelentős szakaszát is tűz alatt tarthatták.

A váron kívüli épületek közül egy nagyobb és egy kisebb templom kiégett romjai, valamint a vár mellett elvezető ut nyugati oldalán álló, épségben megmaradt kupolás épület látszik fontosabbnak.

A lutheránus vallás tolnai térhódításának elején, - 1549 tavaszán - még a katolikus istentiszteletek folytak a városban lévő "nagytemplomban" és a lutheránusoknak maradt a város végén lévő u.n. Szent Bartalan kápolna. A későbbiekben - a lutheránus hívek számbeli növekedése miatt - felváltva tartották istentiszteleteiket a nagytemplomban a két vallás hívei, s egyben ez volt a színhelye az elszánt hitvitáknak is. A Szegedi Kis István Tolnára érkezését követő években azonban oly gyorsan tért hódított a városban a helvét reformáció, hogy Szegedi utóda, - Eszéki István - már egyedül tarthatta prédikációit a nagytemplomban, s a katolikus hívek szorultak kényszerűségből a városszéli kápolnába.²⁰² A falakon kívül látható kisebb és nagyobb templom-rom feltehetően ezzel a két templommal azonosítható, míg a palánkon belül álló a pálosok korábbi temploma lehet, mely Hőke Lajos szerint "sz. Pál szerzeteseinek jeles temploma volt, mely ... a Dunapartnak ékességére szolgált."²⁰³

Az út nyugati oldalán álló kupolás épület a Cselebi által is említett, omladozó török fürdő, melyet egyenesen Szulejmán személyes parancsára építettek fel még a város virágzásának idején, mivel 1564. október 15-i keltezésel az alábbi parancs érkezett az udvartól a budai pasához:

"Dur Ali, jelenleg szekszárdi szandzsákbég levelet küldött, hogy a szekszárdi szandzsákban, Tolna városában a muzulmánok már annyira megsokasodtak, hogy a jövőmenők

számára szállóház van, s fürdőre is szükségük van. Parancsolom tehát, nézz utána s ha senkinek vagyonában, vakufjában kár nem esik, az említett városban a seriatnak megfelelően egy fürdőt építtess.”²⁰⁴

+

A tolnai palánk építését tehát nem köthetjük biztos időponthoz, lehetséges, hogy a földvári és paksi palánkoknál később, s talán mem is egyszerre épült fel. Központi részét - ismét példát szolgáltatva a törökök kedvelt palánképitési módjához - egy középkori eredetű kőtemplom képezte, falainál pedig feltételezhetően felhasználták a korábbi városfal maradványait is. A legreálisabbnak látszó - 1686. évi fennmaradt rajz alapján lehetségesnek tartjuk, hogy a korábbi időszakban csak a templom és környékére szolgált az őrség befogadására, majd fokozatosan építették ki a várat a rajzon látható végső formában. A várhoz csatolt - ugyancsak palánkkal védett - terület feltehetően a XVI. század második felében nagy létszámú muzulmán lakosság házeit fogadta be.

4. S z e k s z á r d

A Ferdinánd király megbízásából 1553-ban Konstantinápolyba utazó Verancsics Antal a Szekszárd alatti Duna-szakaszon elhajózva a következőket jegyezte fel naplójába az egykori szekszárdi apátságról:

"A' szekszárdi monostor vár alaku /kiemelés: G.A./ vala, és az apát praedialis nemesekkel is birt..."²⁰⁵

Dolgozatunknak a tolna megyei várak XVI. század eleji történetét összefoglaló részében már utaltunk e megerősített - s a XVI. század elején már "szekszárdi vár"-ként említett - kolostor, XV-XVI. századi történetére, török uralom alá kerülésére, az utolsó Tolna megyei főispán - Werbőczy Imre - vezette 1542. évi sikertelen visszavételi kísérletre, s az 1543. évi ostromra, melynél ismét Werbőczy régi ellenfele, a mohácsi Kászon bég került ki győztesen.

Szekszárd felmentése tehát nem sikerült, s az 1543. évi török hadjárat sikerei végleg megpecsételték a város sorsát. Kászon sikeresen bevette a közeli Anyavárat, s nevét már ugyanezen évben mint "szekszárdi szandzsák-bég" említi a hadjárat egyik vezére Rusztém pasa.²⁰⁶ Ez pedig azt is jelenti számunkra, hogy a szekszárdi szandzsák létrehozását nem 1544-re, - mint eddig hittük, - hanem esetleg egy évvel korábbra; 1543-ra tehetjük.²⁰⁷ /Bár kétségtelenül igaz, hogy működését igazoló írásos anyag ebből az évből egyenlőre még nem ismeretes./

A szekszárdi vár korai elfoglalását igazolja, s egyben korai megerősítését is valószínűvé teszi, az 1543-ból fennmaradt zsoldjegyzék, mely egyben a Tolna megyei török helyőrségekre vonatkozó jegyzékek közül a legkorábbi. A megye belsejében lévő nagyobb várak - Simontornya, Ozora, Tamási, Döbrököz és Anyavár - első zsoldösszeírásai is csak két évvel később, 1545-ben készültek.

Az összeírás szerint Szekszárdon ebben az évben már 91 műszahfiz /janicsár/, 10 topcsi /ágyukezelő/, 54 lovas /ulufedzsi/, 32 gyalogos /reisz és azáb/, valamint 49 martalóc - azaz szerb származású félreguláris gyalogos - szolgált. Összesen 266 fő, ami a dunamenti palánkvárak egész hódoltsági időszakra vonatkozó legmagasabb fizetett katonalétszámát jelenti.

Hivatalos zsoldjegyzéket ezen kívül a szekszárdi helyőrségről egyelőre nem ismerünk.²⁰⁸ Már ennek alapján sem találhatjuk túlzónak azonban Cselebi több mint százhusz évvel későbbi adatát; mi szerint a várnak kétszáz rendes harcosa volt a XVII. század derekán, s ez a bég ötszáz katonájával, valamint a dsbedzsikkel - a hűbértartók által kiállított páncélos katonákkal - együtt 16000 fős katonaságot biztosított a szandzsákszékhely számára.

Hadbavonulás, vagy ostrom idején ez jelenthette a vár védelmi erejének magvát. A "békeidőben" bekövetkező támadások azonban sokkal felkészületlenebbül érhatték a szekszárdi törököket.

Ilyen támadásokban pedig nem volt hiány Szekszárd

hódoltságkori történetében sem, s az okot, - mint már annyi más esetben - itt is a kétféle adózásból adódó konfliktusokban, a két adóztató hatalom érdekeinek ütközésében találjuk meg.²⁰⁹

Szekszárd és környéke - miután Horváth Márk Csurgótól elcsatolta - 1566-ig Szigetvár hódoltsági körzetéhez tartozott, így adójával is ide, - a tolnai törököket legtöbbet háborgató végvárához - tartozott elszámolni. A szekszárdi bég - Tural, - azonban kereken megtiltotta a környező falvaknak, hogy adójukat magyar földesurukhoz eljuttassák. A jobbágyok pedig, akiket a szigeti katonák nem hogy a töröktől, de még más adóztató végváriaktól sem tudtak megvédeni, a jelek szerint hajlottak a hatalmi szóra, Szekcsői Máté gyalog vajda ugyanis 1560. szeptember 18-án így jelentett Horváth Márk szigeti kapitánynak:

"... ám kösse föl a bocskort, ha megveheti rajtuk a dézsmát és adót, mert megparancsolta nekik Tural bég, hogy nefizessenek, sőt támodják meg; a török pedig nagy kegyetlenséggel bánik az emberekkel..."^{209/a}

Horváth Márk pedig nem soká késlekedett a válasszal, de nem a parancsot kiadó szekszárdi bégen, vagy a szekszárdi törökökön töltötte ki bosszuját - amint azt várhatnánk - hanem engedetlen jobbágyait fenyegette meg. Megvárta, míg minden termés a házakba került, s csak ekkor - Szent Márton napján - támadta meg Szekszárdot. A keresztények lakta városrészt felgyújtva, az egész betakarított termést elégette. Harmincnál több ember esett áldozatul a

megtorlásnak, s mint a szekszárdiak panaszleveléből kitűnik - még a bort is kifolyatták a hordókból, a marhák inait elvagdalták, sőt a tyukok alól a tojásokat is kiszedegették és földhözverték.

Az egész megtorló akcióból nem a kétezer forintnyi azonnali kár vagy a 15 társuk kiszabadításáért adott két pár ezüst zablánc, 143 forint értékű szőnyeg és 50 Ft készpénz súlytotta leginkább a szekszárdiakat, hanem igásállataik elvesztése. A legszorosabb értelemben vett termelőeszközeiket veszítették el, s olyan helyzetbe kerültek, hogy hosszú ideig sem szántóföldjeiket, sem szőlőiket nem tudták megművelni. Képviselőik /Kun Pál és Kelemen Albert/ a károk felsorolása után méltatlankodva jegyzik meg, hogy voltaképpen nem is Szigethez, hanem Csurgó várához tartoznának.²¹⁰

A fentiekhez hasonló esetek azonban a későbbiekben, - a végvári vonal eltávolodása után - sem szüntek meg.

1598-ban komáromi és esztergomi szabadhajduk fogtak össze - ki tudja milyen bosszuvágytól fűtve, - hogy Szekszárdot megsemmisítsék. Hamarosan "... le is értek Szekszárd tájára, és elrejtőztek a' Sárviz nádasában, míg éjfélkor biztosabban a' várra rohanhatnak. Észre sem véve, eljutottak a magas falak alá, és a magokkal hozott 3 létrán fölmászott néhány a falra, és kinyitá a' kaput, mellyen árviz gyanánt betódult most az egész kis sereg, levágta a' törököt mind, fölgyújtotta és kirabolta a' várat és zsákmányterhelten visszaindult oda, ahonnan elindult, levagdosván Buda, közelében egy erős török őrtanya'

minden emberét".²¹¹

Az első esetről a megtorlást közvetlen előidéző törökök - az adózást megtiltó béggel az élükön - behuzódtak a palánkba és kiszolgáltatva a keresztény lakosságot a végváriak bosszujának - még meguszták a támadást. A második alkalommal azonban már maga a vár is áldozatául esett az őrség gondatlanságát ügyesen kihasználó éjszakai támadóknak.

Szekszárd vára tehát a tizenötéves háború idején ugyanugy újjáépítésre szorult, mint ahogyan ezt szinte minden dunamelléki palánkvár esetében tapasztalhattuk.

Evlija Cselebi leírását olvasva ennek az - esetleg több alkalommal is - átépített várnak a képe bontakozhat ki előttünk:

Nem tudni milyen értesülése alapján a vár építőjeként Ulászlót nevezte meg a török történetíró. A magas dombon magányosan álló vár négyszögalaku, s elmondása alapján egyértelműen kőépület volt. A falakat nyolc torony védte, kívülről pedig alacsony száraz árok tette nehezebbé megközelítésüket. A vár belsejében mindössze öt ház és egy deszkatetejű dzsámi állott, a délre néző kapu lezárását pedig láncsal megkötött felvonóhiddal tették még biztonságosabbá.

A város leírásából kiderül, hogy az untalan háborgatótt keresztény lakosságot a XVII. század második felére már felváltották a többségükben mohamedán hitre tért bosnyák betelepülők. Erre utal az, hogy a városban négy imaház /mihráb/, a cseréppel fedett dzsámi, a mohamedánok szá-

mára elengedhetetlenül szükséges - bár itt Cselebi szerint kicsire és sötétre épített - fürdő volt, valamint az, hogy a bég "palotája", melyet "magas, derék" épületnek említ - ugyancsak ebben a városrészben állott. Az ötszáz deszkate-tetű, alacsony ház és a városban lévő száz bolt eltűlzott adatnak látszik.²¹²

Ottendorf észak felől - vagyis Ujpalánk irányából ér-kezett Szekszárdra, de nem a ma is bevezető út vonalán, ha-nem attól néhány száz méternyire északra, az "Óvár mögötti mocsaraknál fekvő hegyen" átkelve.

Ez az utvonal a középkori Szekszárdon is átvezető, s a római hadiút hegyoldalban futó északi ágával is azonos nyomvonalon haladó "Királyi út"-tal volt azonos. /Ez a mai Fürdőház utca helyén haladva lépte át a város alatti mély árkában folyó Séd patakot, hogy a mai Zalka Máté utcán fel-kapaszkodva elérje a város nyugati bejáratát. Leírásából az tűnik ki, hogy itt sem sokat szemlélődhetett, mert szinte alig volt mondanivalója a városról és a várról:

A dombon fekvő vár Ottendorf szerint "... silány és gyengébb mint Óvár /Ujpalánk/, de egyik oldalon részben kő-fallal, különben pedig sárfallal van bekerítve. Mindjárt a palánkkal szemben, közel a Dunához áll egy leégett vendég-fogadó, de más ház nincs. Négyszögben magas cölöpökből álló kerítés veszi körül. Két kapuja van és a Dunáig ér le, úgy-hogy az utasnak szorosan a palánk mellett kell elhaladnia."²¹³

A várról adott rajza is elnagyoltabb mint a többi pa-lánkvárnál. Az - általa tévesen Dunának nevezett - Sárvíz

partjáig húzódó, latorkert-szerű oszlopkerítésen két kaput láthatunk, melyben az észak-déli irányú ut vezet át úgy, hogy egy oldalága kanyarodott fel a téglalap alaprajzu palánkvarhoz.

A palánk rajza ugyanolyan, mint Paks vagy Tolna ábráinál, semmiféle egyedi sajátosság nem fedezhető fel rajta. /9. tábla/. A várral szemben, csaknem a Sárvíz partjánál álló vendégfogadó - melyet romosnak mond Ottendorf - azonban eltér a korábban ábrázoltaktól. Ugy látszik, hogy korábbi kőépület - talán az apátság épületeinek valamelyike - szolgálhatott fogadóként a törökök számára.

A polgári településrész már megszokott sematikus ábrázolása Szekszárdnál teljesen hiányzik a rajzról.²¹⁴

A szekszárdi várat 1686-ban a török őrség elhagyta, de távozása előtt ugyanúgy felgyújtatta ezt is, mint a többi várat és helységet.

A felmentő sereg tolnai táborhelyéről a Sárvizen túlra, Bátáig és Szekcsőig kiküldött "száguldók" Szekszárdot és a környékén lévő falvakat, sőt Baját is felperzselve találták.²¹⁵ Mivel eddig a fősereg nem jött tovább, hanem Tolnától visszafordult és téli táborhelyére vonult; - ezekről a helységekről és azok 1686. őszi állapotáról már nem maradtak ránk a korábbiakhoz hasonló utvonal és táborhely térképek.

Összegezve mindazt, amit a szekszárdi török palánkvár XVI-XVII. századi történetéről tudunk, elmondhatjuk, hogy a vár török kézre kerülésével kapcsolatos néhány hiradástól eltekintve kevesebb és bizonytalanabb írott forrás maradt ránk, mint a többi palánkvárról.

Az egyébként alaposnak és megbízhatónak tekintett Ottendorf leírásának forrásértéke már Tolna esetében is érezhetően csökkent, Szekszárdnál azonban már csak egészen elnagyolt ismereteket nyújt. Sem nála, sem pedig Cselebinél nem találtunk megnyugtató választ arra, hogy a középkori apátság épületei milyen mértékben alkották részét a szekszárdi várnak. Cselebi egyenesen kövárnak nevezi az erősséget, Ottendorf azonban tulnyomó részben palánkfalakkal készítettnek mondja. Az 1732. évi canonica visitatio anyagából tudjuk viszont, hogy a török kiűzése utáni szekszárdi apátok - Mérey Mihály és Tarutsohn János József gróf - a régi apátsági épületeket és templompt építették ujja és hozatták helyre azokat a károkat, melyeket a másfélszáz esztendő rongálásai, háborus sérülései okoztak.²¹⁶

Éppen ezért különösnek tartjuk, hogy - bár a régi kőépületek látható maradványára általában mind a két utazó utalt más váraknál, - Szekszárdnál egyikük sem szól régi építményekről, egykori templomról. Ebből kiindulva úgy gondoljuk, hogy a XVII. század végére az apátság és templomának maradványai már oly mértékben beépültek a váron belüli, - esetleg a várfalakon kívüli városi - épületek szerkezetébe, hogy eredeti jellegük már nem volt felismerhető.

A helyenként, - vagy talán túlnyomó részt - kőből épült várfalon kívül számításba jöhet ebből a szempontból a váron belüli dzsámi,/- a Cselebi által említett deszkatető sem mond ennek ellent/ - a városi épületek közül pedig az 1663-ban már romos fogadó, a bég "magas, derék" palotája és az imaházak.

A Cselebi által említett "sétahelyes, magas domb" azonos a mai Béla-tér területével. Az itt álló XIX. századi építésű vármegyeháza belső udvarán tárta fel 1960-1972 között Kozák Károly a XI. századi hét-karéjos templom épületének alapjait. A török-korra vonatkozóan azonban csak igen szegényes tárgyi anyag - néhány használati tárgy - került elő, a várra, vagy palánképitményre utaló maradványok pedig egyáltalán nem kerültek elő.²¹⁷

Legalaposabb ismereteink ezideig a város török vízvezeték-rendszeréről vannak. A helységtől dél-nyugatra emelkedő dombok felől, az u.n. Bödő-i források vizét hozták a városon belültre az égetett agyagcsövekből készített vízvezetékek, melyek maradványai napjainkban is gyakran kerülnek elő a Béla-téren és környékén. Eddig öt, - egymás közelében futó, egymással párhuzamos - vezetéket sikerült megfigyelnünk. Ezek egyike a vár /város/ északi bejáratának a közelében volt, s a mult században is meglévő "török kut" gyűjtőmedencéjébe torkolt.²¹⁸ Egy másik ága pedig az apátsági templom közvetlen közelében feltárt vízgyűjtő ciszternát táplálta vizével.²¹⁹

A Béla-tér területéről szórványleletként török és török-kori kerámiatöredékek és használati tárgyak kerültek

elő, a mai Bezerédj utca környékéről pedig - ez már a váron kívül eső rész volt - turbános török sirkő került a szekszárdi muzeumba.²²⁰

A középkori maradványokat és falakat is magában foglaló erősséget a török már igen korán elfoglalta, s ettől kezdve - a rajtaütésszerű támadásoktól eltekintve - a török uralom végéig nem is került magyar kézre. Fő feladata - a többi dunamenti vártól eltérően - nem utak, vámok, átkelőhelyek védelmének biztosítása volt, hanem mint a szekszárdi szandzsák megerősített központja a török közigazgatás és katonaság megfelelő szervezetinek védelmét látta el. Néhány évvel a török palánk 1686. évi pusztulása után a szekszárdi vár mint erősség véglegesen megszűnt.

5. B á t a s z é k

A báticaszéki palánkvár felépítését nem indokolhatjuk sem különösebben jó, vagy stratégiai szempontok alapján fontosnak minősíthető földrajzi fekvésével, sem pedig vá-mok, átkelőhely közelségével vagy a helység fontosságával. Hogy a törökök itt mégis palánkvárat, - párkányt - hoztak létre, azt elsősorban azzal magyarázhatjuk, hogy már eredetileg is egy több kőépületből álló, bizonyos fokig megerősített, várszerű építményt találtak itt, ami - mint erre korábban már utaltunk - azonos volt a középkori eredetű bencés apátság épületcsoportjával.

Nem ismerünk adatokat arról, hogy mikor és ki erősítette meg az apátsághoz tartozó épületeket. Ám ha figyelembe vesszük, hogy a török korban megerősített kolostorok egyharmada - ezek fele pedig bencés kolostor! - már a török kor előtt is megerősített volt, nagy valószínűséggel tehetjük az erősítés időpontját a XVI. század elejére.²²¹ Kiváltó okának pedig az 1514. évi eseményeket és a törökök egyre inkább fenyegető közelségét egyaránt feltételezhetjük.

Az 1526. és 1529. évi hadjáratokról szóló szulejmáni naplók nem említik a várat, csupán a Szék környéki utvonalon nehézségeit. Bizonytalanul fogadhatjuk így Cselebi adatát, - aki a vár építését ugyanitt meglepő módon Ferdinánd király személyéhez köti, - mi szerint 1529-ben Ibrahim pasa "ezt a várat ostromolta s mivel nehéz volt

az elfoglalása, ezért az elfoglalás után leromboltatta..."²²²

Ha azonban elfogadjuk a török krónikás leírásában foglaltakat valósnak, akkor a Ferdinánd általi felépítést csak úgy értelmezhetjük, hogy az 1529-ben lerombolt várat a török visszahuzódása után, - valamikor a harmincas évek során - a kolostoraikba csaknem mindenhol viasszaszállingózó szerzetesek, báticaszékre is visszatérve - újra felépítették. Így Ferdinánd nevének említésére is magyarázatot lelhetünk, hiszen tudjuk, hogy 1535-ig az a Győri Mihály volt a szomszédos Bába apátja, kinek ferdinándpárti volta nem is lehet kétséges./A pannonhalmi főapát lemondása után ugyanis Ferdinánd őt nevezte ki a megüresedett főapáti székbe./ Az 1529-ben felperzeelt bátai kolostor rendbehozásával egyidőben sort kerithettek a szomszédos - s Bába-hoz tartozó - báticaszéki apátság épületeinek ujjaépítésére is.²²³

A bátai apátság 1539. évi teljes pusztulása és Szekszárd ugyanezen időben történt török megszállása nem hagy kétséget a felől sem, hogy Báticaszék /Szék/ végleges török kézbe kerülése is ezekre az évekre tehető.

Őrségéről először 1545-ből van adatunk, s így valószínűnek látszik, hogy megerősítésére már nem^{sakkal} az 1543-as hadjárat után került sor. Helyőrségének létszáma a zsoldjegyzékek adatai alapján a XVI. század közepétől igen gyors csökkenést mutat. Ezeket a számadatokat azonban itt is csak a fizetett katonaság létszámára vonatkoztathatjuk, s így legfeljebb azt jelzik számunkra, hogy a reguláris, jól képzett alakulatok helyett a báticaszéki palánkban főként martalócok, fizetetlen, rablásból és zsákmányból élő rác katonák tanyáztak:

	1545	1552	1668	1628
Lovas /ulufedzsi/	-	42	39	14
Ágyukezelő /topcsi/	-	-	-	4
Gyalogos /azáb/	62	-	-	-
Martalóc	30	58	-	-
Összesen:	92	100	39	18

A várral kapcsolatos különösebb hadi eseményről nincsen tudomásunk. Mivel azonban a Csurgó és Sziget várai között sokáig vita tárgyát képező, - Szekszárdtól délre lévő - terület középpontjában állott, valószínű, hogy őr-sége többször is folytatott kisebb nagyobb csetepatékat az adójukat behajtani igyekvő, s így a sárközi falvakat elég gyakran meglátogató végvári vitézekkel.²²⁴

Evlia Cselebi a XVII. század közepén a várat a következőképpen írta le:

"...A belső várban egy templom van, amit érdemes megtekinteni. Hála Istennek ! ez most Szulejmán khán dzsámija. Ez a vár a szegezárdi szandzsák területén, a Duna folyótól kissé távolabb eső kettős palánka. A várban nyolcvan katonaház van. Parancsnoka a városnak is bégje.- Hadiszertára és ruharaktárai élelmiszer-készletekkel és különféle szükséges kellékekkel tele vannak. Déli oldalán lévő fakapuja előtt, az árok fölött, fából egy kastély van; árka nagyon mély és széles. A kapu előtt lévő hidja csigával felhúzható. Minden éjjel felvonják azt és a várat őrzik. A kapu

fölött a zenekar minden éjjel játszik. A vár nyugoti része erős téglalap-épület, melynek még a régi időből fennmaradt erős fala van."225

A vár melletti település ötven házról főként azt tartotta érdekesnek elmondani, hogy alacsonyok, szegényesek és szűkek, maga a város nem valami népes, még fürdője sem volt Cselebi ottjártakor. Fogadója és boltjai akkor épültek.

Ottendorf Henrik számára is elsősorban a palánkot kerítő erős kőfal, az azon lévő félkör alakú és szögletes tornyok tűntek fontosnak. Rajzán is jól láthatóan örökitette meg a téglalap-alaprajzu vár négy sarkán a félköríves bástyákat, s a falegyeneseket középrészen erősítő szögletes tornyokat. /10. tábla/.

Elmondása szerint a várat kívülről félsánc és száraz-árkok erősítette, az árkon kívül pedig - mint Paksnál és Tolnánál - még egy palánkkerítést állítottak. Ugyancsak jól látható a széles árkon átvezető hid is. Itt úgy látszik a palánkon -"kettős, azaz kétsoros palánkfalon - is belül jutott /vagy bepillantott/ az osztrák utazó, mert feltűnt számára, hogy "...belül igen silány és szűk alkotmány a rombadőlt falak és körakások között, melyek a régi templomokból és más épületekből maradtak meg." A helységről úgy tudja, hogy régen szép volt, "de most nem különb, mint egy rablófészek. Lakói mind törökök..."226

A váron kívüli települést néhány parasztházból állónak látta, melyben főleg cigányok és rácok laktak. A palánk kapujával szemben egy fogadó állt.

A Cselebi leírásánál tiszta, gondozott, jól védett erősségről, így kiderül, hogy csupán az erős kőfalakról elmondottak igazak egyértelműen, a többit valószínűleg kissé kiszínezte a török utazó. A vár belseje romokban állt, s feltehetően csak az egykori apátsági templom volt - dzsámivá átalakítva - úgy-ahogy épségben.

A csigával felhuzható kapu fölötti deszka "kastély", - melyben a zenekar esténként játszani szokott, - a Földvári kapukat erősítő kioszkok ittni megfelelője lehetett.

A város lakóiról nem írt Cselebi, mivel számára nem lehetett meglepő az a vegyes magyar, rác és cigány lakosság, ami viszont azonnal feltűnt a nyugati utazónak.

A rác elemek itteni túlsúlyára más források is utalnak. Egy 1669-ben keletkezett írás szerint "Bátaszéket hódulatlan soldos rácok lakják".²²⁷ E megfogalmazásból több dologra is következtethetünk: a vár katonaságának jelentős részét, - mint azt korábban is véltük, - a rác martalócok adták, akik azonban megtartották keresztény hitüket, ezért nem engedték őket a palánkon belül lakni. A "hódulatlan" kifejezés erre is utalhat, valószínűbb azonban, hogy azt jelenti - ami a rácoknál elég gyakori volt, - hogy nem ismerték el a terület magyar földesurának fennhatóságát és megtagadták az adófizetést.²²⁸

A török palánkvár 1686-ban a helységgel együtt elpusztult. A később újratelepülő község házai a vár és a középkori apátság romjai fölött, nem egyszer azok anyagából épültek fel.²²⁹

6. Az U j p a l á n k - i török palánkvár

1. A vár környékének vizrajzi és domborzati viszonyai

A középkorban, majd a török hódoltság idején a Buda-eszéki úton délfelé igyekvő utazó, Mözs térségét elhagyva, hirtelen a táj arculatának megváltozását tapasztalhatta. Az addig löszös, helyenként homokos talaj egyre mélyebbé, vizenyősebbé változott, végül a Szekszárdi-hegy /Promontorium Szekxardiense - 4. tábla, 2. kép/ lábánál a Nyugat felől lustán előhőmpölygő Sárviz széles mocsarán már csak egy rőzséből és földből döngölt töltésút jelentette a továbbhaladás egyetlen lehetőségét.

A Balaton felesleges vízmennyiségét levezető Sió, a Székesfehérvár irányából érkező Sárvizzel együtt hol bővülő, hol szűkülő árteret képezve maga mellett, kisebb - nagyobb mocsarak között érkezett el S á r k ö z északi kapujához, hogy Szekszárd előtt jobbra elfordulva még szélesebb kanyarulatokkal, még több ágra szakadva, a holt-élő- és időszakos medrek tucatjait táplálva vizével, Bátánál a Dunába ömölhessen.

A két folyó mocsárképző tevékenysége már felső szakaszon, - a Mezőföld területén is - megfigyelhető, de kiérve a sikságra -. folyása mind inkább lelassulva - a Sárviz mocsarasító hatása egyre szembetűnőbb lesz. Ez azonban nem írható pusztán a folyó számlájára. Már Takáts Sándor rámutatott arra, hogy egy sor mesterséges tényező is közrejátszott ebben, főleg a középkortól kezdődően. A földművelés térhódításával arányosan, évről-évre növekedett a

Sárvizen /Sión, Kaposon stb./ a malomgátak száma. A folyókon keresztül fektetett rőzsegátak akadályozták a víz szabad lefolyását, s így áradások alkalmával, - de olyankor is, amikor a molnárok őrléshez készülődve felduzzasztották a gátak mögötti folyószakaszt, - gyakran előfordult, hogy gyenge gátait áttörve a két oldalon lévő földeket árasztotta el a víz. Apadással, melegebb időjárással visszahúzódott ugyan, de sohasem teljesen, s egyre több, egyre nagyobb területű mocsár maradt vissza e folyók környékén.²³⁰

A hódoltsághozzá tartozó végvári rendszer kiépítése, - mint ezt a mi palánkvárunk példája is bizonyítja, - tovább növelte a terület elmocsarasodását. A nehezebb megközelítés végett a várakat ha tehették, mocsártól körülvett szigetre építették, de legalább folyóvíz közelébe, hogy a vár árkait kiásva annak vizével hozzanak létre mesterségesen egy védő-mocsár-övet.²³¹

A Sárvíz vizét ilyen mesterséges védelmi rendszer létrehozására közelünkben az Agárd- /Sióagárd/ fölötti Anyavárnál használták fel. /A vízbevezető csatorna, a vár árokrendszere, s a hódoltság idején kiépített huszárvár árokrendszere még ma is szinte érintetlen épségben látható. A vár környéke - annak ellenére, hogy az ármentesítések idején a közelében megásták a Nádor-csatornát - változatlanul mocsaras. A felső folyószakaszokon ugyancsak két vár használta védelmi rendszeréhez folyóink vizét; a Sió felső szakaszán Simontornya, a Sárvizen pedig Székesfehérvár.

A XVIII. század második felében meginduló szabályzásokig lényegében az itt vázolt kép volt jellemző a Sárviz környékére, ezért a munkákhoz készített térképeken szinte változatlanul tanulmányozhatjuk a XVI-XVII. századi vizrajzi állapotokat.

A Sárviz szabályozására megyénkben először Böhm Ferenc készített terveket /1767-ben/, majd Krieger Sámuel és Deáky József rajzolt részletes térképet az új ármentesítő csatornarendszerről, /melyet akkor még a Sárviz régi vonalát követve, egészen a báti torkolatig akartak megépíteni. 4. tábla, 1. kép/. Tényleges munkákra azonban a XVIII. század végén alig került sor, s néhány rövidebb csatornaszakaszon kívül csak egy-két - a szabad vízfolyást leginkább akadályozó - malmot távolítottak el az 1773. évi királyi rendelet értelmében.²³³

A teljes szabályozás - Beszédes József tervei alapján - lényegében az 1810 és 1829 közötti időszakban történt meg, de területünk közelében, - a szekszárdi hegy és a Tapolcsi-Duna közötti egyenes csatornaszakaszon - még a múlt század közepén is folytak munkálatok. /3. tábla. 1. kép/.

A korábban itt állott palánkvár emlékét e térképeken a Palánki sziget elnevezés őrizte meg, a középkorban és a hódoltság idején a folyónak ezen a szakaszán működő vámhely emlékét pedig a Vámos Sziget nevében ismerhetjük fel. /4. tábla, 1. kép/. Bizonyos fókig zavaróan hat a térkép vizsgálatánál, hogy ezektől kis távolságra keleti irányban is még vámra utaló neveket találhatunk. A "Vámhid" és "Vámhidi Sziget" elnevezések azonban az előbbiekkal nincsenek semmi-

féle kapcsolatban, s a Szekszárd és Mözs közötti közut XIX. szá-
234
zadban működő vámos hidjának és vámépületének helyét jelzik/.

A Palánki Sziget környékét vizsgálva a térképeken azon-
nal szemünkre tűnik, hogy a Sárvíz itt északi irányban egy
erős kanyarulatot tett, s az élő ág és a Szekszárd irányába
elterülő széles, mocsaras holtág valóban egy szigetszerű, je-
lentős területű szárazulatot fogott így közre. /A Beszédes József
által készített térképen a szintvonalakat helyettesítő
viszonyszámok is utalnak a sziget déli oldalának mély, mo-
csaras állapotára, sőt a térkép itt betűvel kiírva is "viz"-
et jelez. 3. tábla, 1. kép/.

A XVIII. századi térképek fenti adatait összehasonlít-
va a hódoltságkori írott forrásokkal, ugyancsak azt tapasztal-
juk, hogy a Sárvíz élő ága és a mögötte elterülő mocsár ko-
rábban ugyanígy határolta a Palánki szigetet, s biztosított
természetes védelmet a sziget névadója, az Uj-palánki vár
számára.

Ottendorf Henrik 1663-ban így írta le a vár környékét:
"A Duna nem messze folyik el mellette /t.i. a vár mellett/,
de innét nem látni. Mocsár veszi körül, s csak egy nagy fel-
vonóhidon lehet odajutni... A palánkot az utas zöldelő és
szilárd talajon hagyja maga mögött, azután a mocsár másik
oldalára jut, melyen keresztül 80-90 mérőpózna hosszában
egy széles és erős töltés vezet keresztül. Ez fonott kerítés-
sel ellátva és földdel kitölve, jól meg van védve, de esős
időben nagyon mély és sáros..."²³⁵

Ottendorf rajzán /8. tábla/ jól megkülönböztethető a Sárvíz élő, — bár a rajzon ugyancsak kissé mocsarasnak ábrázolt — keskenyebb és a leirt töltésuttal áthidalt /már akkor is mocsaras, állóvízzel telt/ szélesebbé válik.

Cselebi naplójának "husz ivü" fahidja ugyancsak a széles mocsár töltésutjára utalhat, de ő is kiemeli, hogy a vár mellett folyt el az élő Sárvíz is:

"...Mohamed khán... a Sárvíz folyón lévő huszivü fahidnak megőrzése végett építette ezt a várat... E helyen a fahid alatt a Sárvíz folyó nevű egészséges víz folyik, mely a Koppán és a Kaposvár várak előtt lévő Balaton tónak lefolyása, mely Simontornya várát is érintvén, a Jeni vár közelében a Duna folyóval egyesül."²³⁶

A Sárvíz szabályozása előtti XVIII-XIX. századi térképek és a korábbi leírások adatait kiegészíti a terület ma látható domborzati képe, melyen az elmúlt száz év során lényeges változtatások történtek ugyan — az egykori élő Sárvíznek szinte a nyoma is eltűnt, — de a vártól délre elterülő mocsár maradványai még napjainkban is láthatóak. /Lásd: Feltárási térkép./²³⁷

A Buda-eszéki hadiutnak a Palánki szigeten, valamint a környező mocsarakon áthaladó szakaszáról a fentiek alapján elmondhatjuk, hogy az utvonal egyik leggyengébb, egyben legveszélyesebb pontját képezte. Védelme, s védelmének palánkvár építésével történő fokozott biztosítása tehát, — főként a nagyobb hadak mozgásával együttjáró háborus időszakban — mindenképpen indokolt volt.

2. A terület magyar települései a török uralom előtt és alatt

A mohácsi csatavesztést követő években, - míg a megye belső területein lévő helységek alig vetéék észre a törökök alkalmankénti átvonulását - a dunamenti települések lakói nem egyszer fejvesztve menekültek a biztos pusztulás elől. Amilyen gyorsan elnéptelenedtek azonban ezek a falvak és mezővárosok, a körülmények viszonylagos konszolidálódása után ugyanolyan gyorsan vissza is tértek lakói, s igyekeztek minél hamarabb alkalmazkodni az új helyzethez.

Igy tűnik fel a XVI. század negyvenes éveiben a majdani Ujpalánki vár közvetlen közelében ismét két korábban ismert település: Szerdahely és Szentmiklós.

Mindkét helység ugyanazon a szárazulaton, - a későbbi térképeken Palánki szigetként jelzett - területen feküdt, szinte karnyujtásnyira egymástól. Egykori helyüket csak felszíni telepnyomaik segítségével jelölhetjük meg, s ez némi bizonytalanságra adhat okot, mivel az írásos adatok és a korabeli - sajnos nagy mértékben torzító - térképek adatai egymásnak ellentmondanak. Az azonban bizonyosnak látszik, hogy a két helység közül Szerdahely volt a nagyobb. Lázár deák XVI. század eleji térképén /2/A tábla/ a Sió és a Sár-viz Szekszárd és Tolna közelében lévő összefolyásánál, mint kéttornyú templommal jelzett települést látjuk. A földrajzi pontatlanságra most felesleges részletesen utalnunk, hiszen az nyilvánvaló. Az, hogy ezen a meglehetősen elnagyolt térképen, - mely egész Magyarországot ábrázolja, - egyáltalán feltüntették, - már bizonyos nagyságrendet jelez.

Másik térképünk, melyen Szerdahelyet - most már Szentmiklóssal együtt-fentüntették; a hajduk 1599. évi tolnai támadásáról Hans Siebmache által készített metszet térkép vázlata. /2. tábla/. Az ábrázolás végtelenül sematikus, ám itt is érzékelhetjük a két település közötti különbséget: Szentmiklóst oldalt-tornyos templomával, Szerdahelyt ellenben tornyos, kastélyszerű kőépülettel jelezték. A kettő közül utóbbit helyezte délebbre a rajzoló, tehát a rajz szerint ez volt közelebb Szekszárdhoz is. Minden más, - hangsúlyozni kívánjuk meglehetősen közvetett - adatunk azonban ellentmond ennek.

A Sárvizen a korábban említett hidaknál egyben vámhely is működött, melynek megnevezése csak a palánkvár 1599. évi felépítése után történt a vár nevével. Az azt megelőző mintegy hét évtizednyi időszakban azonban mint "Szerdahelyi sárvizi hid," sárvizi hidvám és szerdahelyi khász" stb. szerepelt a defterekben.²³⁸

Ha feltételezzük, hogy a sárvizi hid és vámhely a vár felépítése előtt is ugyanezen a helyen volt, - s ebben bizonyosak lehetünk, mivel a budai út nyomvonalát csak a XVIII. század végén változtatták meg az említett "Vámház" irányába vezetve, - akkor az is kézenfekvő, hogy a vámhelyet mindig a legközelebbi település nevével jegyezték.

Lényegében ugyanezt a feltételezést támasztották alá a régészeti terepbejárások megfigyelései is:

A Palánki-sziget keleti végén - a Szentmiklós-dülő területén - megtaláltuk egy Árpád-kori falu szétszántott templomának és temetőjének nyomait, s a felszíni szórvány-

ként előkerült használati tárgyak, kerámiatöredékek stb. azt is bizonyossá teszik, hogy a település még a hódoltság időszakában is lakott volt. Ettől északi irányban, mintegy 600 méter távolságra ugyancsak egy XVI-XVII. századi települést találtunk, melynek nagyszámú török és török-kori kerámiatöredéke között - a helység korábbi eredetét kétségtelenül bizonyító - XIV-XV. századi töredékeket is találtunk. /L: Feltérési térkép/. Mindezek alapján lehetségesnek tartjuk - s erre utal az élő helynév is, - hogy az első helység Szent Miklós, a várunkhoz valamivel közelebbi pedig Szerdahely lehetett.

Ugyanennek igazolását látjuk egy Szerdahelyre vonatkozó okleveles adatban is. Fenti címszó alatt Csánki említ egy 1479-ben feltűnő Zerdael nevű helységet, "melyben vámot is szednek".²³⁹ Azt is elmondja róla, hogy a szekszárdi apátság birtoka, de - láthatóan nem tudva helységünkről - a Bonyhád melletti Fülöpszerdahellyel azonosítja. /A szekszárdi apátság javainak 1514. évi felsorolásában nem szerepel ugyan a helység, csak a közelében lévő Szentmiklós, Ság és Iccse falvak. Mégis valószínű, hogy közéjük tartozott Szerdahely is. A Csánki-féle adatban szereplő, - s Fülöpszerdahelyre egyáltalán nem jellemző - vám is ezt valószínűsíti.²⁴⁰/

A hódoltság időszakában, - a többi kelet-tolnai településhez hasonlóan - ez a két falu is a szultáni házbirtokok közé tartozott. Az ebből származó viszonylagos könnyebbséget nem nagyon érezhették azonban a szentmiklósi és szerdahelyi polgárok, mivel bőven "ellensúlyozta"

azt az egymástól függetlenül "sarcoló" végváriak gyakori látogatása. Az egykori apátsági falvak, Iccse, Ság, Szentmiklós és Szerdahely közösen írt levelükben panaszkodtak például 1559-ben új urukhoz, Horváth Márk szigeti kapitányhoz:

"...Korpády Gergely nagy sarcolást kér és nagy fenyegetések alatt üzent ránk, hogy ha azt meg nem adjuk...szinte azonképpen cselekszik velünk mint az szegény iccseiekkel, ... gyermekeinket is ketté vagdalja.. akit mirajtunk kér azt meg nem adhatjuk, ha mind levág bennünk is, mert annyira meg szegényedtünk, hogy immár kenyérben sem ehetünk; azért könyörgünk, hogy te Nagyságod legyen oltalmunk, mert mi is azért adtuk te Nagyságod oltalma alá magunkat, hogy ... mentségünk lenne efféle kóbörlőktől... Szegény Icheyek, Zerdahelyiek, Sagyak, és Zent myklosyak te Nagyságodnak jobágyi".²⁴²

Volt-e fogamatja a sarcolt falvak levelének, nem tudjuk. Lehetséges, hogy Horváth Márk megpróbált némi védelmet nyújtani a neki adózó falvaknak, hisz van rá adat, hogy katonákat küldött a panaszkodó falvak megsegítésére. De a vidéket jónéhány végvár katonái járták, s még arra is akadt példa, hogy összehatalálkozva szigetiek a más várbélákkal, - közösen folytatták a sarcolást.²⁴³

Nem tudni, hogy a századvég zavaros időszakában mi módon kerültek falvaink a Szakolcán harmincados Malomsári Sály Istvánhoz. Tény azonban, hogy egy vele - és családjával - kötött szerződés értelmében 1592-ben már, - a

korábban említett Gerenyás-i vár lerombolásánál Török Bálint mellett vízézkedő - Mártonfalvay Imre deák kezén találjuk őket.²⁴⁴

Nagyságukra és XVI. századi népességükre leginkább a török fejadófedterek adataiból következtethetünk. Az 1572-73. évi defter szerint Szerdahely 28, Szentmiklós pedig 15 "ház" után adózott, azaz ennyi volt az adófizető családfők száma. Egy családra öt főt számolva Szerdahely lélekszáma 140 fő, Szentmiklósé pedig 60 fő volt. /A szandzsákszékhely Szekszárdon ugyanekkor az adózó keresztények száma 300 fő volt./²⁴⁵ Mindkettő lakossága magyar anyanyelvű. A felsorolt nevek tanúsága szerint a Szekszárd környékén már a negyvenes évek végén meginduló délszláv be-szivárgás ekkor még nem érintette falvainkat.

A XVII. századból származó török források már nem tartalmazzak Szerdahelyre és Szentmiklóstra vonatkozó adatokat, s úgy tűnik, hogy ugyanazok az események, melyek a palánkvár felépítését is sürgették, egyben e falvak pusztulását is eredményezték.

A török kiűzése után 1682. november 2-án Gregorits Ferenc ujjpalánkai harmincados összeírásában az egykor népes "Szerdael". Néptelen hely közvetlen Ujjpalánk mellett. /Kiemelés: G. A./ Már teljesen szántóföldre változott. Összes tartozékait az ujjpalánkiak használják".²⁴⁶ Szentmiklóst általában azonosnak tartják a XVII. század elején rövid időre újratelepült Ujjpalánkkal, melyen azonban nem a vár, hanem a várhoz közeli polgári település - a század

elején ott működő harmincadhivatallal - értendő.²⁴⁷

Néhány év múlva egy eddig a birtokosok között még nem szereplő család is igényét nyújtotta be Szerdahely és Szentmiklós, illetve a környező puszták és falvak határait. Evvel kapcsolatos vallomásuk valószínűleg ugyanúgy nem felel meg a valóságnak, mint az ugyanezen az eljárásán, - 1698-január 27-én a veszprémi várban - kihallgatott azon katonák tanuvallomásai, akik azt tanusították esküvel, hogy a Szekszárd-környéki falvak, a török időszak előtt nem a szekszárdi apátság, hanem a Martonfalvay család birtokában voltak.

Szászi János hadnagy eskü alatt vallotta, hogy "hallotta szüleitől, hogy a régi időkben, mielőtt a török Szekszárdot elfoglalta, az ő egyik felmenője, Szászi Máté nevű, aki a szekszárdi várban lovashadnagy /equitus ductor/ volt Szentmiklós, más néven Uy palánkot birta..."²⁴⁸ Ugyanezen a jogon igyekezett megszerezni fenti falvakat Szászy Mihály győri lakos is. Levelében a pozsonyi Kamarához fordult, hogy az őt igazoló adatokat a Királyi Könyvből keressék ki számára, mivel "számos év előtt elődeim, különösen Szászy Máté törvényes jogon birtak Tolna vm-ben, nevezetesen Szerdahelyen, Szentmiklóson egy bizonyos kuriával, Icsén, Ságón és Mözsön..."

Az önjelöltek, valamint a területet a hódoltság idején valójában birtokló Martonfalvay család és az apátságot képviselő Mérey Mihály közötti per végül utóbbi javára dőlt el, s a már régen csak nevükben létező falvak másfélszáz év elteltével visszakerültek a szekszárdi apáthoz.²⁴⁹

3. A szerdahelyi /ujpalánkai/ sárvizi hidvám működésére vonatkozó adatok

Mint az előző részben említettük, Szerdahely mellett a Sárvizen, már a XV. században is működött vámhely. Nem tudjuk pontosan, hogy a törökök mikor kezdték, - illetve kezdték - meg újra a hidvám szedését, de az bizonyos, hogy az új hatalom első intézkedései közé tartozott a szultáni hászok bérleti rendszerének a megszervezése.

Először Mohammed bin nuh tolnai kádi 1553. évi feljegyzésében találkozunk a sárvizi vám adatával. A tisztviselő részletes kimutatást készített a kincstár tolnai jövedelmeiről, melyek az alábbi tételekből származtak: hagyatékok, elveszettek vagyona, báránytized, a sárvizi hid és a malmok utáni jövedelmek.²⁵⁰ Az ugyanitt külön tételben szereplő tolnai bérletek /ide tartozott a tolnai rév jövedelme is/ egy évi bevétele ekkor 20 334 akcse. Nem lebecsülendő összeg e mellett az a 11 000 akcse, mely egyedül a sárvizi hidvám bevétele volt.

Mivel az ugyancsak hászbirtok Szerdahely és Szentmiklós falvak jövedelmei is Tolnához tartoztak, a későbbiekben is az vált gyakorlattá, hogy a fenti két községgel együtt a sárvizi hidvámot is ugyanazok bérelték, akik a tolnai jövedelmeket.

A török, magyar, rác, zsidó bérlők közötti adáz küzdelemre jellemző, hogy a tolnai bérleteknél is állandóan változott a bérlők személye. 1545. tavaszán például Rác Antal tolnai főbíró és társai megszerezték ugyan 650 ezer

akcsáért a három évre szóló bérleti jogot, mégis már ugyanezen év decemberében önmagukra kellett újabb 50 ezer akcsés ajánlattal rálicitálniuk, csak hogy a jogot megtarthassák. Ugy tűnik, nem sok sikerrel, mert 1547-ben már az 1 millió 350 ezer akcsét ígérő Jakab fia dervis kezén volt ugyanez a bérlet. /Tolna Mözs és Szerdahely bérletjegyzéke az 1546-47. évekre/.²⁵¹ A bérleti díj növelésével arányban természetesen az egyes tételek jövedelmét is igyekezett növelni a bérlő, hogy a kifizetett óriási összeg mellett saját hasznát is biztosítani tudja. Az 1553. évi összeggel szemben 1576-ban már 16 ezer akcse a szerdahelyi vám jövedelme, de a sokkal kedvezőtlenebb helyen lévő anyavári vámnál is elérték a 13 ezer akcsét.²⁵¹

A Szekszárd és Tolna közötti vámhely egyre emelkedő jövedelmezőségét, illetve a viszonylag magas bevételek okát célszerű alaposabban is megvizsgálunk:

A nagy átkelőhelyek, - Földvár, Paks, Tolna és Bata - jövedelmeiben igen nagy szerepe volt a kelet-nyugati kereskedelem számára fontos áruk, mindenek előtt az élőmarha áthaladásának. A sárvizi vám jövedelmeinél azonban a magyarázatot máshol, egy sajátos jelenségben; az u.n. extraneus birtoklásban kell keresnünk.

Béakály Ferenc már korábbi kutatásai alapján meggyőzően bizonyította, hogy ez a Magyarországon korábban sem ismeretlen jelenség, - az idegen határban való birtoklás és termelés, - a XVI-XVII. században igen jelentős mértékben elterjedt. Különösen a szőlőterületek iránti érdeklődés növekedett meg. A jobbágyság is, - de főként a gazda-

gabb mezővárosok parasztpolgárai - igen jelentős távolságokra is elmentek, hogy jóltermő szőlőterületeket szerezhessenek. Eredendően ez az igény hozta létre az extraneitást, s a hódoltsággal járó ismert pusztulás; egyes falvak elnéptelenedése, határuk - és szőlőik - műveletlenül hagyása csak a "jelenség kereteinek tágítását eredményezte." A Közép-Duna menti bortermelés XVI. századi fénykorát tárgyaló újabb munkájában ezen túl azonban a délkelet-tolnai bortermelés, - s ezzel természetes összefüggésben a vámoknál is jelentkező borszállítás - XVI. századi növekedésének egy eddig figyelmen kívül hagyott - s az extraneitással is összefüggésben lévő - indítékára mutat rá Szakály Ferenc.²⁵²

A Szerzéség török uralom alá kerülésével ugyanis megszűnt e kiváló borvidék részvétele a távolsági borkeskedelemben.²⁵³ Helyét egyre nagyobb mértékben a "baranyai"-nak nevezett délkelet-tolnai borvidék foglalta el, s a borok forgalmazása - és Szekszárd-környéki szőlőikben egy jelentős részének termelése is - a környék legjelentősebb mezővárosa polgárainak, a tolnaiaknak kezén összpontosult.

Evvel az új szemponttal a pusztulás adta lehetőség és az eddig is hangoztatott igény kettősegből, utóbbira találhatunk hát minden eddiginél meggyőzőbb magyarázatot. S ez egyben magyarázatként szolgálhat azokra a rendkívül imponáló számadatokra is, melyeket - elsősorban a török vámnaplók adataiból vágzett számításai²⁵⁴ alapján - hozott

Szakály Ferenc a termelés és kereskedelem nagyságrendjének szemléltetésére. Számításainak csak egyik végső adatát idézzük: E szerint a XVI. század közepének egyik igen jó esztendejében a délkelet-tolnai bortermés 60 000 hektólitert tett ki, s ez egymagában annyi volt, mint az ugyancsak igen jelentős hevesi és hegyaljai borvidékek együttes termelése ugyanebben az időben.²⁵⁴

Nézzük meg ezek után, hogy miként jelentkezhet mindez a sárvizi hidvám forgalmában.

A török uralom kezdetétől egészen 1580-ig nincsen adatunk arról, hogy a törökök külön törvénykönyvben /kanunnamé/ szabályozták volna a révek és vámok forgalmát a szekszárdi szandzsákban. A szekcsőivel egy időben, /1580-ban/ azonban a szekszárdi szandzsák részére is elkészült a kanunnamé, - azaz a szultáni törvények helyi sajátosságok figyelembevételével átdolgozott változata. Ennek 20. pontja külön rendelkezik az anyavári és szerdahelyi sárvizhidak rendjéről:

"... ha a nevezett hidakon üres kocsik kelnek át egy akcsét adjanak, a hordóval haladók 12 és fél akcsét fizessenek. Ha más szandzsákból jövő lovasoktól egy akcsét, gyalogosoktól kettőjüktől egy akcsét szednek s ez egyszer áthaladott az nap tizszer is átkelne, semmit se adjon. Tolna város lakói és más falvak lakosai ha Szekszárd vára határában szőlők lennének azokból semmit ne adjanak, /kiemelés: G.A./ valamint 100 kősből egy kőst adjanak. Eladásra hajtott marhákból minden darab fejében fél akcse és négy juhtól egy akcse fizetessék".²⁵⁵

A különböző munkákban, - így Szakály Ferenc imént említett dolgozatában is, - általában a bor mentességére irányítják a figyelmet, holott ha figyelmesen olvassuk a kanunámé szövegét, nyilvánvaló, hogy ez a felmentés csak az átszállított bor egy részére, - igaz nem elhanyagolható hányadára - vonatkozik. A sárvizi hidhoz ugyanis nem csak tolnai, vagy környékbeli lakosok érkeztek boraikkal, s ezek sem csupán a "Szekszárd vára határában" lévő szőlők borait szállították. Egyébként is nehezen hihető, hogy a törökök teljes egészében lemondtak volna a vámhely egyetlen lényeges áruvértékének a vámjáról. Sőt okunk van azt feltételezni, hogy a későbbiek során - és ez valószínűleg már Tolna hanyatlásával és így a törökök összjövedelmének jelentős csökkenésével függhet össze, - a tolnaiak kivételes helyzete is megszűnt.

1663-ban Evlija Cselebi már így írt az ujpalánki vámról:

"...E hidon átvitt minden bor /kiemelés: G.A./ után vámot vesznek, másféle tárgyak után semmit se vesznek".²⁵⁶

Végezetül: az ujpalánki vár feltárásánál előkerült leletek közül a vámhellyel nagy valószínűséggel összefüggésbe hozható néhány tárgyra utalunk még;

A feltárás területén előkerült pénzürmék általában XVI-XVII. századi denárok /Ferdinánd, Rudolf és Miksa veretei/, XVII. századi lengyel garasok, illetve igen kis számban, - mindössze három darab - XVII. századi u.n.

"inflációs" török ezüstpénzek. /67-68. táblák/.

Nem tekinthetjük véletlennek, hogy a - főként a vár területén elszórtan előkerülő, valamint a hulladékgyűjtő feltöltés-anyagában - talált pénzermék csaknem ötven százaléka hamis, ezüstözött bronzpénz. Ilyen rendkívül nagy számban ugyanis sehol sem fordulnak elő hamisítványok, s egyetlen megoldásként csak fogadhatjuk el, hogy - részben a vámhely forgalmánál, részben a zsoldfizetésekénél, vagy különböző pénzügyleteknél a hamisnak talált, s tovább nem adható pénzekről szabadultak meg úgy, hogy egyszerűen eldobálták azokat. /66. tábla/.

Két csomaglezárásra használt ólomplomba került elő a feltáráson, s véleményünk szerint ezek is összefüggésben voltak a vámhellyel. Az egyik - sajnos a szántással még bolygatott felső rétegből származó - ólomzár /41. tábla, 1. kép/ egyik oldalán egy arab 3-as szám, másikon egy zsidó nyelvű felirat látható. Utóbbi latin betűs átírata a következő: "Sel Peszach ráv di köhilász kaudes Palánka", azaz magyarul: "Pészách ünnepére - Rabbija a szent gyűlekezetnek". A feliraton említett Pészách ünnepe, -melyet a naptári egybeesés miatt vulgárisan "zsidó husvétnak" is neveznek, a zsidók egyiptomi kivonulásának évfordulóin tartott ünnep, melynek idején a zsidó vallástörvények szerint tilos a lisztes, kovászos ételek fogyasztása. Az ólomzár feltehetően olyan étel szállítására használt zsákok, dobozt stb., zárt le, melyet előzően a nevezett rabbi alkalmasnak ítélte az ünnep idején való fogyasztásra.²⁵⁷

A másik sajnos elég sérült, s csupán egy lángnyelvet fujó oroszlán feje és egyik mancsa ismerhető fel rajta. A füllel ellátott kettős-lemezből készített, széthajló, sasszögszerű biztosítással ellátott ólomzárát a budai várpalota feltárásánál előkerült nagyon hasonló példányok alapján nyugati csomaglezáró plombának tartjuk, mely nyugat-európai áruval érkezhett Ujpalánkra. /40. tábla, 3./²⁵⁸

3. Az U j p a l á n k - i vár felépítésére és későbbi történetére vonatkozó adatok

A sors különös szeszélye folytán Ottendorf Henrik és Evlija Cselebi, - a dunamenti palánkákról eddig ismert és általunk is több helyen idézett leírások szerzői, - 1663 nyarán ugyanazon szultáni sereggel, de egymásról mit sem tudva érkeztek az ujpalánki várhoz, azaz - török nevén - Jeni-Palankára. Utazási körülményeik azonban igen eltérőek voltak.

A bécsi császári udvar nevében Belgrádba utazó követség elkés~~elt~~ békeindítványait már senki sem vette figyelembe; - a több ok miatt is sértett szultán elhatározta a háborút. Ali, temesvári beglerbég a nála időző követekezet Belgrádba kísértette, s attól kezdve csaknem fogolyként hozta őket magával Buda felé vezető útján az ujonnan ki-
nevezett fővezér - Köprili Amhád.²⁵⁹

Ilyen körülmények között - a leírásait és Montecucoli számára készített rajzait már Temesvár felé vezető utjukon amugy is elkészítő - Ottendorf természetesen nem készíthetett újabb feljegyzéseket, hisz míg korábban csak szemmel tartották őket, most már őrizet alatt voltak.

Ekkor íródtak viszont Evlija Cselebi többnyire lelkesült hangvétellő feljegyzései, s e lelkesültségnek csak egyik oka lehetett, hogy együtt utazhatott az akkor még dicsőségesnek hitt hadjárat csapataival. Buda felkeresésével egyben régi vágyát váltotta valóra, s így útját egyben, -

a muzulmánok életében oly nagy szerepet játszó - zarándok-
útnak is tekintette.²⁶⁰

A két utazó tehát csaknem egy időben, - de egymásról
mit sem tudva - készítette el utinaplóját, melyek Ujpalánk-
ra vonatkozó részletét, - annak ellenére, hogy bizonyos
vonatkozásaikra már a korábbiakban utaltunk, - a vár törté-
netének tárgyalása előtt teljes terjedelmükben idézzük:

Ottendorf Henrik leírása:

"Ovár /kiemelés: G. A./ vagy Ujpalánk két órányira
Tolnától, mintegy mocsárral és vízzel körülvett szigeten
fekszik, tehát a természettől valamivel jobban meg van
erősítve, bár az épület más palánképületekhez hasonlóan
cölöpökből és sárfalakból van megalkotva. A Duna nem mesz-
sze keletre folyik el mellette, de innét nem látni. Mocsár
veszi körül, e csak egy nagy felvonóhídon lehet odajutni.
Mivel a nagyvezér azt hitte, hogy a nehéz ágyukat ezen
nem tudja átvinni, a mocsáron még egy hidat épített vala-
mivel feljebb, a jobb oldalon. Mihelyt az ember az emli-
tett felvonóhídon átjut, jobb oldalt egy vendégfogadó
fekszik. A palánkot az utas zöldelő és szilárd talajon
hagyja maga mögött, azután a mocsár másik oldalára jut,
melyen keresztül egy 80-90 mérőpózna hosszában széles és
erős töltés vezet keresztül. Ez fonott kerítéssel ellátva
a földdel kitöltve, jól meg van védve, de esős időben na-
gyon mély és sáros, úgyhogy a törökök nagy ágyukat csak
nagy fáradsággal tudták átvinni rajta. A töltés végén az
ember mély uthoz jut, mely hegyek és erdők közt vezet fel-
felé. A vidék itt-ott sík föld, melyet dombok, szőlőhegyek,

erdők és szántóföldek tarkítanak."²⁶¹

A leíráshoz mellékelte vázlatrajz /8. tábla/ ismertetésére és értékelésére a későbbiekben térünk ki, előbb azonban nézzük meg, milyennek látta a várat és környékét Cselebi:

"Jeni-Palánka. Oszmánli építkezés. Az 1004. évben /1596/. Eger meghódítója Mohammed khán /III. Mehmet szultán - G.A./ a háborúba menetelekor a Sárvíz folyón lévő husz ivü fahidnak megőrzése végett építette ezt a várat. Annyi igaz, hogy a maga helyén jótétemény. Kicsi kis palánka, melyben egy dsámi, tiz ház és tiz sahi ágyu van, hidja felhuzható. Parancsnoka, száz katonája mind a szegszárdi katonasággal kapja fizetését. A vár előtt néhány ház, néhány bolt van. Csupán egy kis fogadója, néhány kertcskéje, néhány halfogó hálócskája van; a hid fölött nyugvóhelyecskéül szolgáló őrháznál a budai vezireknek egy alárendelt agája a felügyelő. E hidon átvitt minden bor után vámot vesznek, másféle tárgyak után semmit sem vesznek. E helyen a fahid alatt a Sárvíz folyó nevü egészséges viz folyik, mely a Koppán és Kaposvár várak előtt levé Balaton tónak lefolyása, mely Simontornya várát is érintvén, a Jeni vár közelében a Duna folyóval egyesül.

Jeni várát elhagyván 4 óra alatt Tolna palánkára értünk".²⁶²

Mindkét leírás, - de elsősorban Cselebié - tartalmaz néhány olyan apró részletet, mely a vár keletkezésére nézve jelenthet támpontot. Kivülük sajnos nem is ismerünk olyan

korabeli forrást, amely erre nézve csak bármilyen tájékoztatást is adhatna.

Óvár vagy Ujpalánk?

Mindenek előtt arra kell választ keresnünk, hogy az ismert helyen, - a Sárvíz élő és holt ága; valamint a Budaeszéki hadiut metszéspontjánál - számolhatunk-e várral, vagy más megerősített épülettel már a hódoltság időszaka előtt. A hely stratégiai fontosságának ismeretében úgy véljük ez a kérdés nem egészen indokolatlan. Megfogalmazásához mégsem az ismert földrajzi környezet, az ugyancsak ismert uttal, hiddal és vámhellyel kapcsolatos kérdések vezetnek elsősorban, hanem az Ottendorf-féle leírás "Óvár vagy Ujpalánk" névmegjelölése.

Nem nevezhetjük az Óvár elnevezést véletlennek, - de még kevésbé az Ujvár /ami a Jeni-Uj Palánkából adódna/torzított/!/ alakjának, mint ahogyan azt a leírás magyar nyelvű közreadója: Hermann Egyed tette, - mivel használata igen következetes, sőt minden más esetben Ottendorf ezt használja, s nem az Ujpalánk szót.

Tolnánál például: "A másik oldalon Óvárig jól megművelt szőlők vannak, melyek fehér és vörös bort teremnek..."²⁶³

Vagy Szekszárd leírásánál: "Szekszárd palánk két órányira fekszik Óvártól közel a Dunához fákkal és bokrokkal borított dombon. Igen silány és gyengébb mint Óvár /kiemelések: G.A./ ..." ²⁶⁴

Szembeállítva itt az Ó /=régi/ és Uj szavak jelentését, úgy véljük, elhamarkodott lenne elfogadnunk azt, - az egyébként igen egyszerű és kézenfekvő - magyarázatot, hogy a Duna mentén már a XVI. század végére álló palánkoktól /azaz, régi építésű, korábban létrehozott váraktól/ mintegy megkülönböztetésként kapta várunk az "Uj" /Jeni, - Nova, -/ jelzőt.²⁶⁵

Úgy véljük, hogy a - szerintünk nem véletlenül használt Óvár - név feloldására két lehetőség is kínálkozik, előre kell bocsátanunk azonban, hogy a feltárások során a török-kort megelőző erősségnek nem találtuk nyomát.

a./ Elképzelhető, hogy a jelenleg feltárt vár területén kívül, esetleg Szerdahely közelében valahol egy megerősített kastély volt a török uralom előtt. Ezt támogatná az a - már a maga helyén is hamisnak ítélt - nyilatkozat, melyet Szászy Mihály tett a török kiűzését követően, s amelyben egy - ősei által Szerdahelyen, Szentmiklóson birt - kuriára hivatkozott.

b./ Minden jel arra mutat, hogy a XVI. század fordulója környékén - alig néhány évvel felépítése után - a palánkvár valamelyik hajdutámadásnak esett áldozatul. Azt, hogy legalább egy alkalommal csaknem porig égett, - a régészeti feltárás eredményei is igazolják. Könnyen elképzelhető, hogy az "Uj" jelző arra az ezt követő ujjáépítésre utalt, melyre a régészeti és történeti adatok szerint valóban sor került.²⁶⁶

Amíg azonban be nem bizonyosodik, hogy a két felte-

vés közül melyik a helytálló, /vagy hogy esetleg egyik sem az!/, addig nem szabad teljesen elvetnünk egy korábbi erősség létezését. /Ez azonban, ha létezett is, legfeljebb csak kisméretű erősített kastély, vagy udvarház lehetett./

A vár építtetője és építői

A tizenötéves háború kezdetben váltakozó kimenetelű harcai után 1595-re a különböző hadszíntereken egyre inkább a császári haderő fölénye bontakozott ki. Erdély, Moldva, Havasalföld és Partium területén elért sikereik után Magyarországon is kezdeményezőként léptek fel, sőt 1596-ban a keresztény csapatok közelségükkel már-már Budát veszélyeztették.

Az események hatására Buda felé indított török csapatok ekkor is, - mint 1526. óta már annyiszor - a Duna jobb partján vonultak északi irányba, s jutottak el Szekszárd közelében a Sárviz mocsarán lévő átkelőhelyig.

A Buda-eszéki utszakasz minden lényeges pontját ekkor már török palánkvárak vigyázták, egyedül ez az átkelőhely volt őrizetlen. Így, - bár erre vonatkozóan Cselebi idézett leírása utal egyedül - mindenképpen indokolt volt a palánk felépítése, s az sem hihetetlen, hogy - talán az átkelés nehézségeit látva - a szultán helyben rendelkezett a vár felépítéséről.

A konkrét munkára - azaz a várépítésre - már egyetlen feljegyzés sem utal, így ismét csak feltételezéssel élhetünk, s mint az előbbieken, itt is két lehetőség kínálkozik:

a./ A sereg továbbvonult, hátrahagyva néhány építőmestert, hadmérnököt a munkák irányítására, a segéd munkák elvégzésére pedig a környező falvak lakóit mozgósították, ugyanugy mint az eddigre már kialakult hagyományokkal rendelkező várjavításoknál. Ennek rendszerére - a török váraknál végzett magyar jobbágymunkára - Takáts Sándor is több helyen utalt a magyar erősségekről írott munkájában, s részben ezt tekintette a török és magyar palánkvárak közötti nagyfoku hasonlóság okának.²⁶⁷ A Fodor Pál által ismertetett "dzserehor"-rendszer átalakulása a XVI. század második felére, - lényegében ugyan ezt támasztja alá. A dzserehorokat, - azaz napi zsoldot huzó - segéd munkásokat a XV. század végén még rendszerint a határvidék keresztény lakosságából toborozták, a XVI. század derekától azonban egyre inkább a török végváraknál alkalmazott rájákat értették e fogalom alatt. A XVII. században pedig már csaknem kizárólag a "várjavításra, ill. közmunkákra rendelt jobbágy" fogalmát jelentette a dzserehor.²⁶⁸

A XVII. századra már kialakult az ilyen segéd munka helyenként alkalmazott rendszere is. E szerint egyes várak javítására mindig azonos falvak lakosságát vették igénybe, de sohasem ingyen, hanem - a természetesen nem túl magas bérnek számító - 3-4 akcsényi napszámbér fejében.

Ez lehetővé tette, hogy akárcsak a magyar végvárak esetében, a török várak környékén is kialakuljon az egyes munkafolyamatok bizonyos szakosodása: - "Egyik vidék tanult árokásókkal szolgált, a másikkal népe a tapasztáshoz, a harmadiké a felfonyáshoz értett jobban. Hiresek voltak

Szigetvár vidékének lakói a lövőlyukak fonásában".²⁶⁹ Sőt arra is volt példa, hogy a magyar várak körüli munkákra is berendelték a hódoltsági falvak népét, bár ez - a nagyobb távolság miatt - vidékünkre aligha lehetett jellemző.²⁷⁰

Egyik lehetőség tehát az, hogy az ujpalánki várat a környékbeli palánkák karbantartására amúgy is igénybevett magyar jobbágyokkal építették fel úgy, hogy a mérnöki munkát néhány török építőmester végezte el.

b./ Tudjuk, nem a legszerencsésebb, ha olyan - egyébként is könnyen félreérthető - kifejezésnek tulajdonítunk ~~olyan~~ bizonyító erőt, melynek hitelességét a fordítás is kétségesse teheti. Most azonban a körülmények is Cselebi megfogalmazására irányítják figyelmünket. Szóhasználata szerint ugyanis a szultán nem "építtette", hanem "építette" a várat. Ez pedig azt jelentené, hogy maga III. Mehmet is helyben - azaz táborhelyén - tartózkodott mindaddig, amíg a vár elkészült.

A vár első változata - s ez elsősorban a várfalaknál volt lemérhető, - meglehetősen primitív, gyenge alkotmány volt. A falak vonalvezetése, az oszlopok távolsága, mélysége stb. mind-mind hevenyészett, gyorsan elvégeztetett munkára utalnak. Így ez is azt a feltételezésünket támasztja alá, hogy az ujpálánki várat kivételesen nem - vagy csak kis részben - a környező magyar falvak lakóival készítették el. Néhány nap alatt maga a török katonaság építette meg, vagy legalábbis elvégeztették velük azokat a munkákat, - falárcok kiásása, várárok kiásása, palánkfák kitermelése, megmunkálása és földbehelyezése stb. - mely egyébként

hosszabb időt vett volna igénybe, vagy igen sok munkáskéz kellett hozzá.

Az ujpalánki vár helyőrsége

A vár őrsége Cselebi szerint száz főt tett ki, s valamennyien a szekszárdi vár katonaságával együtt kapták a zsoldjukat. Egy alkalommal azonban, - nem tudni miért, - a szekszárdi vár helyőrsége nélkül összesítették a szandzsákban lévő párkányok katonáinak bérét. E szerint 1628-29-ben a "szerdahelyi párkány" katonasága öt fő topcsi /ágyukezelő/ és tiz fő azáb /gyalogos/ volt.²⁷¹ Mivel ez a kimutatás az egyes várakban zsoldot, berát-díjat és rendkívüli járadékot kapó katonaságról készült, nem tartalmazza sajnos a martalócokra vonatkozó adatokat, pedig a többi palánkvár példája után nyilvánvaló, hogy itt is ők alkották az őrség zömét.

A m a r t a l ó c o k. Nemzetiségi hovatartozásukat a korábbi történeti munkákban általában nem részletezték, Kammerer Ernő szerint: "gyalogosok közé tartoztak, de nem a rendes létszámba a martaloszok, a kiknek sorait nem mozlimek, hanem kevés kivétellel délszlávok, magyarországiak és bosnyákok képezték".²⁷²

Ma már tudjuk, hogy ez az egységesen délszlávnak hitt katonaelem azon belül is igen sokféle nemzetiséget, és nem is egységes felekezeti hovatartozást takart.

1. Legnagyobb számban közöttük a hamar mohamedánná lett bosnyákokat találjuk, mint ahogyan Szekszárd esetében is, melynek lakossága Cselebi szerint "határszéli bosnyák emberekből" állott.²⁷³ A Dunántul szinte minden töröklakta helységében megtelepedtek, ruházatuk sok esetben inkább a magyar, mint a török viselethez hasonlított. A kanizsai bosnyákok állítólag szebben beszéltek magyarul az ottani magyaroknál is.²⁷⁴

2. A bosnyákok mellett megtelepedő szerbek az esetek többségében megtartották eredeti vallásukat, sőt a XVI. század végén - a budai pasa engedélyével - a megyénkbeli Grábóc község hajdani kolostorában még szerzeteseik is megtelepedtek.²⁷⁵

3. A koppányi szandzsák 1556. évi török adóösszeírását feldolgozó munkájában Vass Előd mutatott rá elsőként, hogy a szandzsák területén, - ám mint korábban láttuk, a XVII. században már Dunaföldváron is - megtelepedett iflások /az egyes források szerint vlahok, thrákok/ ethnikailag nem azonosak a török várakban már korábban is szolgáló délszláv martalócokkal. Az eredetileg juhásztorkodást űző iflásokat az iménti mohamedán bosnyák és többnyire görögkeleti vallású szerb betelepülők sodorták magukkal.

Családjaik a pusztán maradt magyar falvakban telepedtek meg, a férfiak pedig speciális katonai feladatok ellátását vállalták a török várakban. Hidász, árkász, sátorverő stb. egységeiket Vass Előd a vojnikok csapataival azonosítja.²⁷⁶

/A Dombóvár melletti Békató-pusztán 1975-77-ben feltárt 260 iflák sir tanúsága szerint, - s ezt támogatják az iflákok dzsemáetjéről 1581.-ben készített összeírások is, - a betelepülők a bosnyákokhoz hasonlóan felvették a mohamedán hitet.²⁷⁷ Női és gyermek sirjaikban jellegzetes fejviselési mellékleteket találtunk: - 5-6 cm hosszú bronz gombostüket, üveggyöngyökkel diszes gombostüket, valamint cypria-kagylókból és pénzérmékből készített homlokszalagokat és gyöngyös pártákat. Analógiák hiányában sajnos nem tudjuk eldönteni, hogy ez a viselés mennyire csak az iflákokra jellemző és mennyiben azonos ez a velük kapcsolatban álló bosnyákok viselésében. Elszlávosodott neveik mellett idekerülésük körülményei is óvatosságra intenek ebben a kérdésben.²⁷⁸/

A régészeti feltárás'során' tett megfigyeléseink egyértelműen arra utalnak, hogy a délszláv katonaság Ujpalánkon a várfalakon belül lakott. Ez pedig azt jelenti, hogy a mohamedán hitre áttértek, - tehát a felsoroltak közül - így bosnyákok vagy iflákok lehettek.

A leletek ugyanakkor'arra is fényt vetnek, hogy a hitükben törökké lett délszlávok /vagy iflákok/ a mindennapi életben nem mindenben tettek eleget a próféta szabta követelményeknek:

A vár területén rendkívül nagy számban kerültek napvilágra különböző rendeltetésű gödrök és vermek. Ezek természetes feltöltődése "békeidőben" elsősorban a vár területén képződött szemét- és hulladék-anyaggal történt, s ez

főleg a tűzhelyek és szabadtüzek közelében lévő gödrök nagyon sok állatcsontot tartalmaztak.

A várakozással ellentétben a csontanyag nagy része disznócsont; noha közismert, hogy a vallásalapító Mohamed próféta tilalmazta a "tisztátalan állat" - a disznó húsának az élvezetét. /Az előzetes felmérések szerint az előkerült állatcsontok százalékos megoszlása az alábbi: szarvasmarha, juh, kecske: 45 %, baromfi /és vadmadár/, hal: 18 %, ló és tevé: 2 %, disznó és vaddisznó: 35 % /!/.²⁷⁹

Ugyancsak szemétgödrök feltöltéséből került elő olyan nagymennyiségű termesztett szőlőből /vitis vinifera L./ származó maglelet, hogy annak alapján Facsar Géza a borkészítés lehetőségét sem tartja kizártnak. /21. tábla 1-2. kép/. Takáts Sándor az esetek tömegét sorolja fel annak bizonyítására, hogy a törökök adott helyzetben nem vetették meg az egyébként ugyancsak tilalmazott bor élvezetét. Arra is hoz példát, hogy készítettek is bort, ám ezt a váron belül folytatott tevékenységet mégis inkább a martalócoknak tulajdoníthatjuk.²⁸¹

Végül a vár területén talált agyagedények egy jellegzetes fajtájára az u.n. "bosnyák edények"-re utalunk még mint a kérdéssel feltehetően összefüggésbe lévő leletcsoportra. /98-105. és 110. táblák/. Ez a durva, kézikorongon készült - legtöbbször főzőedénynek használt - edényfajta semmiképpen sem a török igényeket elégítette ki. /Még akkor sem, ha várkatonákról lévén szó, náluk sem számolhatunk a török polgári lakosságnál ismert esztétikai követelményekkel -

főleg ami a főzőedényeket illeti./ Anyaguk durva, a nagyobb hőállóság elérésére durván soványított, kivitelük gyenge, az edények alján gyakran találhatunk fenékbélyeget. Nincs bizonyítékunk arra nézve, hogy ezeket helyben, - esetleg a váron belül - készítették volna, az azonban bizonyos, hogy valahol a közelben égették őket. Rossz megtartásuk, s nem utolsó sorban nem túl magas értékük ugyanis valószínűtlenné teszi, hogy nagyobb távolságról érdemes lett volna ideszállítani ezeket. /Részletes ismertetésükre a későbbiekben visszatérünk./

A vár helyőrségét képező katonaságot a fentiek alapján háromnegyed részben bosnyáknak, egynegyed részben töröknek tarthatjuk, nem zárva ki annak lehetőségét sem, - bár erre egyenlőre csak felszíni szórványként talált leletek utalnak, - hogy a bosnyákok között esetleg balkáni eredetű iflákok /vlahok/ is voltak.

Az U j p a l á n k - i vár a török kiűzéséig.

Az ujpálánkai harmincadhivatal

Az ujpálánki török palánkvár tehát a dunamenti várak sorában utolsóként, a XVI. század végén épült fel, s ettől kezdve mintegy kilenc évtizeden át próbált védelmet biztosítani a Sárviz mocsarán átvezető uton haladó utasoknak, s a vámhely működésére felügyelő török tisztviselőknek.

A vár életének erről a kilencven évről - a két idézett utleirástól és az egyetlen fennmaradt zsoldjegyzéktől eltekintve - írott forrásaink nincsenek. A néhány fős hajdu-

csapatokkal, kóborló végváriakkal folytatott apróbb csempatékön túl nem valószínű, hogy komolyabb hadieseményekben szerepet játszhatott volna. Kicsiny mérete, - a feltárási adatok szerint mindössze 60x45 méteres területen feküdt, - gyenge falai és csekély harci értéket jelentő katonasága már egy jobban felfegyverzett hajducsapat számára sem jelenthetett akadályt, s hogy valóban így volt az a feltárás során bizonyosodott be ismét.

A várároknál és a várban lévő különböző típusu gödrök feltöltődésénél és a várudvar járósíntjénél is egyértelműen megfigyelhettük, hogy alig egy-két évnvi természetes feltöltődés után egy mindent elborító pusztulási törmelékrezeg következett. A sövényházak kiégett falmaradványai, a leégett palánkfalak paticsrögei és szenes gerendamaradványai, az elhullott állatok csontjai, s a pusztulást követő romeltakarítás során a hulladékanyaggal együtt a gödrökbe töltött emberi csontmaradványok mind arra utalnak, hogy alig néhány esztendővel a vár felépítése után olyan támadás érte az uípalánkiakat, mely csaknem teljes pusztulásukat okozta.

A vár felépítését is elsősorban a tizenötéves, u.n. "hosszu háboru" eseményei tették a törökök számára sürgőssé, s aligha tévedhetünk nagyot, ha a vár első pusztulását is ugyanezen időszak valamelyik környékünket ért hajdutámadásnak tudjuk be.

A háboru főbb hadszínterei vidékünkötől távol estek ugyan, de mint a korábbiakból is kitűnt, ez egyáltalán nem

jelentett nyugalmat a környékbeli török végházak katonái számára. Dunaföldvár, Paks, Tolna megszállását látva az ujpalánki vár török őrségére is igaznak találhatjuk a pécsi török történetíró, Ibrahim Pecsevi szavait, aki elmondja, hogy ezekben az években a török katonák csak nagyobb konvojokban merték elhagyni váraikat. Esténként pedig - mielőtt nyugóóra tértek, - felkötötték kardjukat, s puskájukat ölükbe fektették, mivel állandóan tartaniuk kellett az éjszakai támadásoktól.²⁸²

A vidékünket ezekben az években ért ilyen hajdutámadások közül a legjelentősebb, a Tolna térségében az utánpótlást és zsoldot szállító török hajóhad 1599.évi felprédálása volt, mely egyben a tizenötéves háború egyik legvakmerőbb, s egyzersmint legsikeresebb hadivállalkozását is jelentette.

Pálffy Miklós és Adolf Schwarzenberg katonáinak együttes akciója, minden korábbi vállalkozásnál jobban szervezett, alaposabban előkészített, s ennek következtében eredményesebb is volt.

A támadásban résztvevő háromezer fős sereggel, - "tria millia militum Vngarorum, quos hoc temporis Hajdunes vocant"²⁸³ előbb a Duna egyik szigetén foglaltak el egy castellumot, majd abban megbújva várták be a török hajókat. Az egykoru híradások szerint meglepetésszerű támadásuk során közel száz török gályát süllyesztettek el és ezer körül volt a törökök halottainak száma is.

A sikeres támadást követő osztozkodás után a környéken portyázó hajduk felégettek egy török palánkvárat, - majd zsákmánnyal terhelten tovább vonultak Eszék irányába-.

Az eseményről készített u.n. "nagyobb" Sibmacher-féle

metszeten, - melyre már a korábbiakban is utaltunk, - a rajzoló egy "Sargad"névvel jelölt, lángokban álló palánkvárat ábrázolt. Miután ilyen nevű vár a környékükön sehol nem létezett, ez a név bizonyosan tévedés. Azt nem dönthetjük el egyértelműen, hogy a keresztények által elfoglalt erősség /"Dis Castel haben die Cristen engenomen..." / Anyavárral azonosítható, vagy esetleg az ujpalánki várral. /2. tábla, 2. kép/. Az azonban a rajz alapján is nyilvánvaló, hogy az égő vár alól a hajduk az ugyancsak lángoló Sárviz-hid irányába, azaz Szekszárd felé vonulnak. Vagyis ha a felégetett vár nem is azonos Ujpalánkkal, a hajduk akkor is elvonultak e vár alatt, s nehezen hihető, hogy győzelemittas katonák ne támadták volna meg a gyenge, s könnyű prédának számító török palánkot.

A "hosszú háborút" lezáró zsitvatoroki béke után hosszú időre szünetelt a reguláris hadak járása, s a dunamenti palánkák őrsége ismét a magyar portyázókkal vivta nap mint nap megújuló helyi harcait. A felperzselt ujpálánki párkány területén is újabb, a réginél valamivel erősebb falakkal épített palánkot emeltek, mely kisebb javításoktól eltekintve változatlan formában érte meg a török uralom végét.

Ezt a palánkot írta le 1663-ban Cselebi és Ottendorf Henrik is, ám mint láttuk, azon kívül, hogy "kicsi kis palánka, melyben egy dsámi, tiz ház és tiz sahi ágyu van, hidja felhuzható" - még az egyébként bőbeszédű török utazó sem tudott egyebet elmondani a várról. Ottendorf is első-sorban a vár környezetének szentelt figyelmet, s rendkívül szűkszavú leírását akkor egészítette ki a nehezen járható

töltésutról és a Sárvizen épített második hidról szóló részletekkel, amikor visszafelé vezető utjukon azt látta, hogy a nehéz talaj milyen megpróbáltatásokat jelentett a nehéz ágyukat szállító török seregnek.²⁸⁴

Az ezt követő évekből, - a törökök magyarországi uralmának ^{utolsó} két évtizedéből, - ismét nincs semmiféle adatunk a várról.

Az 1686. év őszének hadieseményeiről szóló jelentésekben már mint a törökök által felhagyott, s részben rombadőlt vár szerepelt.

Mivel nemcsak Ujpalánk, hanem az összes török kézen lévő dunamenti palánka felszabadítását is ez a hadjárat eredményezte; kísérijük nyomon a Max Emanuel bajor herceg és Lotharingiai Károly herceg vezette felszabadító sereg utjait megyénkben:

1683-ban, ~~amikor~~ Bécs sikertelen török ostroma után - az addig védekezésre szorult császári és szövetséges haderő végre támadásba ment át, - s evvel voltaképpen kezdetét vette Magyarország felszabadítása. A döntő, nagy siker azonban csak lassan érlelődött. A hadjárat egyik leglényegesebb eseménye, - a törökök magyarországi központját jelentő Buda visszafoglalása, - csak három év múltán, 1686. szeptember 2-án következett be.

Még tartott a vár ostroma, amikor Szulejmán nagyvezér a dunamenti úton felmentésére indult tatár lovasokkal is megerősített seregével. Ténybe érve azonban Buda elestéről ér-

tesült, majd annak vehette hírért, hogy négy napi zsákmányolás és fosztogatás után az egyesült seregek a két herceg vezetésével, szeptember 6-án megindultak dél felé.

A nagyvezér ekkor maga is délnek indította a tatár utóvédeket, avval a parancssal, hogy a Duna mellett visszavonulva égessenek fel minden települést, rombolják le a palánkokat, s égessék fel a hidakat, hogy evvel is akadályozzák az ellenfél haladását.

Az eközben Penteléig jutó felmentő seregből egy magyar huszárokból álló hatszáz főnyi lovaskülönítményt küldtek ki szatmári Horváth János, Dobis és pápai Csehy kapitányok vezényletével, - hogy derítsék fel az ellenség helyzetét. A huszárok Ujpalánkáig hatoltak előre, majd visszatérve jelentették, hogy szeptember 9-én még török-tatár lovasokat láttak a sárvizi hidak környékén.

Szeptember 12-én Penteléről Dunaföldvárra /11. tábla/, majd az élelmet és málhákat szállító hajók megérkezése után három nap múlva Bölcskére, s onnan Madocsára érkezett a sereg. /12. tábla/. Mindkét helységet felégetve, s részben romokban találták, s itt hozták a hírt a kiküldött kémek, hogy a nagyvezér Ujpalánkát, Szekszárdot és Baját is felégetve egészen Eszékiig futott.

Szeptember 17-én a Bécsből futárral küldött parancs értelmében a paksi táborból továbbvonultak, majd kihasználva, hogy a két épen maradt dunamenti falu - Gerjen és Vetle /12. tábla, 2. kép és 13. tábla 3. kép/ - határában takarmánynak való aratatlan termést találtak, - Dunaszentgyörgy

határában ismét két napig táborozott a sereg. Itt vették hírt a tatároktól menekült szökevényektől, hogy szeptember 14-én már a hátrahagyott tatár csapatok is Eszékre értek, miközben a Sárvizen alul minden falut és minden várat felégették.

Erre újra lovaskémeket küldtek ki a Sárvizhez, akik a viszonylag épen maradt hidon átkeltek Ujpalánkra, majd sorra megvizsgálták a tatárok elhagyott táborhelyeit, hogy abból következtethessenek az ellenség létszámára.

Szeptember 20-án Tolna közelében, mintegy 6 km hosszú táborban helyezkedett el a sereg. /13. tábla 1-2 kép/. Innen küldtek ki egy 150 fős, dragonyos csapatot, hogy Ujpalánkot megszállják, "melynek épületei teljesen leégtek ugyan, de csekély helyreállítás után kisebb őrségnek téli szállást nyújthattak".²⁸⁵

Erre a helyreállításra azonban feltehetően nem került sor, mivel Bádeni Lajos vezetésével Simontornya, Dombó és Kaposvár felszabadítására kiküldött 10 000 fős sereg távozása után néhány nappal, - 1686. szeptember 29-én - a császári sereg kétharmada a tolnai vár alatt készített pontonhidon átkelve /13. tábla 2. kép/ Pest felé vette útját, hogy még a rossz idő beállta előtt győri táborhelyére érhessen.

Alig hamvadtak el azonban a menekülő régi, s a felszabadító sereggént érkező új hódítók tábortüzei, máris döntés született a hólepte ujpalánkai romok további sorsáról. A kamarai közigazgatás bevezetésének első lépéseként

az udvari kamara már 1687. januárjában úgy intézkedett, hogy a harmincadot - mivel az kereskedelmi vám, - ugyanazokon a helyeken kell szedni, ahol a török uralom alatt is vámhelyek működtek.

Körzetünkben ennek alapján, - bár minden körülmény ellene szólt - Ujpalánkot jelölték ki harmincadhelyként.²⁸⁶ A vár és az épületek azonban romokban heverték. Ezért az első harmincados; Pinderóczy János László, majd az őt követő Gregorits Ferenc, még székszárdi székhellyel működött, s kezdetben így még a "Dreissiger zu Sexard" elnevezéssel illették őket. Utóbbi kezdte meg hivatali épületének felépítését Ujpalánka romjain 1690. tavaszán, de a munka lassan haladt pénz és ember hiányában. Ezért 1691-ben kelt utolsó feljegyzésében felvidéki telepeseket kért avval az indokkal, hogy "nagyon egyedül van".

Gergorits, - nyilván jó indoka lehetett rá, - úgy látszik nem nagyon bizott a környékben nagy számban lakó, - de mint később is többször bebizonyosodott, eléggé megbízhatatlan - rációkban, s ezért kért felvidéki telepeseket. A feltárás során a legutolsó periódusban feltöltődött gödrök anyagában, valamint felszíni szórványként elég nagy számú habán kerámia-töredéket találtunk /127. tábla, valamint 128/a tábla 3. kép/, s ez arra mutat, hogy valóban érkezhettek ide felvidéki telepesek is, írásos feljegyzés azonban nem maradt fenn róluk. Az viszont bizonyos, hogy Gregorits rossz előérzete, - mely magárahagyottságával volt kapcsolatos, - nem volt alaptalan. Még ugyanezen év májusában ugyanis az Ujpalánkra törő rablók olyan súlyosan bántalmazták, hogy

belehalt sérüléseibe.²⁸⁷

Utódjául Plagota Gergelyt nevezték ki, - a budai harmincadhivatal korábbi irnokát, - aki egészen 1703-ig látta el az ujpálánkai harmincados tisztét, sőt az 1694-től ugyanitt szervezett tiszttartóság vezetője is ő volt.²⁸⁸

Hiába tiltakozott úgy látszik annak idején Gregorits a törökkel elfutott, majd viasszaszállingózó rácok befogadása ellen, - a kamarai jószágkormányzóság elrendelte, hogy joguk van visszaköltözni eredeti lakhelyükre. Az egykor török zsoldban állott, s a palánkon belül lakó rácok így visszatelepedtek Ujpalánkára is.

1697-ben, miután hosszas huzavona után a király mentesítette az adózás alól a katonáskodó rácokat; Ujpalánkán 7 lovast és 41 gyalogos rác katonát talált a hadbiztos érdekesnek a mentesítésre, de a Tolna megyei alispán egy későbbi leveléből az is kiderül, hogy "minden rác helyen kétszer-háromszor annyian vannak, akik nem katonáskodnak s mégis kivonják magukat a terhek alól".²⁸⁹

Az 1703-as esztendő tavaszán az ország területén működő összes harmincadhivatal vezetőjétől, - így az ujpalánki Palgotától is, - aki 1696 óta már a főbirói és preceptori tisztet is betöltötte, - bekérték az 1700-1703- évekre vonatkozó számadásokat. Ez egyben a kamarai igazgatás megszüntét, a harmincadhivatalok felszámolását is jelentette.

Az ujpalánkai rácok további sorsáról semmit sem tudunk. Feltehetően a szabadságharc idején, - hasonlóan a megyebeli rác lakosság többségéhez - a bécsi udvar szolgálatába szegődve áldozatul estek annak a megtorló hadjáratnak,

melynek során a kuruc csapatok Simontornyától Kölesden át Szekszárdig üldözték a rácokat. A vérfürdővé fajult harcok eredményeként a megye számos rácok által lakott helysége vált véglegesen pusztává, s valószínűleg ezek sorába tartozott Ujpalánk is.

1720-ra már a várnak és a hozzá tartozó településnek is csak neve maradt fenn. Egy ekkor készített összeírás szerint Ujpalánk pusztá Agárd faluhoz tartozott.²⁹⁰

5. A régészeti feltárás eredményei

A bevezető részben említett kedvező helyi adottságok mellett sajnos nagymértékű kopottság is jellemzi az egykori palánkvár területét. A hatvanas évek elején még az egyes épületek helyét szemmel is jól észrevehető kiemelkedések, apró dombok jelezték, a hamarosan meginduló gépi művelés azonban ezeket egy-két esztendő leforgása alatt eltüntette. A terület tagosítását követő mélyszántásokkal csaknem mindenütt elérték a hódoltságkori járószintet, s attól függően, hogy az azt borító pusztulási törmelék milyen vastag réteget alkotott, - vagy ezt a törmelékréteget szaggatták fel, vagy pedig magát a járószintet is felszántották.

Ebből következik, hogy a vár területén fennálló épületrészeket, ép felszakaszokat az ásatás során már nem találhattuk. Sértetlenül megmaradtak viszont az egyes objektumok azon részletei, melyek eredetileg is a járószint alá nyultak. Jól rekonstruálható volt ezek segítségével a várfalak szerkezete, a fal eredeti és újjáépített változata, a vár vizesárka, kapubejárata, valamint a bástyák szerkezete.

Jóval kevesebb ismeretet szerezhettünk ezzel szemben a vár belső építményeiről, mivel ezek alapjaival nem hatoltak olyan mélyre, hogy a lepusztulás ellenére még jól értékelhető részletek maradjanak belőlük. Szilárd anyagból készült épületalapokat sehol sem találtunk, csupán a vár magasabban fekvő részeinél maradt meg néhány sövényfalu építmény alig néhány centiméternyi mélységű alapárka, a benne lévő karó- és oszloplyukakkal.

A belső épületek szinte teljes megsemmisülése azonban nem csupán a mezőgazdasági munkák eredménye, hanem annak a romeltakarító, tereprendező munkának is következménye, mely a harmincadhivatallal kapcsolatos építkezéseket szükségszerűen megelőzte. Igaz viszont, hogy miközben a falmaradványokat elbontották, a vermek és egyéb nyitott gödrök gyors betöltésével olyan nagy mennyiségű XVII. századi leletanyagot őriztek meg számunkra, melynek megmaradását másként aligha remélhettük volna.

A vár teljes területének mintegy kétharmad részét tartuk fel eddig, s ennek során tisztázódott a vár kiterjedése. Felmérhettük területét, megvizsgálhattuk a várfalak, a bástyák, a kapubejárat szerkezetét, - azaz elegendő adatot nyertünk a palánkvárral kapcsolatos leglényegesebb építéstörténeti és építéstechnikai kérdésekre.

A még feltáratlan területeket kutatóárokokkal vizsgáltuk meg, s úgy találtuk, hogy a későbbi feltárásoktól, - melyeket főként a teljesség miatt szükséges elvégeznünk, - ezekben a kérdésekben már nem várhatunk új, az eddigiektől

eltérő eredményeket. A falakon belüli objektumoknál is legfeljebb az eddig ismert leletanyag további színesedése, számbeli gyarapodása várható.

A v á r á r o k

A várak elleni támadásoknál az ostromlók számára az első komolyabb akadályt általában a vár körül húzódó árkok átküzdése jelentette. Az árkokat ezért a várak építői igyekeztek minél szélesebbre és mélyebbre elkészíttetni, s ha mód nyílott rá, valamilyen természetes víz odavezetésével fel is töltötték azokat.

A nagyobb várak bonyolultabb, esetleg többszörös árokrendszerével szemben az apró palánkvárak falai alatt általában csak egy árok húzódott. Ezeknél a váraknál az árokból kitermelt föld is fontos volt, mert ezzel a földdel töltötték ki a "töltött", vagy "bélelt" palánkfalak közét, a bástyák belsejét, s ugyancsak nagy mennyiségű földet használtak fel a palánkfalak feltapasztásához is.

Ujpalánkot kivéve az összes Tolna megyében lévő duna menti palánkvár olyan helyen feküdt, hogy a víz odavezetését nem tudták megoldani, így ezek árka kivétel nélkül ugynevezett szárazárok volt. /Földvár, Paks és Bátaszék szárazárkairól Cselebi azt jegyezte fel, hogy igen mélyek és szélesek voltak, míg Szekszárd palánkját csak egészen sekély árokkal vették körül.²⁹¹ Tolnáról viszont Ottendorf jegyezte meg, hogy "sárból való falakkal és egy száraz árokkal a szokásos módon van megerősítve."²⁹²/

Ujpalánknál egyik leírás sem említi ugyan, de az Ottendorf féle vázlaton jól látható, hogy készítettek vár-
árkot annak ellenére, hogy a talajviz igen magas lehetett
már a várépítés idején is.²⁹³ /8. tábla/.

Az ásatás során megtaláltuk ezt a vizesárkot, mely
- a várakozástól kissé eltérően, - a vár minden oldalánál
megásásra került. A külső palánksortól mintegy 60-65 cm
távolságra indították az árok rézsűjét, s ez a távolság
csak annyi helyet biztosított a fal és az árok között,
melyen a palánkfalat kívülről támasztó földsáncot kiképez-
hették. /17. tábla, 2. kép/.

A vár déli hosszanti oldala jelenleg is olyan közel
van a mocsaras mederhez, - Ottendorf rajzával ellentétben,
ahol ez a távolság elég jelentősnek látszik, - hogy itt
nem vártuk ásott vizesárok előkerülését. Az átmetszések
azonban azt bizonyították, hogy - talán kivárva a megfele-
lő aszályos időszakot - ezen az oldalon is szabályos ré-
zsűvel kialakított árkot húztak, melynek déli partja azon-
ban az északinál jóval alacsonyabban volt. Ugyanezt tapaszt-
altuk a mocsárhoz legközelebb lévő, - délnyugati - bástya
külső oldalán végzett átmetszésnél is.

Ezek szerint a körbefutó várárkot az egész déli árok-
szakasszal mintegy "bekötötték" a mocsaras holtágba, s így
egy csaknem ötven méter hosszúságú vizgyűjtő biztosította
a várárok vizellátását. /L. Feltérési térkép/.

A fenti szakaszt kivéve a várárok általában V-alakú,
szimmetrikus kiképzésű volt, oldalfalai azonban egyenetle-

nek, helyenként szabálytalanok. /Ez a sietségen kívül arra is utalhat, hogy az árok ásásánál a munkát esetleg a fakadó talajviz is akadályozhatta./ Az elkészítés idején az árok teljes mélysége 240-250 cm volt, szélessége pedig 7-8 méter.

Az átmetszésekénél megfigyelt feltöltési rétegek anyaga és vastagsága is azt bizonyítja, hogy a várban, - nem sokkal felépülte után, - jelentős tüzzel járó pusztítás tett kárt. /17. tábla, 2. kép, 5. réteg/. Ezt a várárok alja fölött nem sokkal húzódó törmelékes, paticsos réteget különböző homokos, iszapos üledékrétegek követik, majd a vár végső pusztulását ismét egy igen határozott, törmelék és hulladékanyaggal teli, vastag réteg jelzi. E fölött már nem találtunk a folyamatos feltöltődésre utaló nyomokat, hanem az - ekkor már csupán 120 cm mély - árkot egészen a felszínig az az apró-törmelékes, homogén réteg tölti ki, mely már a vár pusztulása utáni terepkiegyenlítődés során került a vár minden olyan részébe, ahol a végső pusztulás idején árok, vagy gödör maradt nyitva. /17. tábla, 2. kép, 7. és 8. rétegek./²⁹⁴

V á r f a l a k

Az ujjpalánki vár falai a hasonló nagyságrendű váraknál leggyakrabban alkalmazott faltípusból, az ugynevezett "töltött" vagy "bélelt" palánkból készítették el.

Az első, - vagyis az 1596. évi várépítésnél emelt -

falváltozat árcai a feltárás során jól elkülönültek a később húzott alapárkoktól. Míg utóbbiak feltöltés-földjébe már nagymennyiségű törmelék, - elsősorban a leégett első fal sok apró paticsröge keveredett, addig az eredeti fal alapárkába még azt a csaknem teljesen törmelékmentes földet döngölték vissza, mely az árok aljából kiásott sárga lösz és a felső fekete termőréteg keverékéből állt.

Ez az első falváltozat voltaképpen két, - egymástól 100-130 cm távolságban futó, - nagyjából párhuzamos palánkfalból állt, melyek között döngölt agyaggal töltötték ki. Az erősebben lepusztult déli oldalfalnál nem találtuk meg a kitöltő agyagréteg maradványait, a másik három oldalnál azonban igen.

A kettős palánkfal külső során a palánkfák /vagy boronafák/ egymástól általában 40-45 cm távolságra helyezkedtek el, bár úgy tűnik, nem mindig ügyeltek a távolságok következetes betartására, mert helyenként ennél jóval kisebb /25-30 cm/, de valamivel nagyobb távolságokat is találtunk. Aljukat vízszintesre elvágták és úgy állították be a falárok aljába, majd a földet visszaszórva körbedöngölték őket.

A belső palánksor hasonlóképpen készült, avval a különbséggel, hogy ennek palánkfái vékonyabbak voltak, s az árkot sem ásták olyan mélyre, mint a külső falnál. /A külső fal palánkfái 20-25 cm átmérőjűek voltak, és a jelenlegi felszíntől számított 160-180 cm mélyre tették őket. A belső fal palánkfái csak 15-20 cm átmérőjűek voltak, s az árok alja is csupán 120-130 cm mélyre került./

A külső és belső falárkoknál egyaránt megfigyelhettük, hogy a 80-100 cm széles árkokat az utolsó egy-két ásónyomnál már csak egy ásó-szélességében mélyítették tovább. Itt ugyanis már nem kellett továbbra is biztosítani az ásást végző személy számára a megfelelő szélességű helyet, a palánkfák szilárd behelyezését viszont a fánál így csak alig valamivel szélesebb árokrész jobban biztosította. /18. tábla, 1. metszet./

Az 1596-ban épített első változatnál a nyugati, déli és keleti főfalak az iménti 1+1 soros palánkfallal készültek. Az északi falnál azonban a "kettes palánk" helyett három oszlopsorból álló falat képeztek ki. /23. tábla 2. kép, és 24. tábla 1. és 2. kép/. Ez^a belső, - harmadik fal az összes többinél keskenyebb volt. Építése avval magyarázható, hogy ezen az északi falon nyitották a vár közel két méter szélességű kapunyílását, s mivel így a fal ellenálló képességét lényegesen meggyengítették, szükségesnek látták ezt belülről megerősíteni.

A korábbiakban láttuk, hogy a vár első változata a XVI. század végén, - feltehetően az 1599. évi hajdutámadás során, - leégett. Az egyes falszakaszok különböző mértékben sérültek meg, illetve pusztultak el, de a falakat ért károsodás a vár eddig ismert részét tekintve igen nagymértékű, mintegy 60-70 %-os lehetett. /Az apróbb javításokról, támfalazásokról nem tudjuk egyértelműen bizonyítani, hogy ezzel az esettel kapcsolatosak. A nagy, egybefüggő falszakaszok újjáépítése azonban ennek a pusztulásnak a következménye./

A délnyugati és délkeleti bástyák között húzódó déli falrészénél a sérült külső és belső palánkfalakat teljesen elbontották, s a mélyre ásott egysoros külső palánk árkat kiszélesítve, abba két ivelt alju, sekélyebb árkot mélyítettek. Ezekbe állították a korábbinál valamivel vékonyabb, 20-22 cm átmérőjű palánkfákat. A két cölöpsor egymástól való távolsága 60-80 cm között váltakozott. /18. tábla, 2. metszet/.

A belső falat az eredeti árkot felhasználva újították fel, attól csupán a bástyába csatlakozó részénél tértek el kissé. Ez a rövid szakasz egyben arra szolgáltatott bizonyítékot, hogy a vár leégése után a sérült várat is folyamatosan lakták. Itt tártuk fel ugyanis azt a hulladékanyaggal feltöltött gödröt, melyet a leégett fal árkába vágtak, de amelyet az ujonnan ásott falárokkaal már átmetszettek. /19. tábla és 16. tábla 1. és 2. kép/.

Lényegében ugyanigy újították fel 2+1 soros palánkfallal a délnyugati és északnyugati bástyák közötti nyugati főfalat is. Ennél azonban a korábbi belsőfal károsodása nem volt olyan nagymértékű mint a déli részen. Erre utal legalábbis az, hogy csak egyes szakaszokon cserélték ki a palánkfákat, míg más részekenél a korábbi oszlopokat hasznosították.

A keleti főfal szerkezete az előbbi kettővel teljesen megegyező, az északi főfalnál viszont a felújítás során is megtartották az eredeti 1+1+1 rendszerű "hármas" palánkot. Ezen a szakaszon a belső keskeny fal sérült meg a legkevésbé, így javítását csak mellé-ásott vastag oszlopok segítségével

végezték, mintegy megtámogatva velük a meggyengült szakaszokat. /24. tábla 1. kép/.

A falszerkezetek legfontosabb tartóelemei, - a palánk-, vagy boronafák, - a talajviz állandó ingadozása miatt a földfelszín alatti falárkokban is megsemmisültek. Csupán a mocsár közelében lévő falszakasz néhány cölöplyukában, - ahol a talaj nedvességtartalma kissé egyenletesebb volt, - maradt meg egy-egy kisebb töredékük.

A járószint fölötti falrészletek, - mint a korábbiakban erre utaltunk, - teljesen elpusztultak. Így a falak befonását, az oszlopok kötéssel történő összeerősítését, a külső- és belső földsáncok szerkezetét nem tanulmányozhattuk közvetlenül. A kiégett paticsdarabok és a bennük talált fale nyomatok azonban arra utalnak, hogy a palánkfák között 1,5-3 cm átmérőjű vastag vesszővel fonták be, s ezt 5-6 cm vastag sárréteggel borították.

A várfalak közelében lévő gödrök közül többnek az aljában találtunk - a későbbi szemét és törmelékréteg alatt - igen keményre cementálódott, többnyire sötétszürke, vagy fekete színű agyagkeveréket. Feltehetően ezekben a talajvízszintnél mélyebbre ásott gödrökben készítették elő a vesszőfonat borítására felhasznált sár-keveréket.

A két-, illetve háromsoros palánkok között - feltehetően a Takáts Sándor és Pataki Vidor által ismerttetett módon,, - itt is nedves agyaggal töltötték ki, melyet keményre tapos-tattak, döngöltettek.²⁹⁵ A kevésbé lekopott részeknél ennek a döngölt agyagtöltésnek a maradványai megmaradtak, s az

eredetileg fekete agyag száradás utáni kifehéredése arra utal, hogy az agyagot valószínűleg mésztejjel vagy gipsszel keverték, hogy száradás után még szilárdabb legyen.²⁹⁶ Az oszlopsorok közé döngölt tömésfal esetleg több méterrel is a várudvar szintje fölé emelkedett, s magasságára nem csak azért volt szükség, hogy az ostromlók behatolását nehezítsék vele, hanem megfelelő takarást kellett biztosítani a várban lévő épületek számára is.

A magas töltésfalak szilárdságát általában kívül és belül is meredek földhányások, sáncok növelték. Várunknál azonban ennek nyomait csak a külső oldalon találtuk meg, míg belül az épületek sövényfalai egészen a várfal tövéig húzódnak. Valószínű, hogy a jobb helykihasználás miatt így belülről csak az épületek támasztották a falakat.

A palánkfalak közötti tömésföld teteje, - mint egy keskeny közlekedő út, - az őrségen lévők tartózkodási helye volt, s támadások idején a védők is itt helyezkedtek el. A külső palánksor ezért általában annyival magasabb volt a fal tetejénél, hogy megfelelő takarást biztosítson a falon állók számára. Nagyobb váraknál a fal tetejét vízszintesen lefedték, esetleg féltetős tetőszerkezetet is emeltek fölé. Az ujjpalánki várnál ennek szélessége; az első változatnál 140-150 cm volt, majd az ujjaépítés után, - mivel a külső palánksor kettős oszlopsora nagyobb helyet foglalt el, de a várat a várárok miatt kifelé nem szélesíthették, - ez lecsökkent 120 cm-re.²⁹⁷

B á s t y á k

Ottendorf Henrik az ujjpalánkai várról készített vázlatrajzán nagyjából négyzet alaprajzu várat és a vár négy sarkán négy kör alaprajzu bástyát; - rondellát - ábrázolt.

A feltárás során bebizonyosodott, hogy a rajz mindkét adata csak megközelítően helyes. A vár négyszög alaprajzu ugyan, de nem négyzet alakú, mivel az É-D irányu oldalfalai 50 m, K-Ny-i irányu oldalfalai pedig csaknem 60 m hosszúságúak. Ezen felül a déli fal szabálytalan, görbe vonalvezetése ezt a voltaképpen téglalap alaprajzot még kissé romboiddá is torzítja. /L. Feltérési térkép./

A vár négy sarkán lévő bástyák közül kettőt teljes egészében feltártunk, s míg az É-Ny-i bástya valóban kör alakú, addig a D-Ny-i bár lekerekített sarkokkal kiképzett, - de határozottan négyszögletes alaprajzu építmény. /19. tábla, 23. tábla/. Az eltérő forma mögött azonban semmiféle szerkezeti különbség nincs, s a két bástya rendszere csaknem teljesen azonos.

Takáts Sándor szerint mindenféle palánknak a legfontosabb része a bástya volt. Építésük "éppen úgy történt, mint a palánkoké, csak erősebb tölgyfatörzsöket használtak s nem kötővesszővel, hanem nagy vasszegekkel erősítették egymáshoz a párhuzamosan felállított hatalmas boronafákat. A közöket itt is földdel töltötték ki. ...A bástyákat mindig föld alá vették".²⁹⁸

A feltárt bástyák mindegyike egy külső és egy belső,

- ivelt, vagy szögletes kialakításu - oszlopsor közé szorított, döngölt falból állt. A két befont oszlopsor a bástyáknál azonban jelentősen eltávolodott egymástól, s így a közöttük döngölt föld vastagsága 2-3 métert is elérte. Végeredményben ez a nagymennyiségű föld adta az építmény erejét, s úgy látszik, hogy elegendőnek is tartották, mert ezen a gyűrűszerű falon belül nem töltötték ki földdel a bástya belsejét. /A délnyugati bástyánál ennek a résznek a bejáratánál találjuk a vár kutját és néhány hulladékkal feltöltött gödröt is./

A Takáts Sándortól idézett leirással ellentétben a bástyák falában ugyanolyan vastag palánkfákat találtunk, mint az oldalfalaknál. Csupán az iver végeinél és a bástyák belterületén találtunk igen mély és nagy átmérőjű /40-50 cm/ oszlopnymokat. Ezek részben a kritikus pontok erősítését, részben pedig, - s ez főleg az északnyugati bástyánál egyértelmű - a Takáts Sándor által említett bástyafödél tartását szolgálhatták. /23. tábla, 2. kép/.

A nagyfoku lepusztultság miatt valójában a bástyákat is csak a járószint magasságában, illetve az alatt figyelhettük meg. Nincsenek adataink így a két palánksor kötésére, de az egymástól való elég nagy távolságok látszólag ellentmondanak, a vasszögekkel való összeerősítésnek.

Mindkét feltárt bástyánál megfigyelhettük a XVI. század végén a várat ért támadás nyomait, de úgy látszik a vastagabb falak a bástyákat az oldalfalaknál jobban védték, mert;

A délnyugati bástya külső bástyaívénél nem találtunk javításra utaló nyomokat, csupán a belső paláncsor árkát ásták újra, - de itt sem cseréltek ki minden palánkfát.

Az északnyugati - köralaku - bástyának is főleg a külső oldala sérülhetett meg erősebben, mert a külső paláncsor belső oldalához ástak be vastag oszlopokat, a károsodott részek tehermentesítésére. /23. tábla/.

A palánkvárak legérzékenyebb pontjai az oldalfalak és a bástyák találkozási helyei voltak. Ezeket a kötéseket Takáts Sándor szerint vasszerkezetekkel oldották meg, s ez indokolta például, hogy Érsekújvár felépítésénél 400 mázsa /!/ vasra volt szükség.²⁹⁹ Ugy látszik azonban, hogy Ujpalánk építésénél a nagyobb vasak alkalmazását valamilyen módon kiküszöbölhették, mivel a bástyák közelében talált legnagyobb vastárgyak a 30-32 cm hosszúságú vasszegek voltak. /pl. 54. tábla 4. és 55. tábla 4-6./ A falak és a bástya találkozási pontjainál létrehozott "hurok-szerű", vagy egymáshoz ívelő falszakaszok pedig arra utalnak, hogy ezt az összekötést az egymás mellé állított palánkfák egymáshoz fonásával oldották meg a vár építői. /24. tábla 1-2., 19. tábla./

A magyar palánkvárak bástyái - Takáts Sándor erre is bőséges példát idéz - élelmiszertároló helyek is voltak egyben. Itt állították fel a fából, vagy vesszőfonásból készített gabonatartó szuszékokat, hombárokat és lábaskasokat. A bástyák teteje alatt esőtől védve, de mégis széljárta helyen tartották a hüvelyesterményt, a füstölt husokat és a száritott gyümölcsöt is.³⁰⁰ A magyar és a török palánkvárak közötti

hasonlóság alapján feltételezhető, hogy az ujjpalánki vár bástyái is szolgáltak hasonló célokat.

A bástyák legfontosabb feladata azonban mégiscsak a védelem volt, ezért bennük helyezték el a vár ágyúinak egy részét. Az ágyúk és a tüzérek védelmére fonott vesszőkasokat állítottak, a jobb kilövés biztosítására pedig lövőlyukakat vágtak a bástyafalon. Esetleg emelet ágyuállásokra, u.n. hidlásokra helyezték el az ágyukat.³⁰¹ Ezek a vár pusztulásával ugyanugy nyom nélkül pusztultak el, mint az élelemtároló építmények maradványai.

Megtaláltuk azonban egy kb. 7,5 cm belső csőátmérőjű bronzágyu több kilós repeszdarabjait, melyek az ágyu szétrobbanása után az északnyugati bástya területén szóródtak szét, s ugyanonnan több 6-7,5 cm átmérőjű vas ágyugolyó is előkerült. Így bizonyos, hogy a Cselebi által említett tiz sahi ágyu közül néhányat a bástyákon helyeztek el. /26. tábla, 1-9./

A v á r k a p u

A várkapu nyomait a vár északi oldalán, az északnyugati és északkeleti bástyákat összekötő főfalnál találtuk meg. Vázlatrajzán Ottendorf Henrik is ábrázolta a kapunyílást, - sajnos csak sematikus; egy négyzettel jelezve azt, - a főfal közepénél. A valóságban azonban a két bástya közötti távolság kétharmadánál, vagyis az északkeleti bástya közelében volt a várkapu. /L. Feltérési térkép/.

Mint a korábbiakban a várfalak leírásánál láttuk, az északi várfal három egymással párhuzamosan futó oszlopsor közé döngölt földből állt. A kapunyílást ezen a "hármás" falon úgy alakították ki, hogy mindhárom oszlopsort egy-egy 60-70 cm átmérőjű hatalmas oszlophoz kötötték, melyeket 102-150 cm átmérőjű gödrökben, a felszíntől számított 170 cm mélyre ástak le. /25. tábla 1-2. kép/.

A három oszlop mellett a vár belseje felé egy negyedik, valamivel kisebb átmérőjűt is leástak, ez azonban már nem a falakhoz csatlakozott, hanem a kapuszerkezet egyik belső tartóoszlopa lehetett.

A négy oszlop után következett a tulajdonképpeni kapunyílás, melynek szélessége, - azaz a szemben ugyanigy leásott négy másik oszlopig mért távolság, - 220 cm volt.

Ebből a viszonylag kevés adatból nem következtethetünk egyértelműen a kapu szerkezetére, valószínű azonban, hogy a hasonló palánkoknál gyakran alkalmazott, felhuzható, u.n. "emelcsős" kapu valamelyik változata lehetett. Ezekről szerencsénkre több feljegyzés és ábrázolás is fennmaradt, melyek alapján Könyöki József például így írt róluk:

"A kapuk 2-3,5 m szélesek és 3-4 m magasak... Czölöp-falaknál is kellett gondoskodni a bejáróról és kapuról. Az itt alkalmazott kapuk a középen forogtak,... a kapu egyszerre-mind emelcső gyanánt szolgált."³⁰²

A Szilágy-csehi vár 1682. évi leírásában szereplő várkapu ugyancsak emelcsős rendszerű:

"Vár hidja, ez földbe ásott kötéses lábakon álló,

négyszegre faragott gerndával padlott. Várkapuja emelcsős, sákosan van csinálva, öreg retesz rajta kettő, kapufél kőből fakott. Vacsiga, melyen az kaput felhuzzák. A kis kapu vas sarkas, heverederes, leeresztő padlója van..."³⁰³

Az ujpalánki vár kapuja a Szilágy-csehi vár kapujához lehetett hasonló, avval a különbséggel azonban, hogy itt a kapu u.n. "felvonó hidas" volt, azaz a hid és a kapu szerepét is betöltötte.³⁰⁴

A várárok felőli első oszloppár közé zárult fel függőleges helyzetében. Mozgását így nem középen, hanem alul elhelyezett tengelye biztosította. Lenyitva azokon a függőlegesen álló oszlopokon nyugodhatott, melyek 250 cm mélyre leásott, 30 cm átmérőjű maradványait a várárok kapu előtti részében találtunk meg. Az árkot a kapu előterében kiszélesítették, s a két első oszloppárig tartó üledékréteg egyben arra is utal, hogy vize egészen a várkapuig ért. /25. tábla, l. kép/.

A vár belterületén feltárt objektumok

Vermek, gödrök: A vár területén eddig csaknem félszáz különböző nagyságu és rendeltetésű gödröt tártunk fel. Mivel jellegüknél fogva ezeket nem tette tönkre sem a várat megsemmisítő tüzvész, sem pedig a későbbi mezőgazdasági művelés; - feltöltésanyaguk őrizte meg számunkra a feltárás során előkerült tárgyi leletanyag legnagyobb részét.

Többségük a hódoltságkori palánkvár életével függött

össze; - ezeket a vár területét borító legfelső törmelékréteg alatt találtuk.

Néhány hulladékanyaggal feltöltött gödör szájnnyílása azonban már a legfelső bolygatott földréteg eltávolítása után előtűnt. Készítésük a harmincadhivatal működésének idejére tehető, s ezek alkották a gödröknek azt a csoportját, melyek közül többet is a belső, - időközben elpusztult, - keskeny falárok földjébe vágtak. /Pl. a 16. tábla 1. képe és a 19. tábla rajzán az É-D-i főfalbelső paláncsorát metsző verék./ Hulladékanyagukból három - erre a legkésőbbi gödörfajtára jellemző - tárgyfajta került elő igen gyakran. Ezek: a habán kerámiatöredékek, a D-átmetszetű színes üvegkarperecek és a csontnyelű vaskéseknek egy jól elkülöníthető csoportja./ Bővebben ezeket később ismertetjük./

Hasonló leleteket találtunk azoknak a gödröknek a felső rétegében is, melyeket még a XVII. század végén a török palánkvár lakói ástak ki ugyan, de részbeni feltöltődésük után a vár pusztulása után is nyitva maradtak. Ezek teljes feltöltése szintén az 1691. utáni években fejeződött be.

A vár területén lévő gödrök legjellegzetesebb csoportját a különböző alaku és mélységű vermek alkotják. /20. tábla/. Alaprajzuk általában kör, de van közöttük néhány közép-részen /az öblénél/ kiszélesedő hordóalaku- és néhány igen szépen megmunkált körté- és méhkasalaku verem is. /20. tábla 4, 5, 7./

Összehasonlítva ezeket a középkori feltárások során máshol előkerült vermekkel és a néprajzi irodalomban található veremadatokkal, az a szembetűnő, hogy vermeink többsége

igen széles nyílásu és a szűk száj- és nyakrész csaknem mindegyiknél hiányzik. Ennek magyarázatát elsősorban a felső részek pusztulásában kereshetjük, ám az sem kizárt, hogy az egész gyengén kötött, homokos, löszös talajon az enyhén kiemelkedő szájnyílást nem is szűkítették be túlzottan, hanem téglával rakták körbe és így védték a beomlástól. A verem közelében gyakran talált, s a járószinten és a verem fölött szétszóródott téglák és téglatöredékek is ezt a feltevést erősítik.³⁰⁶

A függőlegesen ásott vermeken kívül egy 440 cm hosszú, 210 cm széles u.n. "sirvermet" is feltártunk. Sajnos egy későbbi kerek vermet éppen a bejáratí részbe mélyítettek, így az ágasfa helyét nem találtuk meg, a tetőszerkezet ezáltal nem rekonstruálható egyértelműen.

E veremfajta azonban vidékünkön - főként időszakunk vonatkozásában - annyira ritka, hogy ismertetését így is szükségesnek láttuk:

A fenti méretű verem nagyjából téglalap felülnézetű, de déli vége félkörívvel lezárt. /Ezen a részen bolygatták meg a későbbi kerek veremmel/. Oldalfalai 45°-os rézsűvel szűkülnek befelé, így jóval ferdébbek, mint a néprajzi párhuzamként ismert sirvermek falai.³⁰⁷ Alja 70 cm széles, enyhén hullámos. Nincs kiégetve. Ikvai Nándor szerint a közelmúltban ezt a veremfajtát általában a takarmánytermények tárolására használták, "bár az emlékanyagban szórványos és bizonytalan adatokkal mindegyik helyen szó esik gabonátárolásról is."³⁰⁸ Az ujpalánki sirverem fektöltésföldje szemét

és pusztulási törmelék vegyesen. A verem szélénél a járószin-
ten ~~szétterülő~~ és a törmelékréteggel takart jelentős mennyi-
ségű buza-köles keverék /elszenesedett állapotban/ azonban
ez utóbbi "bizonytalan" adatokat támogatja. /22. tábla,
1-2./

Kerek vermeink időben legközelebbi párhuzamait a Ti-
szalök-rázompusztai és Turkeve-móriczi, a Pécs-tettyei, a
Szarvas-környéki, - vidékünkön pedig - a hódoltság végén
elpusztult Ete mezőváros területén végzett ásatások anyagá-
ból ismerjük.³⁰⁹ Méretre és formára nézve többnyire megegyez-
nek az Ujpalánkon feltárt vermekkel, ám a bennük tárolt anyag-
fajta nézve ezekből sem nyerhetünk biztos adatokat.

Hasonlóképpen a várban feltárt kerek verem anyagában
sem találtunk egyetlen magmintát sem. Így nem tudjuk, hogy
mely vermekben tartottak gabonát, vagy egyéb nedvességre
érzékeny terményt. Néhány veremnél azonban nyertünk nemleges
adatokat. Főleg a délnyugati - a vízhez legközelebb lévő
- bástya környékén találtunk olyan igen mély vermeket, melyek-
ben a talajvíz 60-80 cm magasságban feljött. Ha számolunk is
a talajvízszintnek a XVII. századtól napjainkig történt né-
mi emelkedésével, - száraz termény tárolását ezekben akkor
sem feltételezhetjük. /Analogiák hiányában egyenlőre igen
óvatosan felvethetjük viszont a hal- és csikfélék élvétáro-
lásának lehetőségét./

A verem XIX-XX. századi kialakításának gyakorlatát
Ikvai Nándor említett munkáiban részletesen ismertette.
A veremásásról és a verem falainak különböző eszközökkel
történő kialakításáról elmondottakat csak egy ponton egészít-
hetjük ki:

Az általunk feltárt vermek egy részének hullámos fala, — mely a váll alatti résznél jelentkezik /20. tábla, 7-8./ — arra utal, hogy ezeknél a száj- és a nyakrész kiásása, valamint a verem belsejének kinagyolása után a kurtanyelű veremlőn kívül egy kaparó-féle kéziszerszámot is használhattak, mellyel az oldalfakat kör-körös mozdulatokkal alakították a végső formára.

Az egyik verem oldalfalában egy erősen kopott élű kapa lenyomatát figyeltük meg, a leletanyagban pedig az Ikvai Nándor által mindkét dolgozatban említett "veremvágó" — vidékünkön "vermelő", "vermülő" — egy sérült példányát találtuk meg. A veremkészítés eszközei tehát az elmúlt három évszázad alatt nem változtak lényegesen.^{31o}

Különösen tanulságos számunkra az a talajelemző vizsgálat, melyet az égetés, füstölés és tapasztás kapcsán végzett el Ikvai Nándor annak eldöntésére, hogy mi indokolta fenti eljárások területenként változó alkalmazását.

Az ujpálánki vár területén az altalaj löszös, több helyen homokos. A vermek kiégetését egyetlen esetben sem tapasztaltuk, s a zsuppal való kibélelésre, illetve a verem kifüstölésére is csak egy-egy példát találtunk. /20. tábla 7-8./ Több veremnél tapasztaltuk viszont, hogy az oldalfalak rendkívül megkeményedtek, az eredetileg sárga vagy fehér altalaj pedig zöldes, — a verem alján pedig foltokban — barna elszíneződést kapott.

E megfigyelések a fenti tanulmányok alapján azzal magyarázhatók, hogy a vermek falának megfelelő kiégéséhez még magas hőfok esetén is két dolog szükséges: — a talaj megfelelően agyagos legyen és legyen elegendő calciumoxid /CaO/,

- azaz szénsavas mész - tartalma. Erős tüzzel ekkor a verem oldala téglapirosra ég ki, gyenge tűznél viszont csak a habarcs kötéséhez hasonlóan megszilárdul. /Az általunk megfigyelt gyenge kátrány nyomok és a kéregszerű veremfal, az el-színeződések erre a gyenge égetésre utalnak./

Ha a két feltétel közül egyik is hiányzik, - az égetés legfeljebb fertőtlenítő hatása. Ekkor alkalmazzák a népi gyakorlatban a vermek tapasztását, vagy zsuppal való kibélelését. Nálunk ez utóbbi egy, - a fenti módon gyengén "kifütött" - veremnél fordult elő. Így feltételezhető, hogy - bizonyára a magas talajvízszint miatt, - a korábbi eljárás nem volt eredményes.³¹¹

A gödrök egy további csoportját a hulladéktároló gödrök jelentik. Ezek az épületre utaló sövényfalnyomok közelében, illetve azokon belül kerültek elő leggyakrabban, s feltöltésanyaguk általában konyhai hulladék, valamint a szokásos romeltakarítási törmelék volt.

A különböző időpontokban készített, - egymással mégis bizonyos rendszert alkotó - gödröknél sok esetben nem tudtuk eldönteni egyértelműen az eredeti célt, amiért létrehozták őket./Pl. a 19. tábla "hulladékkal feltöltött tárológödrök" jelzésű gödör csoportja./ Nagy számuk csak úgy látszik indokolhatónak, ha azt feltételezzük, hogy eredetileg a falak javításához nyertek belőlük földet, de kialakításuk eleve úgy történt, hogy tárolásra, vagy egyéb célra is használhatók legyenek. Végül hulladékanyagot hordtak beléjük.

A vár déli falán kívül találtunk néhány olyan sekély és alaktalan gödröt is /20. tábla, "kubikgödrök"/ melyeknek egyetlen célja az anyagnyerés volt, s feltöltésanyagukból leletek nem kerültek elő. Kiásásukra valószínűleg valamilyen gyors faljavítás kapcsán került sor. Ezt igazolja az is, hogy a kibányászott föld helyét a leégett várfal paticstörmelékével töltötték ki.

A vár kutja. A vár eddig ismert egyetlen kutja a délnyugati bástya közelében volt. /20. tábla/. Oldalának kiképzése hasonlóan történt mint azt a vermeknél láttuk. Kibélelésre utaló maradványokat nem találtunk. A talajviz közelsége miatt mindössze 3 m mélyre ásták, s átmérője is csupán 1 m volt, - nyilván ez a kis fesztávolság tette szükségtelené a beomlás elleni kibélelést.

Tüzelőhelyek. A gödrök feltöltésanyagában, illetve a járószintet borító törmelékanyagban igen nagy számban fordultak elő kályhára utaló leletek: - kályhacsempék, kályhaszemek, kályhafiókok. /113-117. táblák/. Ezek a tüzelőberendezések azonban az épületeken belül állottak, s az ismert okok miatt azokkal együtt is pusztultak el.

Kályhákat és fennálló sütőkemencéket a vár területén így nem találtunk, s ezek egykori létére az említett leleteken kívül csak a hulladékgödrökbe eltakarított fenéktapasztás-darabok utalnak.

A vár több pontján is találtunk azonban szabadban, vagy oszlopokon álló féltetők alatt kialakított olyan tüzelőhelyeket, melyek a leletanyag tanúsága szerint egyszerre szolgáltak

sütésre, főzésre /erre utal a téglázott tüzelő felület és a hulladékgyödrök sütőharang és főzőedény töredékei/, valamint a legszükségesebb fémmunkák /patkolás, fémolvasztás, golyóöntés stb./ elvégzésére. Ez utóbbira a tüzelőhelyek környékén előkerült ólomlepenyek, golyóöntő formák, félkész és kész lópatkók alapján következtethetünk. /20. tábla, valamint a 29. tábla leletei./

Épületek. Ottendorf nem tesz említést leírásában a vár belső épületeiről, valószínűleg azért, mert nem jutott be a várba, az apró épületeket pedig a palánkfalak takarták az utas elől. Evlia Cselebi is csupán egy dzsámiról és tiz házról írt a vár belső épületeinek ismertetésénél. Mivel ő a hasonló adatokat ha csak tehette, inkább felfelé kerekített, - ezt a számot nagyjából valósnak fogadhatjuk el.

Az említett dzsámi nem lehetett jelentős építmény, különben ezt Cselebi aligha mulasztotta volna el külön megemlíteni. Nagyon valószínű, hogy - ugyanugy mint pl. a szekszárdi várban - itt is a házaktól szinte alig különböző, "kicsiny deszkaépület" volt.

A tiz ház építőanyagát nem említi Cselebi, a szántással bolygatott felső rétegben talált, - s talán épületre utaló - téglák és mészkőtörmelék pedig egyformán származhatott a törökkori palánk épületeiből, de a XVIII. század eleji Ujpalánk házaiból, vagy harmincadépületéből is.

Szilárd építőanyagból készült házalapokat azonban egyik időszakra vonatkozóan sem találtunk, sőt sövényfalú épületre utaló nyomokat is csak igen keveset. Ezek elsősor-

ban olyan sövényfonással, - helyenként vályogtéglákból, - készített falak, melyek egymással párhuzamosan, 2-6 m távolságban haladva, merőlegesen csatlakoztak a palánkfalhoz. Nyomait a nyugati fal északi részén és az északi főfalhoz csatlakozóan találtuk meg. /15. tábla, 1. kép/.

Ezeket az épületeket olyan nyereg-, vagy féltetős helységeként rekonstruálhatjuk, melyek hátulsó falát voltaképpen a palánkfal belső palánksora képezte. Szolgálhattak a katonaság szálláshelyéül, de lovak, s más állatok istállójaként is, esetleg a várkatonaság által üzött különböző kézműves tevékenységek színhelyei is lehettek.

Félig, vagy teljesen földbemélyített házak, veremlakások nyomait, mely egyébként a vidékünkön megtelepedő délszláv lakosság építkezéseit általában jellemezte, - a vár területén nem találtunk. Ennek oka a magas talajvízszintben kereshető.³¹²

Tárgyi leletanyag

Az ujjpalánki vár leletanyagának végső rendezésére csak a feltárás befejezése után kerülhet sor. Valószínű, hogy a jelenlegi leletanyag addig még tovább bővül, - részben a leletek között még nem szereplő tárgyfajtákkal, részben pedig az ismert típusok számbeli növekedésével. Ugy véljük azonban, hogy lényeges módosulásokat, melyek az egész leletanyag értékelését alapjaiban megváltoztathatnák, - már nem várhatunk.

Dolgozatunkhoz így a meglévő leletek közül választottunk ki olyan ép-, vagy töredékességük ellenére is fontos tárgyakat, melyek alkalmasak a legjelentősebb tárgycsoportok vizsgálatára és szemléltetésére, illetve egyediségüknél fogva szükségesnek látszott a bemutatásuk.

Az alábbiakban ennek megfelelően tárgycsoportonként vizsgáljuk meg a leletanyagot. Az egyes tárgyak, melyekre hivatkozunk a dolgozat második kötetének fényképes tábláin találhatóak, egyedenkénti megnevezésük pedig a dolgozathoz függelékként mellékelte képegységben. Tekintve, hogy a fényképes táblákon a méretarány s a méretek kiszámítására szolgáló jelzést helyeztünk el, a jellemző méreteket a szöveges részben csak akkor adjuk külön, ha az valamilyen okból külön fontossággal bír.

Fegyverzeti és hadfelszerelési tárgyak:

A vár területének szinte minden pontján; a járósíntet borító törmelékrétegben, a gödrökben, a várároknál, de a

váron kívül felszíni szórványként is kerültek elő vasból öntött ágyugolyók. /26. tábla, 1-9./ Átmérőjük 6-8,6 cm között váltakozik, s ez a méret megközelítően megfelel a kisebb váraknál gyakran alkalmazott sahi ágyu belső cső-átmérőjével.

Pisztoly és puskamaradványok:

A járószintet borító égett törmelékanyagból és hulladékkal feltöltött gödör szemétanyaga közül került elő négy darab hengeres, illetve hatszögletű csőmaradvány. /27. tábla, 3-5./ Belső csőátmérőjük 1,2-1,5 cm között változó, így az égéstől erősen deformálódott csődarabokat pisztoly csőmaradványának, esetleg puskacső végdarabjának tarthatjuk. A 27. tábla 5. sz. csőtöredék hátsó végződésénél jól látható a tusába való beágyazás módja, melyet a cső felső élén hátrafutó - a tusba süllyedő csőnyulvány - lecsavarozásával végezték el.

Zárszerkezet egyik csőnél sem maradt meg. Arányaik alapján azonban a XVI-XVII. századi kovácspisztolyokhoz sorolhatjuk őket.³¹⁴

Két töredékes és egy ép sátorvas /28. tábla, 4-5, és 9./ került elő, melyek mindegyike jellegzetesen hullámvonalasra kovácsolt. A sátorvas a karabély, vagy puska elsütőbillentyűjének védelmét biztosította, hullámos kialakítása pedig a fegyver biztosabb kézbentartását szolgálta. Ez a sátorvas-forma hazánkban először a XVI. század végi keréklakatos karabélyokon tűnt fel, de jellemző tartozéka volt a XVII. század közkedvelt diszes vadászfegyverének, a rö-

vid, leginkább gyöngyházberakású tusával készített, hosszúcsövű - csinka-puskának, s a magyar puskaművesek által készített XVII. századi hadipuskáknak is.³¹⁵

Hosszúcsövű, rövid tusájú keleti puska diszes agyborításához tartozhatott a fegyverekhez köthető leletanyag egyik legszebb darabja; - egy 3 mm vastag, 45 mm átmérőjű diszes csontkorong. /38. tábla 17. és 40. tábla 2. kép/. Karcolt diszitménye - a mohamedán vallási törvények által erősen tilalmazott - emberábrázolás. A széles, talán fejedelmi turbánt viselő, hermelinpalástos török katona valószínűleg magasrangú főtitest lehetett. Esetleg magát a szultánt kívánta ábrázolni a csontkorong készítője.

A korongot eredetileg négy apró bronz, vagy rézszegecs segítségével rögzíthették a fegyver tusán előkészített ágyazatba. A fenti vallási tilalmak alapján esetleg feltételezhető, hogy a rendkívül elnagyolt, kevés művészi adottságot feltételező faragvány a várban szolgáló martalóók valamelyikének munkája.³¹⁶

A puskafelhúzó egyszerűbb változatát képviseli a vár területén előkerült három puskakulcs. /28. tábla 1-3./ Felső, elkeskenyedő végük a keréklakatos fegyverek zárszerkezetének szét- és összeszerelésére csavarhúzóként szolgált, kulcsfejük négyszögletes nyílása pedig a pisztoly vagy puska keréklakat-tengelyének csontjára illett rá, s a kulcsot, - mint egykaru emelőt - hátra huzva, evvel hozták a fegyvert lökész állapotba.

Kulcsaink pisztolyhoz, vagy kisebb puskához tartozhattak, mivel egynyílásúak. E kisebb fegyvereknél ugyanis a

tengelyvég és a kovakő beszorítására szolgáló csavar mérete sendszerint megegyezett. Így mindkettőt egyazon kulccsal kezelhették, - míg a nagyobb fegyvereknél ez eltérő volt. /Ez utóbbiakhoz készített puskakulcsokon már két, esetleg három kulcsnyílás is található./ A 28. tábla 2. és 3. sz. kulcsa gondosabb kivitelű, sőt még diszítés nyomai is felfedezhetők rajtuk. Ezek feltűnően a pisztolyt, vagy puskát készítő fegyverműves műhelyéből kerültek ki. Az 1. számmal jelölt példány azonban elnagyolt, durva készítmény. A másik két kulcson látható felfüggesztő fület is egyszerű furat helyettesíti. Feltehetően kisebb képességű mester, vagy a fegyverekhez keveset értő kovács munkája. ³¹⁷

A kovás fegyverekhez használt kövek több ép és sérült példánya került elő. /28. tábla, 6-7./ Alakjuk és kialakításuk megegyezik az ismert kőtipusokkal, egyedül egy apró csiszolt őskori kaparóból alakított példány jelent az általánostól eltérő változatot. /28. tábla, 6./ ³¹⁸

A puskagolyók készítésének eszközei is előkerültek a feltárás során.

A legegyszerűbb, - bizonyára házilag előállított - öntőformák kiégetett agyagból készültek. A két féldarabból álló negatívokba egy, illetve három különböző méretű pisztolyt és puskagolyót tudtak egyidejűleg önteni. Az ólom megszilárdulása után a csapokkal összefogott két félformát külön választották, s az öntőcsappal együtt megszilárdult golyót a formából kivették. /29. tábla 1., 4./ A vár területén talált ólomgolyók többségén ezt az öntési csapot megtaláltuk, sőt olyan

kilőtt és a becsapódáskor szétlapult lövedék is előkerült, melyen rajta volt ez az öntési csap. /29. tábla 2./ Célbaérkezéskor a lövedék haladási iránnyal ellentétes oldalán helyezkedett el, így, - bár valószínű, hogy inkább véletlenül, mint céltudatosan, - mintegy stabilizátor; - irányban tartotta a lövedéket.

Hasonló, hosszú öntési csappal ellátott lövedékeket öntöttek abból a bronz negatívból, melynek féldarabját a vár közelében felszíni szórványként találtuk meg. /29. tábla 6./ A rövid, széles csappal talált ólomgolyók viszont fogóalaku öntőformából származtak. /29. tábla 20./

A golyóöntéshez használt ólom alapanyagot különböző méretű és alaku lepények formájában tárolták. Ezek közül néhányat a szabad tűzhelyek körénykén találtunk meg. Az egyik példányon lévő hasítékok arra utalnak, hogy a nagyobb-méretű ólomlemezről esetenként baltával, vagy szekercével hasítottak le kisebb darabokat. /29. tábla 3,5./

A három öntőminta típus közül a kerámia formák a legkevésbé ismertek, míg az öntő fogók különböző változatai a XVII. században már igen gyakoriak voltak. Az ujjpalánkihoz igen hasonló példányokat közölt Kalmár János a füleki vár XVI-XVII. századi anyagából³¹⁹, valamint a Magyar Nemzeti Múzeum fegyvergyűjteményéből.³²⁰

Nyilhegy. Szúró- és vágó szálfegyver maradványok:

A XVII. századra a használatból lassanként kikopott, s főként, - elsősorban hangtalansága miatt - a vadászatoknál alkalmazott nyilakra egyetlen szépen megmunkált nyilhegy utal leleteink között. /27. tábla, 9./ A szúró szálfegyverek

közül is csupán egyetlen négyzetes hegyű, köpös kopjacsucs került elő. Utóbbi erősen kopott, köpűje töredezett. A párhuzamok alapján a XVII. század végére tehető.³²¹

Meglepően kevés a vár területéről származó, karddal, szablyával, vagy egyéb vágófegyverrel összefüggésbe hozható lelet. Mindössze egy fél- és egy egész hárítóvas került elő. Utóbbi 19 cm hosszú és egy 5,5 cm pengeszélességű u.n. "magyar szablya" tartozéka volt. Méretei alapján ugyanilyen fegyverhez tartozhatott a törött példány is. /27. tábla, 1-2./

Balták és fokosok:

A XVI-XVII. század jellegzetes harci fegyvere volt a török eredetű, de a magyar katonák, - elsősorban a hajduk - által is hamarosan megkedvelt és félelmetes ügyességgel kezelt balta és fokosbalta.

A keskeny élű, hosszúpengéjű balta egy igen tiszta formája érdekes módon egy miniatűr példány alakjában maradt meg. /27. tábla, 7./ Hosszúsága mindössze 6 cm, átmérője 1,5 cm széles nyéllyukába - a megmaradt farostok tanúsága szerint -, valódi nyelet erősítettek. Az aprócska fegyver rendeltetését egyenlőre nem tudjuk magyarázni, - s noha a körülmények alapján elég meglepően hangzik, - csak gyermekek-játéknak határozhatjuk meg. /Nem sokkal nagyobb, - 9,6 cm hosszú és 4,8 cm széles példányt ismerünk a füleki vár anyagából, ám arról is csak annyit tudhatunk, hogy valódi fegyver aligha lehetett.³²²/

Átmenetet jelent a balta és a fokosbalta között egy 13,5 cm hosszú, ép példány. Nyaka mérsékelten aláhajló,

éle ivelt. Foka még inkább csak "fok kezdemény", mely két kis apró bütyök formájában nyulik hátra. /27. tábla 8./ A megnyult foku u.n. fokosbalta közül csak két foktöredék és egy letörött foku pengedarab került elő. A két foktöredék négyzetes, a nyél közelében karcsubb, majd fokozatosan kiszélesedő. /50. tábla 4-5./ Ilyen, vagy hasonló fok törhetett le az 54. tábla 6. számú fokosbaltájáról is. Ennek élgerince egyenes, éle enyhén ivelt. A köpü hatszögletűre kiképzett, s mind a köpü oldala, mind pedig a penge oldal-lapja rézzel kivert, bemélyített pontokkal diszitett. A penge alsó része ivelt, nyaka mély beugrással elkeskenyített. A Drezdában és Bécsben őrzött hasonló, - bár nem rézzel, hanem arannyal és ezüsttel diszitett- példányok alapján valószínű, hogy bőrrel bevont, spirálisan felsodort sodronnyal diszitett nyél járult hozzá.³²³

Kengyelvasak:

A várudvart borító járószint alatt két kengyelvasat találtunk egy lemezpatkó és egy láncdarab társaságában. Érdekessége a leletnek, hogy a két kengyel különböző típusba tartozik, ám minden valószínűség szerint egy párban használták őket. /32. tábla, 1-2./ E vegyes párosítást az inkolkolhatja, hogy mindkét kengyel jellegzetesen XV. századi típus, s XVII. századi tulajdonosa már csak kényszerűségből használhatta együtt őket.

Az egyik kengyel kissé lapított körtealaku, 13,5 cm magas és 14,2 cm széles. Aszimmetrikussága már alig észrevehető, talpalója azonban keskeny. /32. tábla 1./ A vele párban talált másik kengyel a magyarországi gótikus kengye-

lek egy szép, bár mértéktartóan egyszerű példánya: a függesz-
tőpálca előtt húzódó szijvédő pánt nem eltúlzott; - mind-
össze 3 cm széles. Diszítést nem találunk rajta, csak két
kör alakú lyukat, ugyanúgy mint a Magyar Nemzeti Múzeum gyűj-
teményében lévő-, s az ujjpalánki kengyellel igen sok ponton
egyezést mutató, - disztelen gótikus kengyelen.³²⁴

A talpalót merevítő, arról függőnszerűen aláhajló,
csúcsos lemeznyulvány ugyanígy diszitetlen. /32. tábla, 2./
A XVI. század első felében készült, - és mind a szijvédőle-
mezen, mind pedig az alsó lemezrészén legtöbbször áttörés-
sel gazdagon diszített, - kengyelekkel szemben példányunkat
a XV. század végére datálhatjuk.

Sarkantyuk:

A vár területén mindössze két töredékes sarkantyú ke-
rült elő. Mindkettő a csizma kérégre szegecselhető, rövid-
száru példány. /31. tábla, 4-5./ Felszíni szórványként gyűj-
töttük őket, s formájuk alapján a XVIII. századra tehetők.

Lószerszámmal tartozó szerelések, zablamaradványok:

A lószerszámmal összefüggésbe hozható tárgyak között
három forgógyűrűs karikapár szerepel, valamint egy kétka-
rikából és egyenes pálcatagból álló tartozék. /32. tábla,
3-5., 7./ Mindegyik lényegét az adja, hogy a forgást le-
hetővé tevő tengely megakadályozza a szij megcsavarodását.

A vasból kovácsolt hevedercsatok /33. tábla 5-6., 9./
és a velük együtt előkerült, szijra való tartozékok felte-
hetően ugyancsak a lószerszám részei voltak. /33. tábla,
1., 7-8., 10./

Az egyik legfontosabb lószerszámnak, - a zablának - a XVI-XVII. században is két változatát használták: a szelidebb hatású csikózablát és a lovasművészet erőteljes fellendülése idején különösen nagy szerephez jutó feszítőzablát.³²⁵

A feltárás során egy csikózablára való oldaltagot és egy pillangós zabla töredékdarabját találtuk meg. /32 tábla, 6., 33. tábla 2./ Utóbbi a XVII. századi környezetben azért is feltűnő, mert a csikózablának ezt a változatát Kalmár János következetesen az Anjou-korra teszi.³²⁶

A lovak könnyebb irányítását elősegítő feszítőzablának ugyancsak két töredékét találtuk meg. Egy egyszerűbb, egyenes kiképzésű, és egy, - nagyobb íveltsége alapján, - erőteljesebb irányításra is alkalmas oldaltagot. /33. tábla, 3-4/. Utóbbi legközelebbi párhuzamaként a Nemzeti Múzeum gyűjteményében lévő, egyik XVII. századi feszítőzablát jelölhetjük meg, ám hasonló példányok a különböző feltárások XVI-XVII. századi anyagából is ismertek.³²⁷

Lópatkók:

Az ujjpalánki vár belsejében, de a vár környékén végzett felszíni gyűjtés során is igen nagy számú lópatkó került elő. Ezek mindegyike lapos, szélesszárú, u.n. lemezpatkó. Ezt a patkótípust általában keleti eredetűnek tartják, bár nagyon valószínű, hogy a XVI-XVII. században már hazánkban is készítették. A feltárás anyagából egyaránt származnak négyszögletes szöglyukakkal és kerek szárnyilással, valamint kör alakú szöglyukkal és sarkos szárnyilással készült példányok. /30. tábla 1-6. és 31. tábla 3., 5./

A bemutatottakon kívül utóbbi fajta összelapolt szárvégű változatai is előfordulnak.

A sarkos - esetenként háromszögalaku - szárnyilással készült patkókat Kalmár János sajátosan török lópatkónak tartja. Elgondolkoztató, hogy az ujjpalánki török palánkvárban mégis az egyéb típusu lemezpatkók fordultak elő nagyobb számban. Nincs kizárva természetesen annak a lehetősége sem, hogy ezek a nem török formájú lemezpatkók keresztény kovácsok munkái, s vásárlás, vagy adó útján kerültek az ujjpalánki várba.

A XVI-XVII. században ugyancsak meglévő u.n. keskeny száru patkók közül összesen egy igen rossz állapotban lévő, erősen átégett példányt találtunk a déldyugati bástya közelében, a fémmegmunkáló helyként is használt tűzhely hulladékanyagában. Kicsiny mérete alapján valószínűleg számárpatkó lehetett.

Lószerszám diszek:

Az északnyugati bástya közelében, az egyik hulladékkal és törmelékanyaggal feltöltött gödör aljában ló csontvázát találtuk. /22. tábla, 2. kép/. Az állat tetemére az elföldeléskor, - nem tudjuk eldönteni, hogy véletlenül, vagy szándékosan, - egy kerek szárnyilású patkó és egy gömbalaku, alul hasított nyilású apró csengettyű, u.n. "pörgő" került. /34. tábla, 2./ A vár területéről ezenkívül még három hasonló csengő került elő. Mind a négy azonos nagyságú, /átm.: 4 cm./ s tiszta hangolású.

Felszíni szórványként egy hasonló nagyságú, de sokkal vastagabb oldalfalu, alján több behasítással alakított pörgőt is

találtunk. Hasonló a szkita pörgők egyik ismert típusához, hovatartozását azonban a XVI-XVII. századi analógiák hiányában egyenlőre nem dönthetjük el.

A különböző átmérőjű, köralaku vörösréz veretek ugyancsak a lószerszám diszítésére szolgáltak. /34. tábla, 7-9./ Egy 5 cm átmérőjű példány felszínén ezüstözés nyomát találtuk. Alján négy elvert túske mutatja a felerősítés módját. Közepén külön felerősített apró rozetta lehetett, ez azonban elveszett, s csak a furat és a lemezen lévő nyom utal rá. /34. tábla, 7./ A másik két veret széle enyhén hullámosra kialakított. A kisebb /3,5 cm átm./ példány alján az előbbihez hasonlóan négy szegecs, közepén apró rozetta van, a nagyobbik /5,5 cm átm./ felerősítésére azonban a hiányzó középdisz szolgált. Ennek felszíne küllőszerű vonalazással és körömnymra emlékeztető bemélyedésekkel diszitett. /Ez utóbbi az ásatást megelőző terepbejárások során mint felszíni szórvány került begyűjtésre. /34. tábla, 8-9./

Az ilyen veretek a XVI-XVII. századi feltárások anyagában elég gyakran előfordulnak, s rendeltetését tekintve valamennyi lószerszám diszitményének bizonyult.³³⁰

A ruházattal kapcsolatos tárgyak:

A lábbelin használatos vasalások minden fajtája megtalálható leleteink között.

A csizmán, vagy cipőn viselt talpvasak egy XVII. századi típusát egy enyhén csúcsives kiképzésű, belül szivalaku kivágással készített példányban véljük felismerni.³³¹

/31. tábla, 2./ Felerősítését három lapos szegeccsel végezték, melyek a két szárvégen, illetve középen helyezkedtek el. Ugy látszik, hogy a lábbeli talpára az utolsó bőrréteggel együtt erősítették fel.

A sarokvasak ovális kiképzésű, C - alaku változatai gyermek, női és férfi lábbelire utaló méretben egyaránt előfordultak. A száruk átmérője általában 5,5 - 9,5 cm között változik, felerősítésüket pedig egy középen lévő hegyes tüske és a két szár visszahajlitott végei tették lehetővé. A sarokvasak vastagsága 0,6-1 cm között változó, átmetszetük leginkább négyzet és téglalap alaku. /35. tábla, 2., 4., 6-8./

A lapos, egész hosszúságában egyenletes szélességű patkók a tuskével felerősített sarokvasak legkésőbbi típusát képviselik. /35. tábla, 1., 3., 5./ Ezek felerősítésére a két visszahajlitott, s a sarokbőrbe belevert tuskés patkóvégeken kívül a patkó testén kiképzett, - leggyakrabban három darab, - szögszerű tövis szolgált, melyeket a sarokbőrbe kalapáltak.

A vártól északkeletre lévő faluhely területét 1976. nyarán a Sió szabályozása során megbolygatták. Közvetlenül a víz parján húzódó törmelékrétegből ekkor az állandó nedvességtartalomnak köszönhetően viszonylagos épségben megmaradt talpbőrök kerültek elő; egy egész és egy félbetört maradvány. /129. tábla 1., 3./ A kemény bőrtalpak hegyes orrvégződése és a félkör-lezárásu sarok között enyhén bekeske-

nyedő lágycsész van. Belső felületükön a szélekkel párhuzamosan futó varrásvonal húzódik, mely azonban csak a lágycsész és a lábbeli orra közötti részen látható. A sarokrész nem varrással rögzítették. Itt a korábbiakban leírt tuskés sarokvas által ütött lyukak láthatók, sőt az egyik példánynál a töredékes sarokvas is megmaradt. /129. tábla, 2./

A talpon talpvasalásra utaló nyom nem maradt, s a hegyben végződő orr is arra utal, hogy leletünk a XVI-XVII. század fordulója idején már a magyar lakosság körében is igen népszerű török, vagy törökös csizma maradványa. Az ismert hasonló koru leletek között legközelebb áll hozzá a simontornyai vár kutjában talált talplelet.³³²

Ugyancsak a lábbeli tartozéka az a csizmára való jégpatkó is, mely a vár környékén mint felszíni szórványlelet került begyűjtésre. A különböző múzeumok néprajzi anyagában igen gyakori ez a befagyott vizeken való közlekedésnél, halászatnál, stb. használatos speciális patkófajta. Besorolása a hódoltságkori leletek közé így elég bizonytalan. /31. tábla, 1./

A felsőruházathoz tartoztak a különböző fémből készített gombok. Leggyakrabban a két félgömbből készített, hurokos huzalfüllel ellátott pitykegombok kerültek elő. Átmérőjük általában 2-2,5 cm között változó, felületük sima. /37. tábla, 3-4./ Felszíni szórványként azonban egy ugyancsak gömbalakú, de filigrándiszű bronzgombot is begyűjtöttünk. /37. tábla, 5./

A két félgömbből készült, - a fül közelében gyakran egy vagy két kerek lyukkal ellátott, - pitykegombok már a korábbi századokból is igen gyakori leletnek számítanak, a hódoltság időszakában pedig csaknem minden lelőhelyről ismertek. Tolna megyében legutóbb a már említett Dombóvár-békatói iflák temető sirjaiból került elő különösen sok belőlük.³³³

A vékonyabb anyagból készült ruhanemük, - ing, szoknya stb., - tartozékai voltak az apró fémgombokon kívül a részkapcsok. Alakjuk és méretük napjainkig sem változott jelentősen, s a mai u.n. "párizsi kapocs" rézhuzalból hajlított elődeit szinte minden középkori temető anyagában megtalálhatjuk. Az omega alaku, végein apró karikára pödört u.n. "nőtag" általában a gyakrabban előforduló változat, ebből egy példányt találtunk. /36. tábla, 10./ Előkerült viszont egy apróbb és nagyobb karikákból álló változat is, mely az előbbinél ritkábban szerepel a középkori temetők anyagában, több példányát találtuk viszont a már említett Bombóvár-békatói XVII. századi temető sirjaiban.

Egy 35 cm hosszú, apró láncszemekből készített sárgaréz lánc is előkerült az egyik gödör hulladékanyagából. /37. tábla, 6./ Gondos megmunkálása alapján a ruházat tartozékának véltük, ám nem kizárt az egyébirányu felhasználása sem.

A ruházatnak a későközépkorban is fontos kelléke volt az öv. Rögzítésére az idők folyamán több csatfajta is kialakult, s a pecekkel ellátott csatok mellett használatban

voltak a különböző horgokkal, övpálcákkal záródó csatok is.

Előbbieket leleteink között két sárgarézből készített csatrész képviseli. /37. tábla, 8-9./ Az egyik 5 cm széles, a másik 2,5 cm széles szijra való. Mindkettőnél a kapcsolóhorognak csak a csonkja maradt meg, s ellenpárjuk is hiányzik. Alakjuk jellegzetesen keleties, az u.n. "számárhátív" mindegyiken felismerhető.

A 8 cm széles bronz övpálca felszíni szórvány, s igen durva, elnagyolt munka. /38. tábla, 7./ A mindössze 5 cm hosszú, csontból csiszolt példány azonban igen finoman megmunkált. Gyengesége után ítélve női, vagy gyermek ruházathoz tartozhatott. /38. tábla, 8./

A főként felszíni szórványként gyűjtött cypria kagylókról a korábbiakban már szóltunk. Így ezt a kérdést itt nem részletezzük, csupán utalunk arra, hogy feltehetően Ujpalánknál is, - mint Békátónál láttuk, - női fejviselet tartozékai, ékitményei voltak. /37. tábla, 10-17./

Háztartással kapcsolatos fémeszközök:

Általánosan használt fémeszköz a vasból készített olló. A háztartás eszközanyagához soroltuk, de meg kell említenünk, hogy mint univerzális szerszám lehet ugyanakkor a különböző mesterségek, - szabók, borbélyok, ötvösök, - szerszáma is bármelyik itt közölt példány.

Két ép, és két fél olló került elő a vár területén, előbbiek az ásatás során, utóbbiak felszíni szórványként. A 36. tábla 3. sz. alatti ép olló 22,5 cm hosszú, erőteljes pengéjü, szárvége hurkosan visszahajlitott. Vékony fémleme-

zek nyírására is alkalmas lehetett. Valamivel gyengébb, de ugyanilyen szárkiképzésű volt a 37. tábla 2. számú fél ollója is.

A gyűrűs szárvégződésű változat 16 cm hosszú fél-törédéke a szegecselésnél 2 cm széles, erőteljes pengéjű. Gyűrűje alul kicsücsösödő. Az ép gyűrűsvégű példány szárai ivelték, pengéi keskenyek. Finomabb munkára készített, esetleg borbély-olló lehetett.

A háztartási eszközök közül legnagyobb számban a kések szerepelnek leleteink között. Csaknem minden hulladékgödör, vagy feltöltődött verem anyagából előkerült egy-két példány. Alakjuk szerint igen változatosak, s a kivitelezést tekintve is jelentős eltérések tapasztalhatók a különböző típusok között.

A legegyszerűbb, - valószínűleg konyhai célokra használt - kések hosszúsága 17-25 cm között váltakozik. Jellemzőségük, hogy a fa borítású nyél csaknem a teljes hosszúság felét teszi ki. A nyélborítást minden esetben három részszegecs segítségével erősítették fel. A nyélvéget egy 0,8-1,5 cm széles rézlemez díszítette, a nyél és a 1,5-2 cm széles penge találkozásához pedig mindkét oldalon ferde sárgaréz-lemezt szegecseltek, s ezt reszeléssel úgy finomították, hogy esztétikus átmenetet képezzen a vastag nyél és a keskeny penge között. A penge az ép példányoknál enyhén kihasasodó, de többnyire párhuzamos, s csak a pengevég közelében keskenyedik el úgy, hogy a fok ívben megtörik, az él pedig hirtelen felhajlik. Előfordulnak azonban ettől eltérő

vonalvezetésű pengék is. A kések ehhez a csoportjához tartoznak a 60. tábla 1-2., 4-5., 61. tábla 2-3., 5., 7-8., 62. tábla 2-3, és a 64. tábla 6. számú kései.³³⁶

Közülük kissé módosult változatot képvisel a 60. tábla 2. sz. példánya, melynél az ives rézlemez helyett a kés végét egy homorú, szilvamag alakú rézkupak díszíti. Ilyen rézkupak külön is előkerült. /65. tábla, 15./ A pengének a fentitől eltérő, igen keskeny alakját kopottságával magyarázhatjuk. A 61. tábla 8. számú késénél arra találunk jó bizonyítékot, hogy a késeket egy esetleges pengetőzés után is, - célszerűen újra kialakítva a törött pengecsontot, - továbbra is használták.³³⁷

Penge kiképzése alapján, valamint a nyél fa borítását tekintve ehhez a csoporthoz soroljuk még a 60. tábla 3. számú kését is. Az apró vágóeszköz mindössze 14,5 cm hosszú. Pengéje 7,5 cm hosszú és 1,2 cm széles, hegyénél 1,7 cm hosszú, határozott fokéllal. Különlegessége nyelének eddig ismeretlen kiképzésében rejlik. A kés fokának meghosszabbításában a nyél kissé ívelt, vége szilvamag alakú rézlemezzel lezárt, él felőli oldala pedig a nyélvég közelében egy erős hullámmal megtört. Ez a kéz kisujja számára készített mélyedésnek látszik. Igen finom, könnyű példány. Párhuzamok hiányában egyenlőre női étkezőkésnek tartjuk.

Gondosabb megmunkálásuk, s határozottan étkező késnek látszanak a nyél két oldalán aszimmetrikus végződésű csontlemezekkel borított kések. /61. tábla, 1., 63. tábla 3., 6.,/ A kés vége felé ezek a lemezek fokozatosan szélesedőek, s

kivétel nélkül mindegyiken 2-2 hosszanti irányú mélyedés fut végig. Felerősítésük három sárgaréz szegecs segítségével történt. A pengék a nagyságtól függően eltérő szélességűek, általában hegyben végződnek.

Mint korábban már említettük, a késeknek ezt a jól elkülöníthető fajtáját a legkésőbbi, - XVII. század végi - gödörök hulladékanyagában találtuk. Hasonló csontnyelű késeket ismerünk a füleki vár anyagából is. Kalmár János meghatározása szerint az ottani példányok is étkezőkések lehettek.³³⁸

Főként a rövid csontlemez borítású nyél és a hosszú penge arányában tér el az eddig ismertetett késektől a 62. tábla 1. és 63. tábla 1. számú két kése. Az előbbinél a féldomború, trapézalakú csontlemezeket három rézszegeccsel erősítették fel. A penge és a nyél találkozásánál ugyanolyan ferde, szegecselt rézlemez találtunk, mint a fanyelű késeknél. Utóbbi csont nyélborítása, - mely a nyélvégnél aszimmetrikus, - csak egyoldalú. A másik oldalon az elveszett csontborítást fával pótolták. A kissé hátrafelé ívelő penge és a nyél találkozásánál rézlemez helyett ólommal való kiöntést alkalmaztak.

Keleti, talán török mesterek által készített késeknek tartjuk a 63. tábla 2., 4-5. számú késeit és a 61. tábla 4. számú erősen töredékes kését. A rövid és igen vékony anyagu pengék kör- vagy ellipszis átmetszetű karcsu nyakhoz csatlakoznak. Az aránytalanságig vékony nyakrész fokozatosan szélesedve egy konikus nyélhez csatlakozik, mely rézlemezekkel hézagolt, csontgyűrűkből áll. A sérült példányon jól látható, hogy a vékony nyak után a kés hosszú

tövisben folytatódik. Erre csusztatták fel a gyűrűkből, s több esetben keleti írás utánzatával diszitett rézhüvelyből álló nyélborítást. A nyél végére aszimmetrikus csontkupak került, majd egy rézlemez, melyet a nyéltüske végére kalapáltak.

Külön csoportot képeznek a késeken belül még az összecukható kések, a ma "bugyli bicska" néven ismert vágóeszköz korabeli megfelelői. A pengék foka ívelt, vagy a mai változatnak megfelelően szögben megtörik. Vége az esetek többségében a fok fölé hajlik, s vagy az ide fúrt lyukba fűzték a függesztő karikát, vagy az egész nyulványt szélesítették ki függesztő-karikává. A pengére fúrt kerek lyuk a nyélhez való erősítést szolgálta, egyben ezen forgott a kés, amikor a nyélbe készített vájatba csukták. /64. tábla, 1-3./ A 64. tábla 4. számú bicska-pengéje felszíni szórványként került elő a vár területén. Alakja, s a felerősítés módja az előbbiektől lényegesen eltér, s a függesztőkarika is hiányzik róla. Valószínű, hogy a fenti bicskák egy XVIII-XIX. századi változata.

A bicska-pengék eredetére nézve a balkáni származtatást véljük elfogadhatónak, mivel a vágóeszközök ilyen nyélhez erősítésére és összecukhatóságáa elsősorban innen ismerünk korabeli példákat. Az összecukható és gyűrűvel erősíthető u.n. "balkáni kasza" is közeli rokonságot mutat késeinkkel, de a "bicska" szó, - mely a magyar nyelvben az összecukható késeket jelöli, - ugyancsak török eredetű.³³⁹

Általában azonban a kések eredetéről nem alkothatunk olyan biztonsággal véleményt mint a két utóbbi - keleti

eredetűnek tartott - csoportnál.

Vannak adatok ugyanis arról, hogy a nyugati utjaikról hazatérő kalmárok nagy tételben szállítottak késeket Magyarországra, s így a hódolt területekre is juthatott ilyen áru.³⁴⁰ A török kereskedők is nagyban kereskedtek a késekkel. Hássi Mohammed Sirváni fehérvári lakos hagyatékában például 1569-ben 479 csomó kést irtak össze, csomónként 37 akcse értékkel.

A kereskedelmi forgalom mellett, - illetve annak részeként, - számolnunk kell a habán kézművesek jelenlétével is, akik nemcsak az általuk hiressé vált fehéredény készítéséhez értettek kiválóan, hanem kitűnő ácsok, kádárok, kályhacsinálók, üvegekészítők és késesek is voltak közöttük.³⁴¹ /Vas megyei Batthyány birtokra 1621-22-ben történt betelepítésükkel kapcsolatosan utóbbiakról is többször esik említés./ Feltehető, hogy nagyobb mennyiségű kést gyártva termékeik egy részét az uradalom értékesítette.

Másik lehetőségként ¹⁹¹ a habánok letelepedését tekinthetjük. Katona Imre eddig kellőképpen még nem igazolt véleménye szerint ugyanis a XVII. század folyamán egyes üldözött ujkeresztény közösségek a nagyobb vallási türelmet tanúsító török közelébe húzódtak.³⁴²

Magunk részéről mégis inkább a már említett XVII. századvégi rövid idejű ujjpalánkai megtelepedésüket tartjuk lehetségesnek, s az ~~aszimmetrikus~~ szimmetrikus, csontborítású késeket tartjuk a habán mesterek munkáinak. /Ezt támogatja a fülteki vár néhány hasonló kése is, ahol a nagyszámú habán kerámia ugyancsak az ujkeresztények jelenlétére utalhat./

A feltárás anyagában egy, - a bicskákhoz hasonlóan összecsucskható, - borotva is szerepel. Hossza 13 cm, pengéje 2 cm széles. Nyele fa, vagy csont lehetett. A mindhárom tipushoz tartozó kések csont és gyöngyház nyélborításai mellett, borotvákhoz tartozó, különböző szélességű csont nyélmaradványok is előkerültek. /65. tábla 1-18./

Tük és gombostük bronzból és vasból készült példányait találtuk meg. A gombostük 5 cm hosszúak, egyenesek vagy enyhén hullámosak. A Dombóvár-békatói XVI-XVII. századi temető hasonló gombostüi alapján elsősorban a női fejviselet tartozékainak tarthatjuk őket. /36. tábla, 4-6./

Két igen rozsdás vas varrótű és egy lapos réz tű tartozik a varrótűkhöz. A vastük közül az egyik törött, de az ép példány is mindössze 5,5 cm hosszú. /36. tábla, 7-8./ A bronz tű 13,4 cm hosszú, lapos kiképzésű. Fokánál az 1,7 cm hosszú, keskeny foknyílás két oldalán keresztirányú vonaldisz van. /36. tábla 9./ Valószínűleg nem textiliák, hanem bőrkészítmények varrásánál alkalmazták.

Dohánylevelek felfűzésére, esetleg kárpitos munkákhoz használhatták a felső részén kétágú fogantyúval ellátott, 28 cm hosszú vastűt. A fonal számára készített nyílás a tűhegy közelében van, s a fogórész kialakítása is arra mutat, hogy az anyag átszúrása után fűzték be a fonalat, s így a visszahúzáshoz kellett a nagyobb erő kifejtés. /48. tábla, 2./

A különböző varró gyűszűk ugyancsak gyakori leletek a középkori és későközépkori települések anyagának. A füleki várból bronz, ezüst és aranyozott bronz változatai is ismertek.³⁴³

Ujpalánkon két rézgyűszűt találtunk. Az egyik enyhén, - a másik erőteljesen összetartó oldalakkal készült, utóbbi teteje hiányzik. Diszítésük - mely egyben funkciójukkal is szoros összefüggésben volt - bemélyített apró pontokból és párhuzamos körökből áll. /38. tábla, 1-2./

A háztartás kellékeihez tartoztak a különféle réz-edények és egyéb réz és bronz konyhafelszerelésű tárgyak.

Tűzben erősen átégett és fémmag nélküli oxidlemez-ként találtuk meg egy függesztő üst peremtöredékét. Füléből csupán a rövid, függőleges nyakra szegecselt karikák egyike maradt meg. /44. tábla, 1./ Az edény funkciója azonos volt korábbi cserép-, s későbbi rézbográcsainkéval; szabad tűzön való főzésre használták őket. Eredeti alakjára az esztergomi és pécsi ^{múzeumokban} ~~székhelyen~~ található ép példányok alapján következtethetünk.³⁴⁴

Jellegzetesen török háztartási edény a tojásdad testű, hengeres szájnyílású rézkanca /ibrik/. /46. tábla, 1./ Szájperemén visszahajrással kiképzett megerősítés, alatta nem sokkal a kétfelé nyitott, s a szájrészt félköralakban körbefogó szalagfül két szegecslyuka látható. Az analógiák szerint a fül felső részén minden esetben

egy átfúrt nyulvány is volt, melyhez vékony láncsal erősítették a lapított félgömb, - vagy tojásdad alaku kanna-fedelet.

Az ujjpalánki edény testén jól látható egy spirálisan körbefutó vonal, mely voltaképpen a lemezből történt összekovácsolás nyoma. Használat során a kanna feneke elkorhadt, javításra szorult. A pótló lemezt a sérült fenékrészre belülről fektették rá, majd apró rézszegecsekkel átütötték. Ezeket azután az edény alján elhajlitották. /46. tábla, 1./

A pécsi és esztergomi török rézkannák alapján csaknem biztosra vehető, hogy az edény oldalfalán - a füllel ellentétes oldalon, - hajlitott kiöntőcső helyezkedett el. Ezen a ponton azonban edényünk falhiányos, --talán a kiszakadó kiöntőcső rongálta meg a rézlemezt, - így a cső helyére csak következtethetünk.³⁴⁵

A kannát egy hulladékkal feltöltött gödörben, vastag korom, faszén és átégett paticsréteg alatt találtuk, igen sérült állapotban. Az oldalán látható lyukak azonban arra utalnak, hogy a már gödörbe is roncsoltan került. Minden behajló peremű lyuknak az ellentétes, - a lemezt kifelé szakító - párját is megtalálhatjuk az edényen, s ezek a nyílások egyeznek az ólom puskagolyók méretével. E szerint az értéktelenné vált rézedényt a katonák a célbalövés gyakorlására használták. /Magassága 31 cm, fenék átm. 19 cm, száj átm.: 9 cm/.

Hasonló kannákra való kannafedők öt példánya is előkerült a vár területén. Közülük négy lapos, gömbszelet

alakú, melynek középpontjában egy alul sasszögszerűen szét-hajlitott hurkos akasztófül volt. Átmérőjük 8-10 cm között váltakozó. /43. tábla 6-7., 44. tábla 2., 4./

Gondosabb kivitelezésű ezeknél a 44. tábla 3. szám alatti kannafedő. A kétharmadgömbalaku kupak tetejét tömör rézgomb disziti, a rögzítőlánc csatlakozófülét pedig az oldalfalon helyezték el.

Bizonyára igen szép kannáról tört le a felszíni szórványként talált vastag, ezüst kiöntőcső. /43. tábla, 8./

Fehér Géza megállapítása szerint egyik legjellegzetesebb hódoltságkori török ásatási lehet a tulipánkelyhű, középen tagolt, majd cseppfogótányérral folytatódó és széles, -szoknyaszerűen szétterülő - talpban végződő réz gyertyatartó.³⁴⁶

Az ujpalánki várban talált példány erős tűzben megégett, s a forrasztással a cseppfogó tányér közepén lévő ágyba illesztett felsőrész kiesett a helyéről. A két féldarab így egymástól néhány lépés távolságra, a pusztulási törmelékréteg alatt feküdt. A tárgy felületén jól látható, hogy az öntéssel készített két féldarab mindegyikét esztergálással alakították, finomították, s különösen a tulipánkehely szépsége a szembetűnő. A nagyszámú hasonló tárgy között is ritkán fordul elő a csészelevelek és a virág szirmainak ilyen aprólékos és hangsúlyozott kimunkálása.

Legközelebbi párhuzamaként a füleki vár területén talált réz gyertyatartó felső részét említhetjük meg, még a szekszárdi muzeum ugyanitt bemutatott, - az előbbinél

egyszerűbb kivitelű, - lelőhely nélküli példánya inkább ³⁴⁷
a pécsi és esztergomi gyertyatartókkal mutat rokonságot.
/45. tábla, 1-2./

Bár nem fémből készült tárgy, mégis itt említjük meg az ásatás során talált egyetlen kerámia gyertyatartót.

A hódoltságkori feltárásokon meglehetősen gyakori tárgyfajtát nálunk egyetlen példány képviseli, s valójában ez sem készült gyertyatartónak. Egy törött szürke korsó száj- és nyakrészből alakították ki, oly módon, hogy a töredék szájrészt tulipánalakúra kicsipkedték, a vállrész törésfelületeit pedig megcsiszolták. /78. tábla, 2./ A kelyhen és a tárgy oldalán lévő kormos viaszfoltok nem hagynak kétséget a felhasználást illetően.

A gyertyák kanócának levágására szolgált a vasból készített, hosszú szárú koppantó-olló. /38. tábla, 9./

A vár több pontjáról előkerült háromszögletű, üyűkakkal áttört rézlemezek rendeltetését egyenlőre nem ismerjük. Lehetséges, hogy nagyobb méretű szűrőkanál töredékei. /43. tábla, 1-3./

A felszíni szórványként talált bronz mozsártörő igen hasonlít a ma is használatos megfelelőjéhez. Azonos példányt a simontornyai vár feltárási anyagából ismerünk, ott azonban a növényi motívumokkal gazdagon díszített mozsár is előkerült a törőruddal együtt.³⁴⁸ Az ujpalánki példány 24 cm hosszú, kisebb gombja 2,5 cm, nagyobb gombja pedig 4 cm átmérőjű. /43. tábla, 9./

A kova és tapló segítségével végzett tűzgyújtás fontos kellékei voltak a jó minőségű csiholó-acélok. Hat különböző típus példányait különböztethetjük meg leleteink között. /59. tábla, 1-6./

A legegyszerűbbek az egyik végen hegyes, másikon ivelt kiképzésű, valamint a vermelőhöz hasonló alaku, vastag anyagból készített változatok. /59. tábla, 4., 6./ Ezek az u.n. "kéttalpu" csiholókhöz sorolhatók.

A többi "egytalpu", s valamennyire az a jellemző, hogy hurokszerűen visszapödört akasztóját a csiholó végén alakították ki. Az ütésre használt felületük egyenként változó; lapos, hegyes, hullámos, vagy fogazott. /59. tábla, 1-3., 5./ Hasonló XVI-XVII. századi csiholók nagyobb számban a muhi ásatás anyagából ismertek.³⁴⁹

Szerszámok és eszközök:

A leggyakrabban a bőr- és famegmunkálásnál használatos, vasból készített árak egyetlen, - meglehetősen kopott - példánya került elő. Feltehetően fa nyél járult a mintegy 15,5 cm hosszúságu szerszámhoz, ennek azonban nem maradt látható nyoma. A penge eredetileg négyzetes volt, az erős oxidálódás és kopás során azonban csaknem körátmetszetűvé változott. /48. tábla, 6./

Két fafurót is találtunk a vár területén. Az egyik egy mindössze 9,5 cm hosszú, apró kézifuró. Ennek teste a visszahajlitással készített vas fogantyú alatt többszörösen megcsavart. /48. tábla, 1./ A másik 28,5 cm hosszú,

1,5 cm széles furó. Erőteljes kiképzése arra utal, hogy vastag fatárgyak, - esetleg a palánkkarók - kifurására használták. /48. tábla, 3./ Mindkét típus előfordul a muhi feltárás anyagában is.³⁵⁰

Vas fogó szintén kettő szerepel anyagunkban. A 15,5 cm hosszú harapófogó általánosan elterjedt formájú és nagyságú, sokoldaluan használt szerszám. Ezért nem dönthető el, hogy a háztartás eszközeként vagy valamely mesterember szerszámaként alkalmazták. /48. tábla, 7./

A kapubejárat közelében egy mély, veremszerű gödör egyetlen lelete egy 62 cm hosszú, ép tűzifogó volt. /53. tábla/. Szárai kör-átmetszetűek, végein a biztosabb fogást gombszerű kiképzés biztosította. A 13 cm hosszú pofa 5 cm széles téglalap-átmetszetű vastag vaslemezéből készült. A tűzifogók u.n. "csőrös" változatához tartozik. Izzó vastag tárgyak biztonságos kiemelésénél, fogásánál, és fémöntésnél egyaránt alkalmazhatták, mert a pofarész kiöblösödő része lehetővé tette, - a leggyakrabban háromszögletes szájnnyílású, - öntőtégelyek megfogását is. Ilyen öntőtégelyt a Sió-part rendezésénél találtunk. Anyaga szürkére égett kerámia, a felületén azonban - nyilván a huzamos használat miatt - a túlégetésre jellemző elváltozások és elszíneződés látható. A tégely háromszögletű szájnnyílása arra szolgált, hogy viszonylag kedvezőtlen megfogása esetén is könnyen és gyorsan a negatívba önthessék előle az olvadt fémet. /82. tábla, 2./

A szerszámok legnépesebb csoportját a vas kalapácsfejek alkotják. Valamennyi finomabb munkák végzésére alkalmas, hosszúságuk 9,1-10,4 cm között változó.

A 49. tábla 1. sz. kalapácsfej alja teljesen egyenes. Köpüje azonban felfelé domború kiképzésű, lapos vége felé pedig két hullámmal profilált. Másik oldalán a köpü mellett hirtelen ellaposodik, majd vágóélben végződik. Bizonyos fokig hasonló a mai kőműves kalapácsokhoz - melyek vágóéle téglá darabolására szolgál - kicsiny mérete azonban ezt a felhasználási módot kizárja.

A többi kalapácsfej mind alul homorú, felfelé domborodó úgy, hogy legmagasabb pontján a köpü nyílása van. Egyik végük vágóélszerűen ellaposodó, s egy V-alakú behasítással villásra alakított. Másik végük a köpü mellett hengeres, vagy hatszögletű kialakítással indul, majd kónikusan kiszélesedve lapos ütfelülettel végződik. /49. tábla, 2-5./. Különösen szép változata ennek a típusnak a 49. tábla 3. számú kalapácsa. Ezen köpüt nem találunk, a fanyél helyére hatszögletű vas nyelet kovácsoltak. A 12,5 cm hosszú nyél alsó végződése profilált. Itt csatlakozott a fa nyélrészhez, mely feltehetőleg csak akkor volt, hogy a kéz számára megfelelő fogást biztosítson. A kalapács fejrésze beütött hullám- és spirálvonalakkal, pontkörökkel díszített.

Alkalmazási területüket keresve a nagyobb, durvább munkaeszközöket használó szakmákat eleve kizárhatjuk. A ma ismert kézműves szerszámok alapján leginkább valamely

bőrmegmunkáló mesteriség, - csizmadia, szijgyártó, nyegges stb. - szerszámainak tarthatjuk kalapácsainkat.

A bőrfeldolgozás szerszáma volt a hulladékgyödörből előkerült csavartnyelű kettős pengéjű kés és a fogazott-élű mintázóeszköz is. /52. tábla, 1-2./

Előbbi meglepően hasonlít a csavartnyelű kelta késekhez. Hosszabb pengéjének hegye hátrahajló, a vele azonos oldalon lévő apró, D-alaku penge pedig fogazás nyoma-
it viseli magán. Sajnos a vár leégése idején erős tűzbe kerülhetett, s így alig maradt vasmagja. Az újjáépítés idején a romeltakarítás során került ugyanabba a gödörbe, amelyben a megpatkolt ló csontvázát találtuk. /A különböző szerszámok nyelének megcsavarására időszakunkból is ismerünk példákat. Ilyen kanál-szerű eszközöket között legutóbb Belo Polla a pozsonyi feltárások anyagából.³⁵²/

Törött köpűvel került elő egy 21,5 cm hosszú, csőr-
alakú csákány. /50. tábla, 2./ Alakja és mérete a szén-
bányászatban használt csákánnyal egyező. Kalmár János a
füleki várban talált hasonló példányt a sáncmunkáknál
használatos eszköznek tartotta.³⁵¹ /Mivel az ujjpalánki
csákánynál pont a köpű törött ketté, az sem kizárt, hogy
egy csőralakú és lapos részekből álló, u.n. kettős csá-
kány féltöredéke./

Feltehetően szekerce vagy balta maradványa az az ap-
ró vastöredék, melynek fő érdekessége a téglalap alakú
bemélyedésben lévő plasztikus mesterjegy: - patkó és egyen-

lőszáru kereszt kombinációja. /49. tábla, 7./

Az öntőminták egyik csoportjáról, - a bronzból és kerámiából készült golyóöntőkről, valamint a golyóöntő vasfogóról, - a fegyvertartozékok ismertetésénél már szoltunk. A vár területén kívülről, felszíni szórványként ezen kívül egy gombkészítésre használt öntőnegatív is előkerült. Anyaga finoman erezett szürkészöld palakő, mely a fagy hatására szerencsésen úgy hasadt el, hogy az öntőnegatív mindkét oldala egyszerre bemutatatható, de egyik oldal sem károsodott. /39. tábla, 3./

A negatív egyik oldalán három, a másikon négy lapos, illetve féldomború füles pitykegomb öntésére volt lehetőség. Beöntőnyilások nem futnak a negatív pereméhez, tehát a legegyszerűbb módon használták; úgy, hogy a vízszintesen elhelyezett negatívot ~~az~~ olvadt fémmel feltöltötték. A hasonló mintából kikerült lapos gomb anyaga ólom, felvarró-fülét pedig apró dróthúrok képezte, melyet még megszilárdulás előtt helyeztek a már mintába öntött gomb hátoldalára. /39. tábla, 4./

A mezőgazdaságban használatos eszközök közül a veremkészítésre használt erős kapaszerű eszközről, - a vermelőről, - a korábbiakban már szoltunk.

A szőlőművelés jellegzetes eszköze a római kortól kezdve ismert és használt metszőkés, másnéven kacor. Az ujjpalánki várban előkerült metszőkés azonban a nálunk általánosan

ismert formától eltér, s az u.n. bolgár metszőkések csoportjába tartozik. /51. tábla. 2./ Pontos mását Bulgáriából, Vráca környékéről ismerjük.³⁵⁴ Abaujváron találtak hasonló példányt, de régészeti párhuzamok hiányában meghatározása problematikus volt./A lelőköörülmények alapján Gádor Judit és Nováki Gyula a tárgyat az Árpád-korhoz kötötte.^{354/}

Az említett példányok közös jellemzője, hogy a penge keskeny és csak igen kevésbé ívelt, a nyél meghosszabbított vonalától csak kissé tér el. A tisztításra és a keményebb ágrészek lecsapására szolgáló u.n. "balta" keskeny, s nem sokkal a nyél fölött helyezkedik el.

Leletünk nemcsak a típus balkáni eredetére szolgál időben jól behatárolható adatként, hanem a korábban említett szőlőmag-lelettel és Evlija Cselebi kertekre vonatkozó megjegyzésével együtt a várbeliek által folytatott szőlőtermesztésre is utal. .

A sarlókhoz sorolható vágóeszközöket leleteink között két tárgy képviseli:

Az első a középkori leletanyagban igen gyakori, de a XVI-XVII. század során is sűrűn előforduló nyitott ivű, fogazott sarló. /51. tábla, 1./ A penge hegye és a nyél-tővis nagy része letört, a megmaradt rész így 21,5 cm hosszú. /A penge szélessége 1,6 cm/. A nyél a penge vonalához képest visszatörött helyzetű. Ennek alapján, - továbbá a nagyszámú hasonló időszakból származó régészeti lelet figyelembevételével - sarlónkat a fogazott élű aratósarlókhoz sorolhatjuk.³⁵⁵

Nem ismerjük viszont egyetlen párhuzamát sem az 51. ábra 3. számú sarlószerű vágóeszközének. A 27 cm hosszú, 2,5 cm eszköz foka 5 mm széles, igen erősre készített, hegye pedig megvastagodó, ormós kiképzésű. Nyél felőli vége makkosra készített. A pengénél és a fokon lévő bevágások helyzete és a makkos végnyulvány csavart, ferde helyzete mind arra utalnak, hogy a pengéhez tompaszögben csatlakozó nyél járult. Vastag anyaga és erőteljes kialakítása alapján makkos nádvágónak is tarthatnánk, óvatosságra int azonban, hogy a nádvágók pengéje derékszögben, vagy csaknem derékszögben csatlakozik a nyélhez.³⁵⁶

Takács Lajos mutatott rá a nádvágók és a késői vas-kortól ismert u.n. rövid kaszák igen közeli rokonságára. /Ez utóbbiaknál már bőséges példát találhatunk a nyél tompaszögű csatlakoztatására./ Szabó Kálmán nyomán ismerttet továbbá egy törött kaszapengéből készített eszközt, mely: "két-három méter hosszú nyélbe van erősítve, de a rendes kaszával ellentétben "szalajtóra" áll, vagyis a pengének és nyélnek találkozása nem hegyes, vagy derékszögű, hanem tompaszögű. A halászok állítása szerint, kik vele a víz fenekére lenyulnak, csak ilyen alkalmas a nádtövek elvagdolására."³⁵⁷

Közelebbi párhuzamok hiányában egyenlőre várunk kell annak eldöntésével, hogy az általunk ormós sarlónak nevezett tárgy valójában a sarlók, rövid kaszák, vagy az idézetben szereplő u.n. tisztító kaszák közé sorolható-e.

A kétágú köpüs vasvillák csaknem minden középkori és későközépkori feltárás anyagában megtalálhatók. Ujpalánkon egy 19 cm hosszú példány került elő. Ágai rövidek, a teljes hosszúág nagyobb része /10 cm/ az erőteljes köpüre esik. /51. tábla, 4./ A hasonló tárgyak gyakorisága ellenére igen keveset tudunk felhasználási területükről, mivel különböző feldolgozásokban erről semmit sem olvashatunk. A rendkívül keskeny szájnylás szinte kizárja, hogy mezőgazdasági munkaeszköz lenne, mivel a ma használatos - méretben igen hasonló - répaszedő villa az adott időszakban még ismeretlen volt. Recens néprajzi anyag alapján úgy véljük, hogy a sütőkemencéknél használatos u.n. bevető villák XVI-XVII. századi megfelelői e szűk szájnylású, rövid vasvillák.³⁵⁸

A váron kívül, a fogadóépület közelében húzott kutatóárok anyagából származik az ugyancsak gyakori leletnek számító köpüs vascsáklya. Általában az égő háztetők anyagának lerántásánál használták, ezért a hosszú, vékony rúd végére szöggel erősítették. A szalma-, nád- és zsindelytetős házak mindegyikénél állandó veszélyt jelentett a tűz, s a csáklyák gyakori előfordulását ez megfelelően indokolja.

Lápos, mocsaras vidékünkön ugyanilyen fontos azonban a csáklya másik alkalmazási módja is. A laposfenekű, egy fatörzsből vájt "bödön" vagy "sárhajókat" a Sárköz vidékén még a múlt században is ilyen hosszúnyelű csák-

lyákkal tölték, vagy a csáklját megakasztva húzták a lápon, sáron. /50. tábla, 1./

A gazdasági felszerelés eszközanyagához sorolhatjuk a különböző vaspántokat, vaslemezeket. /54. tábla 1., 58. tábla, 1-6./ Ezek többnyire nem eredeti helyükről, hanem rendszerint a romeltakarításnál valamelyik gödörbe húzott törmelékanyagból kerültek elő. Előfordulnak közöttük épületvasalások /54. tábla, 1./, tengelyvégre, rudvégre való erős vasgyűrűk /57. tábla, 1-2., 4./, ablakvasalások és vasnyárs maradványai /58. tábla 1-6./ Találtunk 2-2 szemből álló láncrészeket, /54. tábla, 2-4./ ácskapcsot /58. tábla, 6./, ajtóvasalásokat /57. tábla, 3., 58. tábla, 7./

Rendkívül nagy számban kerültek elő kovácsoltvas szögek. A nagyobb, - 15-26 cm hosszú - példányokat az épületgerendák, palánkfák egymáshoz erősítésénél használták. /55. tábla, 54. tábla, 4./ A rövid és közepes hosszúságú szegek legnagyobb része minden bizonnyal patószegeként, illetve a "deszkatetejű házak" tetőzetét rögzítő zsindelyszegeként szolgált. /56. tábla/.

Ugyancsak a deszkák összefogására szolgáltak az iszkábák, - kisméretű vaskapcsok, - melyeknek két változata is szerepel leleteink között, s mindegyikből igen sok került elő.

Az egyik 5-5,5 cm hosszú, 2-2,5 cm-es tüskékkel ellátott. Ezek többnyire szalagszerűek, esetleg középen

kissé kiszélesednek.

A másik változat azonos hosszúságú, de tuskéi jóval rövidebbek, középrészük pedig csaknem körlappá szélesedő.
/56. tábla, 12-20./

Felszíni szórványként került elő egy szépen megmunkált tengelyvég-szög. /49. tábla, 6./ Szára körátmetszetű, vége trapézalakúra lapított. Kiemelését egy spirálisan felcsavart fogantyú könnyítette meg.

Hasonló példányokat közöl Belo Polla ap pozsonyi feltárás anyagából. A felső, ellapított rész ezeknél téglalap, négyzet, trapéz vagy deltoid alaku. /A kiemelését könnyítő lemez azonban csak egynél található meg, de ott sem spirál, - hanem a siktól kissé kihajlitott, rövid csonk formájában.³⁵⁹/

A háztartás felszereléséhez sorolhatjuk a különféle lakatokat. Az egyéb feltárásoknál megszokott téglatest-alaku lakatok közül egyetlen darabot találtunk, azt is olyan rossz állapotban, hogy a levegőre jutva megsemmisült.

A hengeres lakatoknak is többnyire csak a belső szerkezete maradt meg, /47. tábla, 2-4./, valamint egy 16,5 cm hosszú, hengeres lakathoz való kulcs. /47. tábla, 5./ Lovak lábára való béklyó maradványa a 47. tábla 1. sz. vastárgya. Ez azonban erős tűzbe kerülve annyira átégett, hogy csupán a zárszerkezet váza maradt meg.

Mérnöki felszereléshez tartozhatott a felszíni szór-
ványként talált sárgaréz körző és a kup-alaku függőőn.
/38. tábla, 1., 48. tábla, 4-5./ Párhuzamként felhasznál-
ható leletet egyikkel kapcsolatosan sem ismerünk, így csak
feltételezhetjük, hogy az "u Chat..ar..Chatiraineu ãnc."
francia nyelvű felirattöredéket magán viselő körző a
XVIII-XIX. századi folyószabályzások mérnöki munkálatai-
val hozható összefüggésbe.

A függőőn, - jellegéből adódóan - a hódoltságkor le-
leteihez is tartozhat, de korábbra és későbbre datálása
sem kizárt.

Egyéb használati tárgyak:

A vár területéről és környékéről két azonos stílusu
bronz pecsétgyűrű került elő. /39. tábla, 11-12., 41. tábla,
5-7./ Karikája mindkettőnek lapos rézhuzalból készült, pe-
csétlőfejük ellipszis alakú. Ennek széle hullámosra kikép-
zett. Alsó lapján 3-3, illetve 4-4 bereszelés található.
A kisebb gyűrű hosszabbik átlója 1,7 cm, a nagyobbé 2,1 cm.
Előbbi pecsétlapja annyira kopott, hogy a vésetnek csak
nyomai láthatók. Utóbbin azonban olajágot szimbolizáló nő-
vényi diszítőelemek és négy egymás alá írt török szó talál-
ható. Ennek latinbetűs átírata: "Haddi szeddi Szülejmán
Ali" - azaz "Szülejmán Ali az utolsó akadály". A felirat
második része "végső bástya"-ként is fordítható, s volta-
képpen egy szokásos, - feltehetően a Koránból származó -
jelmondat, melyet a gyűrű tulajdonosa a saját nevével kap-
csoltatott össze.360

A törökök kedvelt tulipánábrázolását viselő sárga-réz gyűrű töredéken és vörösbarna féldrágakővel diszitett ezüstgyűrűn kívül egy vésett gyöngyházlap és egy opálüveg gyűrűkő tartozik még ehhez a leletcsoporthoz. /38. tábla 5-6, 10., 13; 40. tábla 1. és 41. tábla 2-3/.

Utóbbiak közül főként a vésett gyöngyházlap különleges jelentőséggel bír elsősorban azért, mert a gyöngyházból készített pecsétgyűrű már önmagában is ritkaság; mindeddig két példányról van tudomásunk:

Az egyikről Bárányné Oberschall Magda tett említést 1944-ben megjelent munkájában, de nem közölte, hogy honnan származik, s hogy melyik gyűjteményben található. Mindössze annyit mond el róla, hogy "nem budai lelet".³⁶¹

A másik gyűrű az egri várból származik, s nagysága csaknem azonos az ujpálánki gyöngyházlap nagyságával. /Az egri gyűrű lapja 2,2x1,6 cm, az ujpálánki mérete 2x1,7 cm./³⁶²

Nem kevésbé érdekes az ujpálánki gyűrű vésete. Az egri gyűrűvel ellentétben ugyanis ezen nem felirat, hanem egy hátratekintő vadászsólyom képe látható. /40. tábla, 1./

A hódoltság idején igen közkedvelt, - a magyarok és törökök által egyaránt üzött, - solymászatról sok értékes adatot találhatunk Takáts Sándornak a török hódoltság alatti magyar madarászatról írott munkájában. Így például tőle tudjuk meg, hogy az erdélyi fejedelmek és a magyarországi basák gyakran kedveskedtek magyar sólymokkal a szultánnak. Sőt a nagy török követségekről szóló

jelentésekből az is kiderül, hogy a követség tagjai között még a XVII. század végén is rendre ott vannak a török soly-márok is.³⁶³

Lehetséges, hogy egy ilyen török madarász gyűrűjét diszította a sólyomábrázolásos gyöngyházlap.

Sötétzöld, illetve aranybarna színű féldrágakőből készültek a vár területén talált sokszögalakú gyöngyök. Tartozhattak nyaklánchoz, de ugyanúgy lehettek diszes ruházat felvarrott ékitményei is./36. tábla, 1-2./

A héber feliratos és sas-ábrázolásos ólom plombák-ról a vámhely kapcsán már szoltunk, így ezek ismertetésétől itt eltekintünk. /40. tábla, 3.; 41. tábla 1./

Felszíni szórványként került elő a 42. tábla 1. sz. érme. Ábrázolása alapján és az ismert analogia segítségével XVIII. századi vallási éremnek határozhatjuk meg, melyeket elsősorban a búcsújáró helyeken árusítottak. A vár területére a XVIII. század eleji rövid újratelepítés idején kerülhetett, de az sincs kizárva, hogy véletlenszerűen.³⁶⁴

Játékszerek:

A fegyverek ismertetésénél említett néhány centiméter nagyságu fokosbaltán kívül egy 5+2 pontos, csontból készített dominólap, két összeillő, 5-5 lyukkal ellátott cserépdarab és egy átfurt csigacsont tartozik még ebbe a csoportba. /42. tábla 2-4./ Míg azonban az apró fokos-

balta inkább a gyermekjátékokhoz sorolható, utóbbi tárgyak inkább a felnőttek játékszerei lehettek.

A szépen csiszolt, gondosan megmunkált dominó egy több darabból álló készlet elveszett lapja. Feltehetően nem helyi készítmény, hanem szakképzett csontfaragók munkája. /Erre utal a pozsonyi csontfaragóműhely anyagából származó, - ugyancsak öt pontot viselő - fél dominólap is.^{365/}

Helyi készítmény viszont a két négyzet alakú cserépedény-töredék, melyekre a dominónál és dobókockánál megszokott elosztásban 5-5 lyukat fúrtak. A két tökéletesen összeillő töredék egyazon hulladékgödör különböző pontjairól került elő.

Szarvasmarha bokacsontja, az u.n. csigacsont a harmadik tárgy. A juh bokacsontjából csiszolt, s a beléfúrt lyukba öntött ólommal nehezített hasonló tárgyakat általában játékkocának ismeri a szakirodalom. Az ujpálánki lelet közepén kifúrt, úgy, hogy a két oldalról indított és befelé tölcsérszerűen szűkülő furatok a csont közepén találkoznak. Óvatosságra int bennünket a pécsi Tettye egy hasonló lelete, melynél ugyanilyen kétoldali befúrás észlelt Parádi Nándor, de csiszolásnak és ólombeöntésnek ott sem volt nyoma. Parádi Nándor a tettyei leletet - óvatos megfogalmazással ugyan, - de félkész játék-kockának tartja.³⁶⁶

Leletünk ezt a kételkedést látszik tovább erősíteni, bővebb ismeretek híján azonban magunk sem találunk elfogadhatóbb magyarázatot.

Pénzérmék:

A vár feltárása közben és felszíni szórványként egyaránt kerültek elő különböző értékű és származási helyű pénzérmék.

Legnagyobb számban ezek között a Rudolf, II. Ferdinánd és III. Ferdinánd által veretett magyar denárok és azok hamis változatai, valamint a XVII. századú lengyel garasok és hamisítványaik szerepelnek. /66. tábla és 67. tábla, 1-6. és 8./

A török birodalom XVII. századi hanyatló pénzügyi viszonyaira igen jellemző, hogy a török kézen lévő palánkvár területéről ezideig összesen ^{három} ~~két~~ darab török ezüstpénz került elő. /67. tábla 7-9./ Ezek, az akcsék értéktelenebb, XVII. századi inflációs típusát képviselik.³⁶⁷

A pénzérmék évszám és ver~~de~~hely szerinti meghatározását a képjegyzékben adjuk./

Kerámia és üvegtárgyak:

Az eddig ismerttetett fémtárgyaknál, - köztük is elsősorban a vasaknál, - a várban több alkalommal is pusztító tűz és a talajnedvesség okozott jelentős károsodásokat. A kerámia- és üvegtárgyak esetében e két elem káros hatása kisebb mértékű volt, de komoly pusztulást idézett elő közöttük az épületek összeomlása és az újjáépítéseket megelőző romeltakarító munka.

Ezek következménye, hogy ép edény a feltárás során alig egy-két darab került elő, s a jelenleg már éppé össze-

ragasztottak is szinte annyi helyről kerültek elő, - ahány darabból állnak. Nem egyszer egymástól távoleső gödrökből, s egy gödrön belül is különböző mélységből származnak egyazon edény összetartozó darabjai.

Tálak és tányérok:

A talpas tálak és csészék mellett az egyenes alju tálak és tányérok az ujjpalánki vár tálszerű edényeinek egy kisebb csoportját képezik. A bemutatott példányokon kívül a leletanyagban szerepelnek még ide tartozó töredékek, de ezek száma is jóval kisebb a talpas tálak töredékeinél.

a./ Máztatlan keverőtál. Egy helyről került elő a sötétvörös ~~színe~~, soványított anyagu tál két össze nem illő töredéke. Alja egyenes, kiserkeszthető átmérője 9,5 cm. Egyenesre vágott pereme befelé lejt. A tál oldala enyhén ivelt. /68. tábla, 1./

b./ Máztatlan tányér. Vörösessárga színű, vékonyfalú kistányér. Pereme felül finoman gömbölyített, külső oldalán kissé profilált. Függesztését az anyhén hullámos külsőfalra ragasztott, átszúrt borda segítségével oldották meg. Száj átm.: 19 cm, magassága: 5 cm. /68. tábla 2-3./

c./ Mázas tányér. Fehér színű, kissé érdes tapintású agyagtányér. Pereme szélesen gömbölyített, belseje csontszínű mázas, melyen zöld és vörös szinekből álló diszítés van. A szájperemen belül egy vörös és egy zöld vonal, mely körbefut. Alatta 6-10 sugárirányú vékony vonalból álló vörös, illetve zöld vonalkötegek, a törésvonal alatt pedig vörös és zöld koncentrikus körök következnek, melyek a vízszintes

fenék kezdeténél megismétlődnek. Ezen belül zöld, vörös és zöld vonalakból álló párhuzamos vonalkötegek diszítik a tányér vízszintes alját.

A belső oldal csontszin-fehér alapmázán több helyen is megtalálható az étkezésnél használt ón evőeszköz nyoma.

A tányér külső oldalán, a karima törésvonalánál egy erős, vízszintes furatu büggyök szolgált az edény felfüggesztésére. /Száj átm.: 27 cm, fenék átm: 11,5 cm, magasság: 7,2 cm. /69. tábla, 1-3./

d./ Mázas tányér. Fehér színű, mázatlan részein kissé érdes tapintású tányér. Enyhén befelé húzott pereme fokozatosan elvékonyodó, belső felülete sárga, majd középfelülé fokozatosan zöldbe átmenő mázzal borított. A két szint nedvesen vitték fel egymásra, így a határok elmosódtak, összefolytak. A vízszintes fenék közepén mély koncentrikus körök találhatók. Szokatlan megoldás a széles, vízszintesen elhelyezett, felragasztott szalagfűl; a tányér súlyához képest túlzottnak tűnik 2 cm-es szélessége. /Száj átm.: 28,5 cm, magasság: 7 cm, fenék átm.: 10 cm. 70. tábla, 1-2./

e./ Tányér-töredékek. /125. tábla, 2-8., 10., 126. tábla, 1-8., valamint a 128/A tábla 1-2. színes képein./ Mázas tányér töredékek a vár kutjából és a különböző hulladékgödrök anyagából kerültek elő. Sajnos kevés közöttük a megfelelő nagyságú, jól értékelhető töredék, mégis igen fontosnak tartjuk őket, hiszen legkésőbbi darabjuk sem lehet fiatalabb a XVIII. század első évtizedénél. Így igen becses adatként szolgálhatnak a mázas népi kerámia, - s köztük is elsősorban a Szekszárd környéki és sárközi kerámia - eredetének kutatásához.

Az egyszínmázaz sárga és zöld tányértöredékek mellett különösen a vörös-zöld-barna, valamint vörös virágmotivumokkal diszitett peremtöredékek érdemelnek figyelmet. A 126. tábla 2. sz. töredékének vörös lilium motivumai az egri várban talált nagyméretű, fehéranyagu tál diszitésében találhatók meg.³⁶⁸ A fehér alapra felvitt barna mázba bekarcolt hullámvonal-kötegek /126. tábla, 5., 7./ a XVII. század után is a tálak, tányérok közkedvelt diszitőelemei voltak. /Sárga és zöld mázzal is gyakran készítettek hasonlókat./ Fehér Géza ugyancsak az egri várból ismertetett hasonló diszű tányért, s megállapítása szerint ez a diszitési mód a török kerámiában napjainkig megtalálható.³⁶⁹

A két fehér anyagu, nagyméretű mázas tányérhoz hasonlót ezideig még nem ismertünk, továbbra is kérdéses, hogy a török, vagy magyar, - esetleg nyugateurópai - készítmények közé sorolhatók-e.

Török talpastálak és csészek /83-89. táblák./

Az ujjpalánki vár területén talált mázas kerámiaedények és edénytöredékek legnépesebb csoportját a talpastálak alkotják. Éppen ezért a nagyszámú töredék közlésétől eltekintettünk, s az alábbiakban csupán a más lelőhelyekről ismert, hasonló tárgyakkal jól összevethető egész- vagy nagyobb töredékükben megmaradt talpastálak leírását adjuk:

a./ Belsejében és enyhén behuzott gömbölyű szájpere mén világosbarna mázzal befuttatott talpas csésze. A perem alól indított, világossárga csorgatás az edény közepénél

egy nagyobb foltban futott össze. A perem külső oldalán két
plasztikus borda húzódik körbe. A csonkakúp alakú, 2 cm ma-
gas talpgyűrű alul megvastagodó. /Száj átm.: 15,7 cm, magas-
ság: 7,5 cm, talpgyűrű átm.: 7 cm. 83 tábla, 1. és 84. táb-
la 1./

b./ A csésze belsejét és behuzott, bordaszerű éllel
készített peremét sötét, barnászöld máz borítja. Belsején
ezen világoszöld csorgatott csikozás képezi a további dí-
szítést. Csonkakúp alakú talpgyűrűje 2,7 cm magas. /Száj
átm.: 14 cm, talpgyűrű átmérője: 7 cm, magasság: 3,5 cm./
/83. tábla 2. és 84. tábla 3./

c./ Enyhén befelé tartó gömbölyű peremét és belsejét
füzöld máz borítja, a perem külsejénél egy gyenge hornyo-
lás fut körbe. Csonkakúp alakú talpgyűrűje alul megvasta-
godó, mindössze 1,7 cm magas. /Száj átm.: 14 cm, magasság: 6
cm, talpgyűrű átm.: 6,7 cm/. /83. tábla 3., és 84. tábla 2./

d./ Határozottan befelé döntött peremű csésze. Gömbö-
lyű szájperemén alul kívülről két hornyolat fut körbe. A
csésze külsejét erősen kopott sötétzöld, belsejét pedig
ugyancsak kopott sárgászöld máz borítja. Talpgyűrűje 3,7
cm magas, körülbelül középmagasságban lépcsősen tagolt,
azaz erős borda fut rajta körbe, melynél a talpgyűrű falá-
nak dőlésszöge megváltozik. A talpgyűrű alja megvastagodik.
/száj átm.: 15 cm magassága 12,5 cm, talp átm.: 7,8 cm.
/83. tábla 4. és 84. tábla 4./

e./ Kihajlóperemű, lapos tál. Pereme elvékonyodó, szé-
le fogazott. Külsején fehér engobe lefolyt és lecsöpögött
maradványa. Pereme és a tál belseje engobe alapozáson vi-

lágoszöld mázzal borított. Talpgyűrűje enyhén lépcsőzött. Alsó része megvastagodó, belül egy erős borda fut rajta körbe. A talpgyűrű magassága 2,4 cm. /Száj átm.: 18,4 cm, magassága: 6,5 cm, talp átm.: 8 cm./ 83. tábla 5. és 84. tábla 5./

f./ Vízszintes kiképzésű keskeny szájrészen széles hornyolattal tagolt, fogazott peremű, talpas csésze. Pere-me alatt kívül egy erős borda fut körbe. Ennek alsó vonalá-ig sötétzöld máz borítja, ugyanigy a csésze belseje is má-zas. Talpgyűrűje lépcsős kiképzésű, 2,5 cm magas. /Száj átm.: 11,6 cm, magassága 7,5 cm, talpgyűrű átm.: 5,8 cm. 83. táb-la 6. és 84. tábla 6./

g./ Kihajlószerű, függőlegesre felhúzott peremmel ké-szített mélyöblű talpastál, töredéke. Belsejét érdes felü-letű, sárgászöld máz borítja, külső felületén fehér engobe cseppek vannak. Talprésze az edény egy jelentős darabjával együtt hiányzik. /Száj átm.: 27 cm, a töredék magassága: 12,5 cm./

h./ Szélesen kihajló széllel készített talpastál fél-töredéke. Belsejét rossz minőségű, sötétzöld máz borítja. Csonkakúp alakú talpgyűrűje 1,7 cm magas. /Száj átm.: 16,3 cm, magassága: 6,5 cm, talp átm.: 7,6 cm. 85. tábla, 1./

i./ Kihajlószerű, fogazott peremű talpastál töredéke. Csaknem vízszintes szélén felül egy hornyolat fut körbe. Belsejét és kihajló szélének külső oldalát sötétzöld máz borítja. Talpgyűrűje csonkakúp alakú, magassága 2,6 cm. /Magassága: 9 cm, talpgyűrű átm.: 8,5 cm. 85. tábla, 3./

j./ Belül zöldes árnyalatu, galamszürke mázzal borított, nagyméretű talpastál töredéke. Külső felületét, - egészen a magas, harangalaku talpgyűrűig - sötétzöld, üvegszerű máz fedi. Ennek fehér engobe alapozása a talpgyűrűre is ráfolyt. A talpgyűrű magassága 6 cm, átmérője 13,3 cm. /85. tábla, 4./

k./ Kihajló szélű, függőlegesre felhuzott, fogazott peremmel készített talpastál töredéke. Belsejét csontszinű máz borítja, melyet a kihajló szélén sötétzöld hurokvonallal díszítették. A tál öblének a díszítése a töredékesség ellenére is rekonstruálható: - stilizált növényi szár, amelyen mégy cseppalaku levél, vagy virág helyezkedik el. Utóbbiak belső mezője sárga, a többi a széldíszítéshez hasonlóan sötétzöld. /Száj átm.: 25,5 cm, magasság: 7,5 cm./ 86. tábla, 1-2. és 87. tábla/.

l./ Kihajló szélű, alacsony talpgyűrűs talpastál töredéke. Belül csontszinű alapon világoszöld díszítés. A kihajló szélén zeg-zug vonal, a tál öblében cseppalaku virágmotívum, melynek belső mezője sárga színű. A töredék magassága: 8;4 cm. /88. tábla, 2. 89. tábla 2-3./

m./ Magas oldalfalu, keskeny, vízszintes széllel készített talpastál. Egészített. Peremét és belső felületét sárga csurgatott sávokkal díszített sötétbarna máz borítja. Talpgyűrűje 2 cm magas, alján megvastagodó. /Száj átm.: 23,5 cm, magasság: 14 cm, talpgyűrű átm.: 10,7 cm. 88. tábla, 1., 89. tábla./

A török kerámia-anyag szinte legjellegzetesebb tárgya - a kiöntőcsöves korsók mellett - a gyűrűszerű, vagy csonkakúp alakú talprésszel ellátott talpastál még a török edényművesség formakiócsábe Bizáncból került át, s a török hódoltság alatt állt területeken szinte mindenütt megtalálható volt. Egyes területeken, - így például Bulgáriában, - a török kiűzése után is tovább élt mind a fémművesség, mind pedig a kerámiaművesség termékeiben.

A magyarországi vörösréz-edények megfelelő csoportja és a talpastálak közötti kétségtelen összefüggésre Fehér Géza már korábbi munkáiban rámutatott. Az Esztergom-szenttamáshegyi és pécsi vörösrézedények messzemenően alátámasztják megállapítását, miszerint a kerámia talpastálak csaknem a legapróbb részletekig követik a hasonló típusu rézedényeket.³⁷⁰ /Tolna megyében a simontornyai vár ásatási anyagában találtunk - egyenlőre még közöletlen - vörösréz talpastálakat, melyek ugyanezt igazolják./

A legnagyobb törökkori emlékanyagot őrző, pécsi, egri, esztergomi és szolnoki múzeumok anyagának ismertetése és elemzése, - eltekintve az ásatásokról beszámoló jelentések változó értékű anyagközléseitől, - ugyancsak Fehér Géza nevéhez fűződik. Az általa közreadott anyagban talpastálaink és csészéink csaknem minden változatát megtaláljuk a fogazottszélű lapos tálaktól kezdve a mélyöblű, gömbölyűperemű tálakon és csészéken keresztül az egyenesfalu, vízszintes-peremű, fogazott csészéig és a félgömbtestű vízszintes-szélű, vagy függőlegesen tagolt peremű nagy tálakig.

Kivételt csupán két kihajlószerű, fogazott peremű tál képez, ám ezeknél sem az edény formája jelent különlegességet, hanem az ismert anyagban eddig párhuzam nélkül álló diszítésük. /A k-1. pontok alatti tálak./

Korsók:

A tálak és tányérok mellett az ásatásból származó kerámia-anyag legnépesebb csoportját a különböző korsók és korsótöredékek jelentik. A most bemutatott legjellegzetesebb típusokon kívül nagyszámban találtunk olyan apróbb vagy nagyobb töredékeket, melyek a tárgycsoportot a későbbiekben újabb típusokkal bővítik majd. Értékelésükhöz azonban a jelenlegi anyag kevés, újabb darabjaikat a további feltárásoktól várjuk.

Kiöntőcsöves mázas korsó.

A hódoltságkori kerámia egyik legjellegzetesebb leletfajtája a széles, - többnyire tölcseírszerű - szájnyílással készített kiöntőcsöves korsó.

Az ujjpalánki várból egész példány nem került elő, töredékei azonban igen változatosak mind a formát, mind pedig az edény és a máz színét tekintve.

Legnagyobb töredékünk /81.tábla, 1./ 21 cm magas.

Kiöntőcsöve hengeres, közepén erős töréssel kifelé hajlik. Vége összeszűkülő, s a száj rész magasságáig nyulik fel. Széles szájpereme vízszintes kiképzésű. Alatta két párhuzamos keskeny borda található, majd aüllel egy magasságban, - annak csatlakozásaként, - egy erős, vastag borda fut körbe a keskeny nyakon. Az eredetileg ives, lapos fülnék csak

a nyakhoz csatlakozó csonkjá maradt meg, de azon is jól látható, hogy a fül külső felületén egy sekély, de széles hornyolás húzódott végig.

Az edény teste zömök, tojásdad alakú, anyaga finomszemcsés, sárgára égett agyag. Két oldalról kissé szögletesre lapították. A kiöntőcső felső részén a fülcsonkon és a szájrészen a nyak aljáig sárgászöld máz van, melyet engobbal alapoztak. Az engobe maradványai az edény oldalán szélesen lefolyva ugyancsak megmaradtak.

A feltáráson előkerült többi töredék általában sárgától egészen a sötétvörösig égetett agyagból készült korsókból származik, s az engobe rendszerint a felső máznál mélyebben csorgott le az edényeken. Ugy tűnik, hogy nem véletlenül, hanem a fehér szín diszitő jellegét tudatosan kihasználva.

A máz színe igen változó. A világossárgán kívül, aranybarna, sötétbarna, zöld és barna alapon sárga csikozású száj-, és kiöntőcső töredékek a legáltalánosabbak.

Fehér Géza a hódoltságkori kerámia-típusokat elemző munkájában úgy vélekedett, hogy a kiöntőcsöves korsókat a törökök honosították meg, s az akkor ismert típusok a magyar népi kerámiában azóta is fellelhetők.³⁷¹ A most bemutatott, - s az ujjpalánki várban a XVII. század folyamán magy számban előfordult, - változatnál azonban véleményünk szerint ez a megállapítás csak bizonyos megszorítással érvényes.

A sárköz környéki népi kerámiából szinte teljesen hiányzanak ugyanis a kiöntőcsöves vizes- és boroskorsók,

s a kiöntőcsöves edények ismert változatai is, - olajos és ecetes kanták és butykosok - egy módosult formát képviselnek.

A jelenlegi mohács-környéki kerámiatárgyakat vizsgálva is azt tapasztaljuk, hogy a ma is készülő mázas, rövid kiöntőcsöves korsók a hódoltságkori korsók egy másik változatából, - a mienkhez igen hasonló, de befelé húzott szájperemű kiöntőcsöves butykosból - alakultak ki.³⁷²

A tölcséres szájnnyílású korsók véleményünk szerint csak a XVI-XVII. századra jellemzőek, s ekkor is csak a törökök által ténylegesen lakott településeken voltak általánosan használatban.

Kiöntőcsöves szürke korsók

Általánosan török termékként ismert a kiöntőcsöves korsók szürkére égetett agyagból készített, gömbtestű, függőleges kiöntővel készített változata. Nálunk ezt a típust egy csaknem teljesen ép edény és igen sok töredék képviseli. Utóbbiakból csak néhány jellegzetesebb darabot ismertetünk:.

a./ Kissé lapított gömbtestű edény, melyet redukált égetéssel feketés-szürkére füstöltek. Csorbult részein jól látható, hogy a fényes felszín csak mázszerűen vékony, alatta a kerámia galamszürke színű, helyenként a felszínen is világosszürke foltok mutatkoznak. Szájnyílása 4,2 cm átmérőjű, kissé kifelé hajló. Pereme legömbölyített. A hengeres nyakban 2,5 cm mélyen szűrő volt, ez azonban kitörött. Ugyanitt kívül egy bordaszerű megvastagodás van,

s ide csatlakozik a függőleges kiöntőcsövet a nyakkal összekötő hengeres fül. Ez alatt az edény nyaka egyre szélesedő, három hullámmal tagolt, majd a golyóalakú, laposfenekű korszótest következik. A nyakon, a fül magasságában, majd mélyebben is körbefutó rádli-diszítés, az edény testén ugyanígy hat sor rádli-disz fut körbe. A félmagasságban kiinduló, felfelé egyre vékonyodó hengeres kiöntőcső vége törött. A hasonló csőtöredékek között végükön szűrővel ellátottakat és a szabad nyílású példányokat egyaránt találtunk. Tekintve, hogy korszónknál a nyakban volt szűrő, valószínű, hogy kiöntőcsőve nyitott volt. /74. tábla, 4./ Magassága: 18 cm, fenék átm.: 8,5 cm./

b./ Az előzőhöz igen hasonló, csak erősebben tagolt, azonos méretű nyaktöredék, a nyitottvégű kiöntőcső végdarabjával és a hengeres összekötővel./A töredék magassága: 7 cm, száj átm.: 4. cm. 74. tábla. 3./

c./ Az előzőekhez hasonló, de valamivel nagyobb edényről származó száj - és nyaktöredék, az összekötő rész csónkjával. A 6 cm átmérőjű szájperem tulipánszerűen kihajló. A töredék magassága 8,5 cm. /78. tábla, 1./

d./ Világösszürke színű, érdes, fényezetlen felületű kiöntőcső. A korszó nyakához az előbbiekhez hasonló vízszintes összekötővel csatlakozott. Szájnyílása nyitott, gyűrűsen tagolt. /A töredék hosszúsága: 7,5 cm. 74. tábla, 2./

Ép edényünk legközelebbi párhuzamát az egri vár anyagából ismerjük, egy ép és egy töredékesebb korszó formájában. Utóbbinak kiöntőcsőve és füle hiányzik. A testhez viszonyított fenékátmérőjük szélesebb mint az ujpálánki korszóé,

igy alakjuk zömökebb. Esztétikai hatásuk is kisebb, ami adódhat készítőjének kisebb mesterségbeli tudásából is, de jelezheti esetleg a két korsó készítése közötti időkülönbséget is.³⁷³

A redukált égetésű agyagkorsók készítése a török kiűzése után a hazai fazekasságban, - pontosabban a korsós kézművességben, - továbbra is megmaradt. Napjainkig híresek a mohácsi fekete korsók, de a hozzánk közeli bátaszéki, - sőt egy újabb kemencelelet szerint, - a dunaföldvári XVIII-XIX. századi feketeedényesek munkái is esetenként megtévesztésig hasonlóak a hódoltságkori fekete-szürke korsókhoz.

Annál feltűnőbb viszont, hogy a függőleges kiöntőcsővel készített változat az idők folyamán csaknem nyomtalanul eltűnt a hazai korsósok termékei közül.³⁷⁴ /Jelenleg dolgozatunkban nem kívánunk formai és technikai rész kérdésekkel foglalkozni. Ugy véljük azonban, hogy nem lenne haszontalan részletesen megvizsgálni a későbbiekben a fülként is szolgáló kiöntőcsövek eltűnése és a későbbi korsókon általánossá váló, - a felszúrt fülön elhelyezett - "szopóka" közötti esetleges összefüggéseket./

Kiöntőcső nélküli szürke-fekete korsók

a./ Kissé lapított golyóalakú, fényezetlen felületű korsó.

Eredetileg széles, - talán kihajlóperemű, vagy becsipett - szájrésze letörött. Csonkját vízszintesre tördelették és eltávolították a nyakban lévő szitaszűrőt is. Az így ki-

alakított uj szájperem külsején található a fül felső csontja és az azzal egymagasságban futó három keskeny borda. Alatta karcsu, hengeres nyakrész csatlakozik a golyószerű korsótesthez. A kettő találkozásánál plastikus bordázat fut körbe.

Az edény színe világosszürke, helyenként néhány sötétszürke folttal. Felülete disztetlen.

Fehér Géza ezt az edényfajtát a jellegzetes hódoltsághoz kori agyagedényekhez sorolta, s a típus szemléltetésére egy belgrádi és egy budai korsót közölt a Pécs hódoltsághoz kori török emlékeit tárgyaló munkájában.³⁷⁵ Az ujjalánki korsó főként a belgrádi példánnyal mutat rendkívül nagy hasonlóságot. /Magassága: 24,5 cm, száj átm.: 7 cm /törött!/, fenék átm.: 9 cm. 72. tábla, 1./

b./ Fekete színű korsó. Teste széles, lapított golyóalakú. Szájrésze kihajlóperemű, melyen becsipéssel csücskös kiöntőt képeztek ki. A nyakban, a perem alatt 3,5 cm mélyen ép szűrő található, ugyanitt, kívül egy keskeny horony fut körbe. Füle lekerekített sarku, téglalap átmetszetű. Felül a szita magasságában tapad a hengeres nyakhoz, alul pedig az edény vállához csatlakozik. A felső csatlakozásnál a fül két oldalán a szűrő alá beszurt egy-egy lyuk található.

Az edény felülete sima, disztelen, enyhén fényezett. Feneke széles, sima. /Magassága: 29 cm, száj átm.: 10,5 cm, fenék átm.: 12,5 cm. /72. tábla 3. és 73. tábla 1-2./

c./ Fekete korsó nyak- és válltöredéke. Hengeres nyakát egy széles borda disziti, a nyak és a váll találkozásánál a két külön készített darab összedolgozása látható, erre kívül

egy széles hornyolás utal. Belseje és törésfelülete galambszürke, külső felülete feketésre füstölt. A nyakat csaknem összeérő 3-4 mm. széles, függőleges csikozás díszíti. Színük grafit-szürke, fémes csillogású. /A töredék magassága: 17 cm, nyak átm.: 5,5 cm. 74. tábla, 1./

d./ Nyak- és válltöredék. Anyaga világosszürke, felületét feketés-szürkére füstölték. Szájnyílása lapos gyűrű, alatta a nyak felső része ívelten kiszélesedő. A közepén hosszanti irányban hornyolt szalagfűl egy éles bordából indul ki és az edény vállához tapad. A korszó nyak alsó részénél hatsoros finom gyűrűtagolás van. A hengeres nyak alsó része függőleges irányú, a váll pedig kör-körös irányú, ezüstösen csillogó csikozással díszített. /A töredék magassága: 23 cm, száj átm.: 3 cm. 75. tábla, 1./

e./ Szürke anyagu, feketére füstölt korszó töredéke. Az edényből kiegészíthetően a golyóalakú korszótest és a hengeres nyak nagyobb darabja maradt meg. A szájrész és az edény füle hiányzik. A megmaradt nyakrészt két ferde vonalkából álló körbefutó rádlisor díszíti. A felső egy keskeny bordán helyezkedik el. A nyak és az edénytest csatlakozásánál egy hasonló díszítésű keskeny borda, alatta hegyes hullámvonalkötegekből álló fűzérdisz fut körbe. Alatta ismét az előbbi rádlidisz húzódik, mely az edény vállán, - most már két párhuzamos vonal közé szorítva - megismétlődik, s a váll és az edényfenék között félmagasságban szintén megtalálható. /A töredék magassága: 25 cm, 76. tábla/.

f./ Karcsu, nyaku, hosszú füllel készített korszó nyak- és szájtöredéke. Színe világosszürke, melyet feketére füstöl-

tek. Az igen széles, kihajlóperemű szájrészen becsipéssel alakítottak ki kiöntőt. A nyaktöredék belsejében a korongon történt felhuzás csavart nyoma látható. Fülén hosszanti irányu hornyolás fut végig. A fülnek a nyakhoz történő csatlakoztatásánál a fül két oldalán egy-egy beszurt lyuk található. /Töredék magassága a fül nélkül: 18 cm, száj átm.: 12-13 cm. 77. tábla, 1./

g./ Szürke színű korsófül, a hangeres nyakrész csonkjával. A fül külső oldalán széles, sekély hornyolás fut végig. Átmetszete lekerekített sarku téglalap. /A töredék magassága: 17,5 cm. 77. tábla, 2./

g./ Világosszürke korsószáj. Felülete fényezett, de nincs másodlagosan megfüstölve. A szélesen kihajló szájat éles segédeszköz felhasználásával csipték be. Az így kialakított kiöntőcsücsök széles, csaknem kör alakú. A száj és a nyak találkozásánál szűrő volt, mely azonban kitörött. A maradványon jól látható, hogy a szűrőlemezt a nyakba behelyezés után szurkákták ki. A hegyes eszköz nyomai a nyak oldalán is láthatók. /Száj átm.: 10 cm. 77. tábla, 3./

h./ Szürke korsó fenéktöredéke. Szürke anyagu, felületén kopott fényezés nyomai láthatók. Az edény fenékrészét a korongról huzallal vágták le. Az erős, egy pontba összefutó bordák emek a nyomai. /Fenek átm.: 11,2 cm. 75. tábla, 2X.

i./ Szürke, érdes felületű korsó nyak- és válltöredéke. A szájrész letörött, alatta a nyak felső része ivelten kiszélesedő, a fül pedig egy éles bordából indul ki ugyanúgy, mint a d./ alatti töredéknél. A vaskos szalagfül első oldalán ivelt mélyedés húzódik végig, melynek középvonalá-

ban 22 db keresztalaku bepecsételés van. /A töredék magassága: 18 cm. 75. tábla, 3./

f./ Világosszürke színű, feketére füstölt, fényes felületű korsótalpak. Az edény teste a fenék irányában erősen összeszűkül, majd hirtelen kiszélesedve egy rádclidisszel és ujjbenyomásokkal csipkézett mintasorral diszitett talprészbe megy át. /Átm.: 8,5 cm - mindekettőnél. 77. tábla, 4-5./

A redukált égetésű szürke és fekete kerámia technológiai kérdéseivel régészeti és néprajzi szakirodalmunkban több helyen is találkozhatunk, így ennek ismételésétől, eltekintünk. Feltétlenül utalnunk kell azonban Szabadsfalvy Józsefnek a redukált égetésű edények felületkezelésével kapcsolatos néhány igen fontos megállapítására. Szükséges ez már csak azért is, mert a bemutatott edénytöredékek között többnél is említettük a felületen található fényes, fémescsillogású vonaldiszitést. /Itt kell megemlítenünk, hogy a most nem közölt korsótöredékek többségén megtaláltuk a párhuzamos-, négyzetrácsos-, vagy növényi ornamentikát ábrázoló fényes vonaldiszkek maradványait. Ugy tűnik, hogy a teljes anyag^a rendezés és restaurálás után e részben még ma is nyitott kérdéshez bővebben is hozzászólhatunk majd az ujjpalánki leletek kapcsán./

A néprajzi párhuzamok alapján nyilvánvaló, hogy a most nem részletezett "fojtott égetés" megkezdése előtt az edényt a XVI-XVII. században is olaj, víz, zsír, szesz stb. keverékével pamacsolták be. A keverék összetétele lehetett változó, de hatása azonos: - a kiégett edény felülete fényes és sima lett tőle. Ha a bőr keménységűre száradt edényt ka-

viccssal, csonttal sikálták, azaz vonalakat, mintákat dörzsöltek bele, - ez a fényes felületnél is fényesebb, fémes színezetű lett. A mintázat tehát nem grafitozás eredménye, mint ahogyan az a régészeti szakirodalomban korábban elfogadott volt.³⁷⁶

Az itt ismertetett edények többségén, - s az ugyan- csak említett dunaföldvári kemence szinte minden töredékén megtaláljuk a fenti sikálás nyomát. Ez viszont Szabadfalvy Józsefnek azt a megállapítását módosítja alapvetően, mi szerint a Dunántúlon a sikált diszítés alig, a növényi sikált ornamentika pedig teljesen ismeretlen.³⁷⁷

A kihajlószáju és csücskös szájnylásu korsófajták csaknem minden bemutatott változata megtalálható a pécsi muzeum anyagában is, ezek tehát nem képviselnek különleges változatot. Finom kidolgozásuk, gondosan előkészített anyaguk, arányosra korongolt formájuk mind arra utal, hogy a mesterséget magas szinten művelő, - feltehetően török - mesterek munkái.

Egyetlen kivételként talán a bepecsételt diszítésű töredéket tekinthetjük. Ennél sem az edény alakja és felépítése, hanem a bepecsételt diszitmény alapján gondolhatunk esetlegesen nyugateurópai fazekas árura. 75. tábla, 2./ Hasonló bepecsételt edényfüleket ismerünk a szlovákiai feltárások leletanyagából is.³⁷⁸/

Sárga színű mázatlan korsótöredékek

a./ Világossárga színűre égetett, korongolt korsó füle a száj töredékével. A lapos, középvonalában hosszanti

mélyedéssel készített korsófül közvetlenül a szájnyílás alatt csatlakozott a hengeres nyakhoz. A száj függőleges kiképzésű, felül kissé gömbölyített. A fül felső csatlakozásánál a száj-részt keresztülszurták. Az alsó csatlakozásnál is egy kívülről az edény belsejébe hatoló beszúrási nyoma található, mely a fül feltűzésének a maradványa. /A töredék hosszúsága: 17,5 cm. 78. tábla, 3./

b./ Világossárga színű cserépkorsó száj- és nyaktöredéke. A száj lapított golyóalakú, felül köralakú nyílással. A száj alatt a nyak felső része hirtelen összeszűkül, majd a fül csatlakozásánál erős bordává szélesedik. A fül erős, csaknem kör-átmetszetű. /Töredék hosszúsága: 8,5 cm. 78. tábla, 5./

c./ Sárga színű, durván soványított agyagból égetett korsó függőleges száj- és nyaktöredéke, a fülcsatlakozás erős bordamaradványával. /A töredék hosszúsága: 10 cm. száj átm.: 4 cm. 78. tábla, 4./

d./ Durván soványított, vörös szemcsékkel kevert, sárgára égett agyagból készült korsók töredékei. A néhány centiméter magas, csaknem függőleges vagy enyhén öblösödő száj-rész alatt a széles és lapos fül éles bordával csatlakozik a nyakhoz. Az egyik töredéken a nyakrész törött, de a másikon jól látható, hogy igen rövid és erősen szélesedő volt. A fülcsatlakozás éles bordája alatt széles, többsoros fogas-kerékkel készített rádlidisz van. A fül és oldaltöredékeken ugyanez a díszítés látható, csak a pontminta nagysága és a sorok száma eltérő. Az oldaltöredékeken ez a mintasor részben körkörös, részben zég-zug vonal maradványaiban

látható. A vállrészek maradványain ferde-, illetve függőleges körömbenyomásos lécdisz futott körbe.

Ez az edénytípus kézikorongon készült, de ősi technikai megoldást mutat a nyaktöredékek belsejében jól tanulmányozható hurkatechnika nyoma. /Szájtöredékek hosszúsága: 11 cm, 7,5 cm - fül nélkül. 79. tábla 1-7. és 80. tábla 1./

Az itt bemutatott sárga színű korsótöredékek kivétel nélkül a török korsókhoz sorolhatók. A fogaskerék diszité-sű, - vagy az u.n. textilmintás - edények töredékei a leginkább figyelemre méltóak közülük.

Fehér Géza ezeket "őskori jellegű" korsóknak nevezte el, s eredetüket Bosznia-Hercegovina területére határozta meg, ahol hasonló edénytípusokat, - ugyancsak kézikorongon - napjainkban is készítenek.³⁷⁹

Az eredeztetés igazságában cseppet sem kételkedve utalni szeretnénk most a típus egy későbbi, területünkhöz igen közeli változatára is:

Dankó Imre a magyarhertelendi női fazekasok tevékenységét és termékeit ismertető munkájában e korsófajta olyan primitív, kézzelformált és kézikorongolt XIX. századi változatait közölte, melyek bármelyikét fenntartás nélkül elfogadhatnánk XVI-XVII. századnak ha megfelelő környezetben kerülnének elő. Többségük behuzott száju, de ez sem jelent ellentmondást, mert ásatási anyagunkban is igen sok kúpos szájtöredék származik ebből az edénytípusból.

Kisebb méretben és finomabb kivitelben ugyanez a forma élt tovább a Kapos- és Koppánymenti falvak - elsősorban

Szakcs, hajdani mezőváros, - fazekasainak kezén, akik e behuzott szájú, fogaskerek-diszítésű korsókat "dori korsó" néven készítették és értékesítették elsősorban a környező falvak lakói körében.³⁸¹

Kancsók

Az ujjpalánki vár feltárási anyagában több mázatlan és zöldmázas edényfület és szájtöredéket találtunk. Ezek nagy valószínűséggel kancsószerű edényből származnak, töredékeségük miatt azonban nem határozhatók meg egyértelműen. Ezért csupán egyetlen kancsótöredéket mutatunk be, mely már csak ritkasága miatt is figyelmet érdemlő:

a./ Hengeres nyaku, széles kör alakú szájnnyílással készített kancsó töredéke. Nyaka függőleges falkiképzésű, szájpere me kissé gömbölyített. A szájpere alatt öt gyűrűsorból álló bordázat fut körbe, a nyakhoz kiöblösödő korsótest csatlakozott. Füle félkör alakú, körátmetszetű. A szájpere alatt ered és az edény vállrészéhez csatlakozik.

A szájpere zöld mázzal borított, s ezzel cm mélyen az edény belsejébe is behúzták. Belül sárgás-fehér, külső felületét pedig világoszöld alapon sárga és meggyszín márványozású máz fedi.

Több hasonló töredék került elő korábban a szigligeti vár feltárásnál, egy csaknem teljesen ép példány pedig a sümei vár anyagából ismert. Utóbbinál jól látható, hogy a lefelé elkeskenyedő test egy kissé magasított korongszerű

talprésszel ér véget. Sümegen habán kerámiával együtt került elő, s a vár feltárója, - Kozák Károly - e tipust a használati és dísz-kerámia közé sorolta.³⁸² /Száj átm.: 8,7 cm. 80. tábla, 4./

Vékonyfalú fazekak és bögrék:

Az előkerült konyhai edények egy jelentős csoportját a kívülről mázatlan, belül mázas, vékonyfalú fazekak és bögrék képezik. Színük kívül általában világossárga, de akad közöttük sötétsárga, ritkán fehérszürke, vagy vörös árnyalatu is. Belső mázuk színe is változatos, világossárga, sárga, vörösbarna és a barnának csaknem fekete változata egyaránt előfordul:

a./ Világossárga színű, jól iszapolt agyagból készített, vékonyfalú fazék. Külsején kormos elszíneződés utal a konyhai használatra. Kihajló, felül élben végződő szájpereme 2 cm magas, külsején széles hornyolat fut körbe. Az edény teste nyújtott, középen kihasasodó, sűrű hornyolások borítják, mely csupán az edény alsó, 2,5 cm-es részét hagyja szabadon. Apró, középen elkeskenyedő szalagfüle a szájperem alól, a széles peremhornyolásból indított. Belsejét a szájperemtől kezdődően világossárga mázzal borították. Az edény fenéke hiányzik. /Magassága: 22,6 cm, száj átm.: 16 cm, fenék átm.: 10,6 cm. 60. tábla, 1. és 61. tábla 1./

b./ Világossárga színű, jól iszapolt agyagból készített vékonyfalú fazék. Külseje erősen kormozott. Kihajló, felül élben végződő szájpereme 1,8 cm magas, külsején éles hornyolás fut körbe. Testét az előzőhöz hasonló sűrű hornyolás borítja, fülképzése is az a./ alatti példányéval egyező.

Belső máza sárga színű. /Magassága: 20,6 cm, száj átm.: 16 cm, fenék átm.: 10,5 cm. 90. tábla 2., és 91. tábla 2./

c./ Vékonyfalu sárga fazék. Szájpereme kihajló, felül állt élben végződő. A szájperem oldalán körbefutó hornyolás sekély, de alul éles bordával végződik. Hegyes ívelésű füle a szájperem felső szintjéből indított és az edény oldalán tapad. Alsó végződésén ujjbenyomásos diszítés.

A fazék teste az előzőeknél nyújtottabb, középen is csak gyengén kihasasodó. Felületét nem összefüggő hornyolás, hanem három, egyenként öt-öt vonalból álló bekarcolt vonalköteg diszíti. Belsejét erős sárga máz borítja. /Magasság: 22,5 cm, száj átm.: 15,5 cm, fenék átm.: 9 cm. 92. tábla, 1. és 93. tábla 1./

c./Vékonyfalu sárga bögre. A fenti fazekakhoz hasonló alaku, de bögre méretű kis füles edény. Anyaga finoman iszapolt agyag, belül aranysárga máz borítja. Szájpereme gömbölyű, hurkaszerűen visszahajlik, csaknem a nyakrészre. Füle középen elkeskenyedő szalagfül, melyet a gömbölyű peremből indítottak, s egy ujjbenyomásos disszel az edény oldalán tapad. A füllel ellentétes oldalon ujjbenyomással egy apró kiömtőcsücsköt alakítottak ki. A nyak felülete sima, alatta azonban az edény testét sűrű hornyolás borítja, majd az alsó 2 cm-es szakasz ismét hornyolás nélküli, sima. /Magasság: 13,3 cm, száj átm.: 11,5 cm, fenék átm.: 6,4 cm./ /92. tábla, 2. és 93. tábla, 2./

d./ Az előzővel azonos méretű, sárga, hornyoltfalu bögre töredékei. A peremrészek gömbölyű kiképzésűek, a fülek középen elkeskenyedő szalagfülek, alul ujjbenyomásos disszel.

Belső mázuk sárga, illetve zöldessárga. /Töredék nagysága: 9x6,2 cm és 8x6 cm./ /92. tábla 3-4. és 93. tábla 3-4./

e./ Vöröses-sárga színű fazék. Anyaga az előzőeknél durvább, érdesebb tapintású. Szájpereme felül élben végződő, 1,7 cm magas. Középvonalán széles hornyolás fut körbe. A kisméretű fül a szájperem síkja alatt, a széles peremhornyolásból indított. Az edény zömök, teste kihasodó. Felületét - az alsó négy cm. kivételével - sűrű hornyolás borítja. A szájperem^{en} belül sötétbarna máz borítja egy széles sávban. Alatta a máz színe sárga. A felső barna szín annak a következménye, hogy itt az edényt ugyanabból a mázból kétszeres réteggel fedték be. /Magassága: 21,5 cm, száj átm.: 19-20 cm - ovális, fenék átm.: 12 cm./ /94. tábla 1-2./

f./ Nagyméretű, vékonyfalu főzőfazék. Anyaga finoman iszapolt, fehérszínűre égetett. Több helyen nagy koromfoltok borítják. Az edény oldalfala lemezesedő, rossz megtartású. Szájpereme felül vízszintesre vágott, oldalt egy erős borda tagolja. A perem alsó részéből két széles, lapos szalagfül indul, mely fokozatosan elkeskenyedik. Mindegyik két-két hosszanti bordával tagolt. Alsó csatlakozási pontjuk három-három ujjbenyomással diszítették. A szájperemen a két fül közötti távolság felénél kiöntőcsücsköt képeztek ki. Az edény nyakán két vörös földfestéssel festett párhuzamos vonal fut körbe. Teste széles, párhuzamosan futó hornyolásokkal borított.

A szájperemet és az edény belsejét egészen sötét árnyalatu, - csaknem fekete - máz borítja. Az edény feneke

az illesztés vonalában levált, hiányzik. /Magassága: 33,5 cm, száj átm.: 27 cm. 95-96. táblák/.

g./ Vörös színű agyagbögre féltöredéke. Pereme elkeskenyedő, belül a fedő felfekvését biztosító vállal, külsején körbefutó hornyolással. Teste sima, disztelen, alsó harmadánál kiszélesedő. Füle lapos szalagfül. Belsejét a szájpereemtől indított sötétszínű, zöldesbarna máz fedi. /Magassága: 9 cm. 80. tábla, 1-3./

Az itt ismertetett fazekak és bögrék a főzőedények finomabb változatát képviselik. A füllel ellentétes oldal erősebb kormozottsága azonban arra mutat, hogy fülükkel kifelé fordítva a tűz mellé állítva, - a szabadtüzeknél is főztek, vagy melegítettek bennük. A belül mázas bögrét kivéve minden példányon megtalálható hornyoltság a hőfelvevő felület megnagyobbítását szolgálta, így ez csak másodszorban tekinthető díszítő elemnek.

Nagyobb számban a közepes méretű, - legtöbbször sárga - fazekak szerepelnek, de nem látunk lényegi különbséget ezek és a fehéranyagú, sötétmázas változat között. Utóbbiakat a bemutatott nagy edényen kívül egy közepes nagyságú féltöredék és néhány apróbb töredék képviseli anyagunkban. Általában rosszabb megtartásúak, mint a sárgára égett változat, s ezt nyilván az alapanyag eltérő minősége idézte elő.

Hasonló, vagy teljesen azonos edényeket a sümegi, szigligeti, pécsi, egri, füleki stb. hódoltságkori anyagban kivétel nélkül megtaláljuk. Kozák Károly a sümegi és szigligeti változatokat sümeg-környéki fazekasműhelyek

munkáinak tartja. Sarosác György pedig a belgrádi muzeumban lévő cserépfazekakra hivatkozva a Mohács környéki, - a mieinknél jóval hasasabb - tűzálló fazekak szláv eredetét igyekszik bizonyítani.³⁸³

Magunk úgy véljük, hogy bár a helyi változatokkal feltétlenül számolnunk kell, a tűzálló fazekak formáját és kialakítását /példa erre a hornyolások szerepe!/, első sorban a célszerűség szabta meg. Ezen kívül az egyes fazekasközpontok egymásrahatása is kétségtelen. Az azonban kivitelezés tehát nem jelent feltétlenül azonos műhelyt, vagy fazekasközpontot és viszont. Éppen ezért nem tartjuk hibának - a megfelelő leletkörnyezetből származó - egyes darabok esetleges török származtatását sem.³⁸⁴

Szilkealaku edények

Az anyagukban észrevehető azonosság szerint több töredék is képviseli az ujpalánki anyagban ezt az edénytípust, biztonsággal azonban csak egy ép edényen kívül - a jól kiválasztható peremtöredéket sorolhattuk ide.

Közös jellemzőjük, hogy barnás-vörös színűre égett anyaguk homokkal soványított. Kormot, vagy egyéb főzőedényre utaló nyomot egyiken sem találtunk, s a viszonylag szűk szájnnyílás is ellentmond az ilyenféle hasznosításnak.

A három ismerttetett darab közül kettőn még az égetés előtt bekarcolt X-alakú hullámvonalból álló jegyet találtunk, mely véleményünk szerint a készítő műhely bélyegét helyettesíti. /Ha ugyanis tulajdonjegy lenne, azt az égetés után reszelték volna az edény falába, vagy peremére./

a./ Vörösbarna színű, finoman soványított agyagból korongolt, tojásalakú testtel készített edény. Szájnyílása köralakú, szájpereme kihajló, belül a fedő elhelyezésére szolgáló horonnyal profilált. Kívül a nyakat körbefutó borda disziti. Az edény vállán pedig 2 cm hosszú, hullámvonalakból készített X-alakú jel található. Az edény fenéke hiányos. /Magassága: 26,5 cm, száj átm.: 9,4 cm, fenék átm.: 11,6 cm./ /97. tábla, 1-2./

b./ Az előzővel megegyező edény szájtöredéke, vállán azonos X-alakú jellel. A váll és a szájperem között kézzel durván formált rövid fül ível. /A töredék mérete: 14x13 cm./ /98. tábla 1. és 99. tábla. 1./

c./ Vörösbarna színű, homokkal soványított agyagból készített edény száj és válltöredéke. Szájpereme kihajló, felül gömbölyített. Nyakát kívül körbefutó borda tagolja. Az igen rövid nyak alatt az edény hirtelen kihasasodó lehetett. /A töredék magassága: 12,2 cm, száj átm.: 16 cm./ /104. tábla 3-4./

Vastagfalu főzőfazekak

A főzőfazekak durvább változatát a vastagfalu fazekak képviselik. Formájuk és anyaguk alapján azonban ide soroltuk azokat az edényeket is, melyeknél nyilvánvaló, hogy - legalább is átalakításuk után - nem voltak alkalmasak a tűzön való elhelyezésre.

a./ Erősen kihajló peremű, sötétszürke színű, kézi korongon készített fazék. Felülete helyenként a rátapadt koromtól fekete. Szájpereme egyenesre vágott. Teste közép-magasságig szélesedő, onnan csökkenő szélességű. Fenéke

külön készített, egybedolgozott. Az edény vállán laposvégű, hengeres pélcikával készített egysor tűzdelés fut körbe. Egy helyen az edény felületén egy véletlenszerűen odakerült textillenymat található. /Magassága: 21,5 cm, száj átm.: 17,5 cm, fenék átm.: 12,2. cm. 98. tábla 2, és 99. tábla 1./

b./ Kvarcszemcsékkel soványított agyagból égetett sötét-szürke színű, felületén erősen kormozott főzőfazék. Pereme kihajló, felül gömbölyített. A szájperem külsején keskeny borda fut körbe. Rövid nyakrésze alatt hirtelen kiszélesedő szivalaku edénytest. Kézikorongon készített. Az edény feneke külön korongolt. Az összedolgozás nyomait az edény belsejében az alsó harmadon lévő rézsutos bordázás mutatja. /Magassága: 23,6 cm, száj átm.: 17 cm, fenék átm.: 12,5 cm. 98. tábla 3, és 99. tábla 3./

c./ Sárgásszürke színű, igen durva kidolgozású fazék. Anyagát apró kőzúzalékkal soványították. Belsejében a kihullott soványítóanyag lyukacsai láthatók. Pereme kihajló, egyáltalán nem profilált, sőt nem is vastagodik meg. Szájnyílása felül gömbölyű kiképzésű. A rövid nyak alatt széles, - felső harmadánál hasasodó - edénytest következik, mely aránytalanul keskeny edényfenéknél ér véget. A váll felső részétől lefelé egymást váltó, három-három hullámvonal és vonaldisz fut körbe.

A fenék fölött 3 cm-re egy utólag furt, 0,7 cm átmérőlyű lyuk van. /Magassága: 27 cm, száj átm.: 17,5 cm, talp átm.: 12,5 cm. 100. tábla, 1-2./

d./ Homokkal soványított agyagból kézikorongon készített, szürke színű fazék. Szájpereme kihajló, felül a széle egyenesre vágott. Az edény test~~a~~ vállnál a legszélesebb, alatta fokozatosan elkeskenyedő. A nyak és a váll között egy hullám-

vonal fut körbe, a vállon pedig körömbenyomásos lécdisz van. Az alsó egyharmadnál a hullámvonal megismétlődik. Az edény fenekét külön készítették. A fenékperemen látható a korongolás nyoma, míg fölötte az edényfal gödrös, egyenlőtlen. A tökéletes összedolgozást a fenékperemen körbefutó mély benyomott disz is fokozza. A fazék feneke lapos, közepén 2,2 cm átmérőjű fenékbélyeg van. Mintázata elmosódott. Mégis leginkább egy körkeretben lévő egyenlőszárú keresztet ismerhetünk fel benne, melynek végei villásan kettéágazva csatlakoznak a körkerethez. A fenékbélyeg két átellenes oldalán utólag befurt 6 mm-es lyukak vannak. /Magasság: 27,5 cm, száj átm.: 20,5 cm, fenék átm.: 14,3 cm. /101. tábla 1. és 102. tábla 1-2./

e./ Kézikorongon készült, durván soványított anyagu szürkésfekete fazék féltöredéke. Nyaka alacsony, kihajló szájpereme letörött. Vállát körbefutó hullámvonal díszítette. Az edény külseje erősen körmos. A töredék magassága: 22 cm, szélessége: 21 cm. /103. tábla 1./

f./ Sötétszürke színű, durván soványított anyagu, kis méretű fazék féltöredéke. Kihajló szájpereme felül gömbölyített. Külseje egy vékony bordával profilált. Az edény teste a felső harmadánál, a váll magasságában a legszélesebb. Alatta fokozatosan elkeskenyedő. Felülete durva, erősen körmos, dísztelen. /Magassága: 10 cm, legnagyobb szélessége: 10 cm. fenék átm.: 6 cm. /103. tábla 3./

g./ Barnásszürke színű, durván soványított anyagból készített fazék perem és válltöredéke. Szájpereme kihajló,

felül élesen egyenesre vágott. Az 1,6 cm magas szájperem külsején széles, sekély hornyolás fut körbe. A nyakrész bemélyedésében a külön korongolt szájperem és az edény összedolgozásának rosszul eltüntetett nyomai láthatók. A válllat egymástól 6-7 cm távolságra lévő, függőlegesen álló bekarcolt fenyőgaly-motivumok díszítik. Ez alatt négy sorban kerekvégű pálcikával készített tűzdelések. A töredék belseje világosabb színű, belső felülete egyenlőtlen, dudoros, külső felületén korom maradványok vannak. /A töredék magassága: 12 cm, szélessége: 20 cm. /104. tábla 1-2./

h./ Kihajló peremű, barnásszürke színű bögre. Homokkal soványított agyagból készült, felülete egyenletes, korongolt. Kihajló szájpereme felül gömbölyített, külső oldala hornyolt, a nyakhoz egy keskeny bordával csatlakozik. Az edény teste vállnál a legszélesebb, alatta fokozatosan elkeskenyedő. Vállát bekarcolt hullámvonal, alatta háromsoros rádlidisz. A szájnylás szintjén a peremből indított és a vállon tapadó apró füle letörött, hiányzik. /Magassága: 9 cm, száj átm.: 8 cm, fenék átm.: 5,7 cm. /105. tábla 1-2./

k./ Igen durva felületű, sötétszürke színű agyagbögre. Felülnézete körhagyó, oldalfalai ferdén felhuzottak. Szájpereme kissé kihajló, de inkább egyenes. Felül gömbölyűre kiképzett. Az egész edény arra utal, hogy kézzel formálták. Fenekén a fenékbélyeg maradványa azt mutatja ugyan, hogy korongon készítették el, de valószínű, hogy közben a korongot nem forgatták, csupán "munkaasztalként" használták. /Magassága: 6 cm, száj átm. változó: 7,5-8 cm, fenék átm.: 6,5 cm. 105. tábla 3-5./

1./ Világossárga színű, durva felületű agyagbögre. Szájpereme kihajló, felül gömbölyített, oldalt pedig ferde csipkézéssel diszített. Apró, az egész edényhez hasonlóan durván kimunkált füle a szájperemből indul és a bögre vállán tapad. Hiányos, egészített. /Magassága: 7,6 cm, száj átm.: 7,8 cm, fenék átm.: 5 cm. 105. tábla 6-7./

m./ Kihajló szájperemű szürke színű fazék. Szájpereme felül elkeskenyedő, nyaka rövid. Az edény vállán szabálytalan hullámokból álló vonal fut, körbe. Anyaga homokkal soványított, felülete sima. Kézikorongon készült, alján ötágú csillag-alaku fenékbélyeg. /Magassága: 14,4 cm, száj átm.: 12,6 cm, fenék átm.: 8,4 cm. 105. tábla, 8-9./

n./ Durván soványított agyagból kézikorongon készített főzőfazekak peremtöredékei és egy darab fenéktöredék. Színük világossárga, szürke és fekete között változó, s a fent ismertetett durva főzőedények minden típusa megtalálható közöttük. Diszitményük egy vagy többsoros tűzdezés, sima bekarcolt vonal és vonalköteg, hullámvonal és hullámvonal-köteg. A peremtöredékeken néhányon a letört fül nyoma is megtalálható. Az egyetlen fenéktöredéken jól látható, hogy függőleges peremű fenéklapját külön készítették el, s egybedolgozását az edénnyel a körbefutó diszítés is segítette.

A töredékek felülete kormos, sok esetben olyan vastagon, hogy a korom az edény diszítését is befedte.

/Valamennyi töredék a várfeltárásból, hiteles XVII. századi környezetből származik. A középkori magyar kerámiahoz való nagyfokú hasonlatosság miatt külön ügyeltünk arra, hogy felszíni gyűjtésekből származó töredék ne kerüljön

a közölt darabok közé. /106-109. táblák/.

o./ Kézikorongolt főzőedények alján talált fenékbélyes-
gek: 1./ Négy egyenlő mezőre osztott, 3,8 cm átmérőjű kör.
2./ Keretezés nélküli, erősen kidomborodó közepű egyenlőszá-
ru kereszt. 3./ Szabálytalan vonalú, 4 cm átmérőjű kör, kö-
zepén kiemelkedő dudor. A kör belsejében szabálytalan, küllő-
szerű vonalak. 4./ Nem edényfenék, hanem korongon készült,
széles fedőgomb. Színe világossárga. A gomb mellett gőzki-
eresztő-lyuk található. A fedőgomb tetején kör, melyet ket-
tős vonalból képzett egyenlőszárú kereszt oszt négy mezőre.
5./ Elmosódó kör-keretben ötágú csillag. 6./ Szabályos,
2,5 cm átmérőjű kör, melyet küllődisz oszt hat egyenlő me-
zőre. /110. tábla/.

A fenti fazekak és bögrék egyértelműen a konyhai edé-
nyek közé tartoznak. Legnagyobb részét főzőedényként használ-
ták őket, erre a fazekak falának erős kormozottsága is utal.
A szabad tűz köré állított edényeket ugyanis a meleggel
együtt közvetlenül érte a füst és a korom is. Huzamosabb
használat során ez vastag, esetenként lemezszerű rétegben
rakódott az edény falára. /A főzés másik lehetőségére a
sütőharang ismertetésénél még visszatérünk./

Néhány edény esetében, - annak ellenére, hogy formá-
jukat tekintve főzőfazekak, - a főzés lehetőségét az olda-
lukra, illetve aljukra az égetés után furt lyukak eleve
kizárják. A néprajzi párhuzamokat figyelembe véve ezeket,
- elsősorban a furt lyukat a fenék közelében, az oldalán
viselő edényt, - a tejtermékek készítésére használt speci-

ális edénynek tarthatjuk. Árnyítás a feleslegessé vált folyadékok, - iró, savó - leeresztését szolgálhatta.

Azonnal szembetűnő a fenti fazekak és bögrék durván soványított anyaga, sok esetben gyenge, rossz kiégetettségük és általában a XVI-XVII. századi magyar és török kerámia tárgyaktól elütő, kezdetlegesebb kivitelük. Egy füles bögrét és egy apró fazekat kivéve valamennyi kézikorongon készült. Külső megjelenési formájuk mellett az edényeken és a töredékeken talált fenékbélyegek is a középkori magyar kerámiához való hasonlatosságukat emelik ki. Ez pedig azt jelenti, hogy edényeinket a XVI-XVII. századi kerámia egy kevésbé ismert csoportjába, a "bosnyák"-nak is nevezett délszláv kerámia körébe sorolhatjuk.³⁸⁵

E kerámiacsoport tárgyainak közös jellemzője mindaz, amit az imént szembetűnő jegyeként felsoroltunk: a durva kivitel, a kézikorongon történt felhúzás, a fenékbélyeg gyakori megléte.³⁸⁵ Az idetartozó edények felületén még gyakran fedezhető fel a hurkatechnika nyoma is.

A Holl Imre és Sarosácz György által ismerttetett néprajzi párhuzamok azt bizonyítják, hogy ezek a korábban kifejezetten Árpád-korinak tartott ismérvek a jelenkori délszláv fazekasság egyes központjaiban élőként tanulmányozhatók. Fehér Géza Bosznia-Hercegovina területéről idéz hasonló adatokat, sőt az általa párhuzamként ismertetett orubicei főzőfazék és az ujjpalánki edények nagyfokú hasonlatossága is beszédes bizonyítékul szolgál.³⁸⁶

Hogy a kezdetleges fazekastechnika nemcsak a jogoszláviai, hanem a magyarországi délszlávok körében is ismert volt, ezt jól szemlélteti Wosinsky Mór egy korábbi néprajzi adata, mely az 1880-körüli évekből származik. Feljegyzése szerint nem sokkal korábban "a Tolna megyei Döbrököz és Gyula-Jovánca /délszláv lakosságu helységek - G.A./ községekben néhány család korong nélkül, csak szabadkézzel formált házi szükségletre szánt edényeket".³⁸⁷

Mindez úgy véljük, feljogosít bennünket arra, hogy az ujpalánki várban talált kézikorongolt fazekak és bögrék fenti csoportját a XVI-XVII. században a területen élt délszláv, - esetünkben talán valóban bosnyák - fazekások, vagy a fazekasságot kiegészítő mesterséggként üző délszláv lakosok, esetleg katonák termékeinek tartsuk.

/A bemutatott anyag kapcsán felvetődik természetesen a korábban török, vagy hódoltságkori környezetben talált és Árpád-kori szórványként, véletlenszerűen a hódoltságkori anyaghoz került középkori töredékként meghatározott cserépedények és töredékek felülvizsgálatának a szükségessége is./

Cserépfedők

A feltárás anyagából a későközépkortól általánossá vált kupos kerámiafedők két változata került elő.

Az első változatot a hurkatechnikával felépített vastagfalú, nehéz fedők töredékei képviselik. Ezek külső és belső felülete egyenetlen, anyaguk rendszerint homok-

kal soványított. Színük barnásszürke, esetleg sötétsárga. Peremrész egy töredéknél sem maradt meg. Bizonyára azonban jól illeszkedtek a cserépfazekak belső tagolására, vagy a kihajló perem ferde felületére, mert több példányon is találtunk még égetés előtt a gombra, vagy a fogógomb mellé szurt gőzkieresztő nyilást. Kézikorongon készültek, s a korong nyoma mindegyiken fellelhető. Egyen a korong közepén lévő bélyeg dombor-lenyomata is látható. /110. tábla, 4. és 111. tábla 5-6./ A cserépfedők között ezek képviselik a korábbi, - középkori eredetű - típust, s bár közvetlen párhuzamaikat nem ismerjük, valószínűleg a fenti "bosnyák" kerámia körébe sorolhatók.

A második változathoz a sárga, vagy világos-szürke színű, vékonyfalú, korongolt példányok tartoznak. A szürke fedő felületén a redukált égetésű korsóknál ismert felületi fényezés nyomait találtuk meg. /111. tábla, 3./ Az itt közölt töredékek pereme elkeskenyedő, gömbölyőre kiképzett és tagolatlan. Az apróbb töredékek között azonban bőségesen találhatunk tagolt peremrészeket is. A kupos fedő középpontjában elhelyezett fogógomb kiképzése változatos. Lehet elkeskenyedő peremű, oldalt egyenesre simított, vagy lapított-gömbalakú. Egy példánynál az előző típusnál leírt gőzkieresztő nyilást is megtaláljuk. /111. tábla, 1-4./

A második tipushoz tartozik a kerek fogógommbal ellátott, kék-sárga mázas kis fedő, melynek egy apró peremtöredéke és gombja került elő. Készítése alapján a habán

kerámiák közé sorolható. Diszedény, esetleg orvosságos tégely lefedésére szolgálhatott. /127. tábla, 10./

Alakjuk - és részben funkciójuk - alapján a fedők-höz sorolhatjuk a nagyméretű sütőharangokat is. A szabad-tüzi főzés és ételmelegítés e fontos edényféleségét egy kiegészített példány és igen sok perem- és faltöredék, s néhány hatalmas fogófül képviseli anyagunkban.

A kör alaprajzú, gömbszelet alakú sütőharangot pelyvával, szalmatöredékekkel kevert, sárszerű anyagból formázták meg. /A nagy súly miatt ez nem képzelhető el másként, mint úgy, hogy megelőzően elkészítették valamilyen anyagból /esetleg fából?/ azt a domború felületet, melyen azután az edényt felrakták./ A gömbszelet tetején, egymástól 25-30 cm távolságra két lyukat készítettek, s ezek segítségével csapolták be a két külön megmunkált hatalmas fogófület. Ennek rögzítésére - ugyancsak a nagy önsúly miatt - ügyelni kellett, ezért a becsapolás után a találkozási pontokat vastagon körbesározták.

A kiegészített példányon a fül mellett 1 cm átmérőjű lyukat találtunk. Ennek funkcióját ugyanúgy magyarázhatjuk, mint a fedőkön lévő nyílásokét. Néhány nagyobb töredékben vasdrót rozsdadarabjai égtek. Nem tudjuk azonban eldönteni, hogy a tárgy pusztulása után rátapadt, vagy esetleges javításnál használt vashuzal maradványairól van-e szó.

A kiegészített példány színe világosbarna, anyaga repedezett. Polyván kívül nagyszemcsés közuzalékkal is

soványították anyagát, Átmérője 52 cm, magassága a füllel együtt 23 cm.

Ez ideig meglehetősen kevés az ásatásokon előkerült, hiteles környezetből származó sütőharangok száma.³⁸⁸ Az ujjpalánkihoz hasonló, kézzel formált, durva kivitelű példányok mellett különösen figyelemreméltó az egri várból származó, - s közreadói által fedőnek meghatározott, sütőharang. Szépen korongolt, csonkakúp alakú testén körbefutó borda, a harang felső részén pedig gőzkieresztő nyílás található. Egyenesre kiképzett tetején lapos szalagfül ível át.³⁸⁹

Fenti edénytípus a közelmúltban előkerült Árpád-kori példány tanúsága szerint a főzés egyik ősi segédeszköze lehetett.³⁹⁰ Cs. Sebestyén Károly ősi magyar szerszámnak tartotta, mely még a nomád pásztorkodás idejéből maradt fenn, s véleménye szerint egykor ez alatt készült az "ősi magyar kenyér" is. Valószínűbbnek látszik ennél Gunda Béla álláspontja, mi szerint a nyelvészeti és egyéb adatok arra mutatnak, hogy a sütőharangot a szlávoktól vettük át. A sztyeppei pásztornépeknél ugyanis teljesen ismeretlen, de a helyváltoztatással szorosan összefonódott életmód mellett elképzelhetetlen is a nehéz és törekeny sütőharang alkalmazása.³⁹¹

Földrajzi elterjedtségére nincsenek pontos adataink, de az bizonyos, hogy a Dunántul nyugati-délnyugati területein egészen a közelmúlt időkig használatban volt. Az Ormánságban például a magyarok puplika, pupli, a horvátok

crepuja, crepják elnevezéssel illették, Vas megyében pedig cserepuja volt a neve.³⁹²

Az ujjpalánki várban általában a szabadban állt tűzhelyek közelében, azok hulladék-gödréből, vagy a járósínt törmelékanyagából kerültek elő töredékei. Itteni használatára ugyancsak a néprajzi párhuzamok alapján következtethetünk. E szerint a téglával lerakott, vagy tapasztott, - tehát jó hőtartó képességű - felületen tüzet raktak a két-három téglával feltámasztott sütőharang alatt. A tűz elhamvadása után a hamut letakarították és a sütni szándékozott élelmiszert cserép, vagy réztepsiben, - vagy egyéb, a harang belmagasságának megfelelő edényben, - a forró felületre tették és az ugyancsak forró sütőharanggal letakarták. A megfelelő hevültséget akkor érte el a sütőharang, ha a próbaképpen rádobozt korpa gyorsan, füstölve égett el.³⁹³

Kályhacsempék és kályhaszemek

A vár területén kályhát, vagy olyan tűzhelymaradványt, amelyről biztosan állíthatnánk, hogy cserépkályha maradványa - nem találtunk. A nagy számban előkerült tányérka-, bögre-, és tál alakú kályhaszem, s a néhány plasztikus diszítésű oromzatos csempetöredék kétséget kizáróan bizonyítják, hogy legalább néhány épületben ilyen rakott kályhával fűtöttek. Csupán utóbbinál, - a mázatlan csempéknél - feltűnő a töredékek alacsony száma. A vártól keletre lévő település területén a felszínen igen nagy számban kerültek viszont elő hasonló csempék, így nem kizárt, hogy ezek onnan jutottak a várba.

a./ Kályhacsempék. Kizárólag máz nélküli, sárgára vagy vörösre égett darabok kerültek elő. Különösen szépen megmunkáltak a kályha oromzatához használt, felső szélükön bástyafok-szerű kivágásokat viselő példányok.

Diszitményük a magyar várakban talált, legtöbbször figurális diszű csempékkel ellentétben plasztikus körökből, pontokból, ferde és zeg-zug vonalakból, hullámvonalakból áll. Néhány töredéken egészen oldott növényi indadisz is fellelhető.

Hasonló töredékeket környékünkön a dunaföldvári vár hódoltságkori anyagából, valamint az etei ásatás kályhacsempéi közül ismerünk. Az ott feltárt fazekaskemence előtt talált teljesen ép, cserépből égetett negatív nyomóducok is alátámasztják Csalog József azon megállapítását, hogy utóbbi helyen, - Ete mezőváros területén - kályhászműhely is működött. Lehetséges, hogy az ujjpalánki kályhacsempék is onnan származtathatók.³⁹⁴ /113. tábla, 1-6./

b./ A különféle kályhaszemek szájnyílásukkal kifelé a kemencék, kályhák oldalába süllyesztve a fűtőberendezés hőátadó felületét növelték, s ezáltal javították hatásfokukat.

A törökkor igen gyakori kerámiai leletének számító küpostestű, mázas kályhaszemeket ásatási anyagunkban egyetlen töredék képviseli. Ez a Pécsen, Egerben, Budán, valamint a még közelebbi Dunaföldváron, Simontornyán és Etén talált csaknem azonos példányoknak megfelelően töredékünk is belül mázas.³⁹⁵ Füzöld színű máza a négy bördával tagolt, vízszintes peremrészt is borítja. Külsején a ráégett

sározás maradványai láthatók, teste a perem alatt hengeres, majd egy vastag borda után kuposan összeszűkülő. /114. tábla, 6, 115. tábla. 6./

A bögre-alaku, mázatlan kályhaszemek alkalmazási módja a fentivel megegyező, de úgy tűnik az olcsóbb, így még inkább elterjedt változatot képviselik. Lelőhelyeit szükségtelen felsorolnunk, hisz csaknem minden későközépkori anyagban előfordulnak. Köznépi felhasználásukat a Tolna megyei leleteken kívül bizonyítják a Szabó Kálmán Kecskemét környéki ásatásaiból származó - nagy számban előkerült - példányok is.³⁹⁶

A leginkább keleties hatású, körszájú, hegyben végződő változatot csupán töredékekben találtuk meg, a körlappal egyenesen lezárt típust azonban több változat is képviseli. Szájnyílásuk köralakú, szájperemük erősebben, vagy gyengén kihajló. Átmérőjük változó: - a 8-9 cm szájnyílásuak mellett a csaknem edény nagyságú 12-14 cm szájnyílásuak is gyakoriak. Valamennyi gondosan megmunkált, korongon készített. Színük sárga és vörös között váltakozó. /114. tábla, 1-4. és 115. tábla 1-4./

A tányérka-alaku kályhaszemek gyakorisága az előző típussal megegyező, ugyanúgy a későközépkori leelőhelyek legtöbbször előfordulnak. Peremük rendszerint enyhén kihajló, felül kissé gömbölyített. Belső felületük általában lapos, de ritkán előfordul kifelé domborított belsejű példány is. Diszítésük igen változatos. A koncentrikus körökkel diszített egyszerű darabok mellett ujjbenyomásos bor-

dadiszítésű, bekarcolt spirálvonallal, tűzdeléssel és csipéssel diszitett egyaránt előfordul. Néhány töredékdarabon látható, hogy a kályhaszem középpontjában az agyagot kupos csücsök, vagy fedőgombra hasonlító gömbformán kihúzták.

Színük többnyire sárga vagy vörös, anyaguk finoman iszapolt, valamennyi korongon készített.³⁹⁷ /114. tábla, 5., 7./ és 115. tábla, 5., 7./

A négyzetes felülnézetű, köralakú hátlappal lezárt tál alakú kályhaszemek esetében ugyancsak az etei fazekasműhelyeket jelölhetjük meg, mint lehetséges gyártóhelyet. Ez azonban nem jelenti azt, hogy bármiben is különbözne az ország más területeiről is ismert, általánosan elterjedt típustól.

A két bemutatott, kiegészített példány szabályos négyzet alakú, sarkaikat ujjal vagy pálcával a fakeret sarkába simították. Ennek nyoma a kályhaszem sarkában belül megmaradt.³⁹⁸ Fenekük szabályos köralakú, belsejükön jól látszik a korongozás nyoma. Anyaguk finoman iszapolt, színük világossárga. Mindkét darab pereme felül vízszintesre vágott. /116. tábla, 1-2. és 117. tábla 1-2./

A kiegészíthető példányok mellett a tál alakú kályhaszemek igen sok töredéke került elő. Színük sárga, vörös, ritkábban szürke. Találtunk néhány sarok-csempe töredéket is, ezek közül egy kettős agyaghurkából sodort sarokdisz-maradvány ugyancsak az etei kályhászműhely termékeivel való hasonlóságra utal.

A töredékek alapján azt is megállapíthatjuk, hogy a közölt közepes mélységű példányok mellett egészen lapos, 18-20 cm oldalhosszúságú és szűk szájnyílású, keskeny változatok is várhatóak a vár területéről.³⁹⁹

Kerámia hálósúlyok

A Sárköz környéki elpusztult középkori és hódoltsághoz tartozó települések helyén a leggyakrabban előkerülő, alakja és vastagsága miatt sok esetben épen maradt kerámiatárgy az agyag hálósúly. Ete, Iccse, Fehérvize területén végzett terepbejárásaink során a téglából faragott egyszerűbb változatok mellett gyakran találtunk gondosan megmunkált, nagyjából korong alakú példányokat. Az ujjpalánki várban előkerült hálósúlyok egyik csoportját is ez a változat képviseli.⁴⁰⁰ Az 1,5-2 cm vastag, sárgára, vörösre, vagy szürkére égetett lapos korongok egyik irányban kissé nyújtott kör alakúak. Itt a kör szélét egyenesre vágták és a hálóra való felerősítéshez két 0,6-0,8 cm átmérőjű lyukat furtak. /118.tábla, 1., 4./

Gyűjteményünkben eddig csupán két ujjpalánki példány képviseli a lapos hálósúlyok másik változatát. /118. tábla, 2-3./ Ezek vastagsága az előzőekkel megegyező, de mindegyik csak félkör alakú. A felkötésre szolgáló két lyuk egymástól távolabb helyezkedik el, az egyenes oldalon pedig mély bevágás szolgál arra, hogy a háló fonalát megfeszítve a súlyt biztonságosan rögzíthessék. Jól látható, hogy ezt a bevágást még az agyag lágy állapotában, éles késsel metszették ki.

A halászat eszközeihez tartozik még a kishal fogására alkalmas, rézhuzalból hajlitott horog is. /118. tábla, 5./

Vegyes tárgyi anyag:

Többszinmázaz edénytöredék

A vár két egymástól távoleső hulladékgyűjtőből került elő egy ritkaságnak számító u.n. többszinmázaz edény két összeillő töredéke. /126. tábla, 8. és 128/A tábla, 2.képen/.

A finoman iszapolt, fehérre égetett töredék anyagát tekintve hasonló a két mázas nagy-tányérhoz, de a töredékből csupán annyi állapitható meg, hogy feltehetően egy csonkakúp alakú kupa, vagy pohár maradványa lehet.

Felületét bekarcolt, hosszanti vonalak osztják keskenyebb és szélesebb trapézalakú mezőkre, melyeket sárgásbarna, illetve zöltszínű máz borít. A zöldmázzal színezett részekben egymástól 1,5 cm távolságra, 1,3 cm átmérőjű, rátétes u.n. "szamóca diszítések" vannak egymás alatt.

Hasonló többszinmázaz, szamóca-diszítésez XVI. századi korsó az egri vár területéről -, a szamócadisz, mint diszítőelem pedig elsősorban a budai várpalota XV. századi ennsi poharairól ismert. A soproni többszinmázaz kupa függőleges osztású mezői az ujjpalánki töredékhez igen hasonlóak. Utóbbit Holl Imre felső-ausztriai műhely termékének határozta meg, készítési idejét pedig a XVI. századra tette.⁴⁰¹

Habán kerámia-töredékek

A vallásüldözött ujkeresztények XVII. század eleji magyarországi megtelepedését követő évtizedekben elsősorban

az általuk készített kerámiatárgyak iránti igény növekedett meg országszerte. A nyugat-magyarországi, felvidéki és erdélyi telepeik közül főleg ez, a ~~kék~~ utóbbiak termékei jutottak el távoli vidékekre is, mivel ezek a kolóniák nem álltak olyan szoros földesuri függésben, mint szinte csak a Battyhányiaknak termelő - nyugat-magyarországi társaik.

Már a XVII. század elején megindult a felvidéki fajanszok áramlása az ország különböző nyugati, középső és keleti területei felé.⁴⁰² Arra nincsen írásos adatunk, hogy a törökök is megrendelőik közé tartoztak volna, de nem is zárhatjuk ki ennek lehetőségét. Sőt nyugodtan feltételezhetjük, hogy a kék színt különösen kedvelő muzulmánok ha tehették, beszerezték a habán fazekastermégeket, melyeken legtöbbször éppen ez a szín dominál.

Az ujpalánki vár területén talált habán töredékek közül egy ónmázás fehér és egy ólommázás kék darabon fedezhetünk fel évszámtöredéket. Sajnos mindkettőn csak az egyes és hatos szám ismerhető fel. Ha feltételezzük, hogy ez az évszám két első száma, - s ez egyáltalán nem bizonyítható, - még akkor is csupán a XVII. századi eredeztetést erősítik, annál közelebbi támpontot azonban nem nyújtanak. /127. tábla, 7-8./

Valamivel szűkebbre vonható ez a meglehetősen tág időhatár a töredékek alapszínének tanulmányozásával. Szembetűnő ugyanis, hogy a viszonylag kisszámú ónmázás fehér töredék mellett a kék alapszínű, vagy márványozott ólommázás darabok vannak túlsúlyban. /127. tábla, 3-4., 8-17., 19-22. v.ö. 128/A tábla 2. kép/ Katona Imre megállapítása

szerint a habán kerámiának ez a változata a drágább fehérkerámiával és a népikerámia között helyezkedett el. Míg funkciójában az utóbbit pótolta, diszitményeivel az előbbit utánozta. Így kiválóan alkalmas eszköz volt az erdélyi és felvidéki ujkeresztény fazekasok kezében a helyi fazekasok elleni harcban. A Felvidék felől Erdélybe irányuló exportjára ennek az edényfajtának főként a tatárok 1661-évi betörését követő egy-két évtizedben került sor. /Ennyi időre volt szüksége ugyanis a pusztítások idején nagy veszteségeket szenvedett ottani habánoknak arra, hogy termékeikkel ismét terithessék az erdélyi fellevevőpiacokat./⁴⁰³

Lehetséges, hogy a habán kerámia ebben az időszakban jutott el az ujjpalánki vár lakóihoz is. Az is tény azonban, hogy ezek maradványait részben felszíni szórványként gyűjtöttük, részben pedig a vár területén feltárt legkésőbbi gödrök anyagából kerültek elő. Nem zárhatjuk ki így annak lehetőségét sem, hogy az általunk talált darabok egy hosszabb időszak alatt kerültek ide. Ennél fogva a XVII. század közepén készítették mellett akár a XVIII. század elejéről származó termék is előfordulhat közöttük. /Ilyen egészen késői darabnak látszik például a 127. tábla 5. számú töredéke./ Utóbbiak révén ismét felmerülhet a felvidéki telepések idehozatalának, - korábban már említett - lehetősége.

Üvegtárgyak

Fehérszínű üvegpalack visszapödört, gyűrűs szájtöredékei és kupos fenékrésze felszíni szórványként kerültek elő a vár területén és környékén. Ez az edénytypus a középkori

és későközépkori üvegművesség legszerényebb termékei közé tartozott, így széles körben elterjedt volt, s megtalálható csaknem minden település leletanyagában. Besorolásuk a török emlékanyag közé így csak nagyon feltételesen fogadható el.⁴⁰⁴ /38. tábla, 14-16. és 18./

Apró szines üvegtöredékeink az edényfajta megállapítására nem alkalmasak. A világoskék csontüvegen, vagy áttetsző alapon látható u.n. írásos diszitmény azonban egy meghatározott technikára utal, s ezáltal támpontot nyújt az időbeni elhelyezéshez:

A XVIII. századi magyar huták jellegzetes diszű opál-üveg termékei, mintázatukat tekintve a török agyagművesség által nálunk meghonosított u.n. folytatottmázú diszitással mutatnak közeli rokonságot. A hatás közvetítői pedig ismét a habánok lehettek. Azok az ujkeresztények, akik északnyugati, felvidéki és erdélyi üvegcsürökben, mint üvegfúvó munkások dolgoztak.⁴⁰⁵ /119. tábla, 21-22., 24./

A vörös-barna-sárga csikozású, fehér pöttyökkel diszitett, áttetsző töredék ugyancsak származhat habán üvegekészítő műhelyből, mivel a XVII-XVIII. századi festett parasztüvegek java részét ők készítették. Egyes területeken a festett, szines üvegeket napjainkban is "ujkeresztény üvegek"-nek hívják. /119. tábla, 23./⁴⁰⁵

Nagy számban kerültek elő a vár környékén felszíni szórványként a festett üvegkarperecek. Néhány darabot a késői hulladékgyödrök feltöltésanyagában is találtunk, rendszerint ugyanazokban a gödrökben, melyekből a habán kerámia-töredékek is származnak.

A karperecek teste D-átmetszetű, huzott szálüveg, melyet egy hengeres tárgyra, - ez adta a karperec átmérőjét, - lágy állapotban felcsavartak és összedolgoztak. Anyaguk zöld, kék vagy ritkábban fekete színezésű. Igen gyakori a türkizkék opálüveg. Diszítésük igen sokféle. Fehér színű körbefutó fonáldisz mellett a sárga, kék, zöld, mangánlila harántcsikozás különböző szélességű sávjait találhatjuk rajtuk. Ritkábban, de előfordul a felület folytatott mázazásához hasonló színezés is. /119. tábla, 1-20., valamint a 122/a tábla 3. kép/.

Lelőhelyünkhöz legközelebb a dunaföldvári és simontornyai várakból ismerünk a leirtakkal mindenben megegyező üvegkarpereceket. Az a tapasztalatunk, hogy a Tolna megyei töröklakta települések mindegyikén gyűjthetők e töredékek felszíni szórványként is. Sajnálatos azonban, hogy a hódoltságkori feltárások anyagában hasonló leletek nem kerülnek közlésre, így a távolabbi párhuzamok megtalálása igen körülményes.

A karpereceknél tapasztalható technikai megoldások, - elsősorban a fonáldiszítés, illetve a szétlapított, sávyszerű fonáldiszek, - figyelmünket az itáliai műhelyek felé irányítják. A színes üvegtechnika XVII-XVIII. századi térhódítását ismerve azonban szükséges lenne megvizsgálni e tárgyak ~~hazai~~, - esetleg éppen habán - származtatásának lehetőségét is.

Cserép-pipák

A törökök által lakott várak és települések leggyakoribb leletei a mázas és mázatlan cserép-pipák. Tekintve

azonban, hogy a dohány élvezete nálunk éppen a XVI-XVII. század folyamán hatalmasodott el, a hazai és nyugateurópai pipakészítés kezdetben igen hasonló termékei a török kiűzése után is folyamatosan keveredtek a hódoltságkori pipa-anyaghoz. Az ásatások anyagából a török pipák kiválasztása ennél fogva általában a feldolgozás során gondot okoz.

Az ujpalánki várban és környékén előkerült pipák ebben a munkában jelenthetnek segítséget, mivel a XVIII-XIX. századi magyar és külföldi műhelyek termékei itt szinte teljesen hiányzanak.

Legnagyobb számban a vörösre, vagy sárgás színűre égetett mázatlan cserép-pipák találhatók leleteink között. Száruk hengeres, vagy nyolcszögletű, végük simán vagy gömbszerűen megvastagított. Egy példányon a nyolcszögletű szár végén, a pipafej alján és oldalain köralakú, virágszirmokat utánozó bepecsételést találtunk. /121. tábla, 7., és 123. tábla, 4./ Kehelyrésze csak néhánynak maradt meg. Ezek hengerek, vagy enyhén tölcséres kiképzésűek. A nagyobb méretű pipák kehelyrészének alján, oldalt több esetben apró agyagdudort, u.n. "szemet" találtunk, - de mindig csak az egyik oldalon. Hasonló példányok többek között az egri, füleki, simontornyai, dunaföldvári várak anyagából ismertek, de ugyanígy megtalálhatók szinte minden törökkori feltárás anyagában is.⁴⁰⁶ /120. tábla, 2., 6., 8., 121. tábla, 4, valamint a 122/A tábla, 1. képen./

Az előző típus mellett a gyengébben égetett, gömbölyű kelyhű darabok jelentik a mázatlan vörös pipák egy másik változatát. Ezek szárvége gyakran csillagalakúra kiképzett. Élénkvörös színüket vörös földfesték utólagos felvitelével igyekeztek megadni. Rosszabb agyagból dolgozó mesterek munkáinak tarthatjuk őket, a vörös festés szükségmegoldásnak tűnik. /120. tábla, 9-10., valamint a 122/A tábla, 1. képen./

A mázatlan pipák másik nagy csoportját a fehér és szürke színű, gazdagon diszitett példányok jelentik. Alakjuk az iménti csoport pipáinál jóval változatosabb. A sima, hengeres száruak mellett a körbefutó vonalakkal, bepecsételéssel, rádlidiszitéssel ellátottak szerepelnek nagyobb számban. A bepecsételés ritkábban valamilyen geometrikus minta, legtöbb darabon azonban növényi diszre emlékeztető bemélyedések vannak. A kehely oldalát egy példánynál préselt rozetta disziti, /121. tábla 9. és 123. tábla 5./, de többnyire azt is bemélyített vonalakkal vagy bepecsételéssel látták el.

Közelről párhuzamaik a pécsi múzeum anyagából, a füleki és a muhi ásatásokon előkerült pipák közül ismertek.⁴⁰⁷

Egy fehér és egy szürke színű mázatlan pipán mesterjegyet is találtunk. /121. tábla, 13., és 16./ Előbbin a szár végének gyűrűs tagolása mellé egy rombusz alakú jelet pecsételtek, melyet két átlós vonal négy mezőre oszt.

A másik mesterjegy szintén a szárvégen lévő gyűrű mellett van. Köralakú belsejében a ma is török állami címerként szereplő félhold, tőle egy ponttal elválasztva egy négyélő janicsárcsák, az ugynevezett Zülfikár stilizált képe látható. Feltehetően a janicsárok testületéhez tartozó

mester műhelyében készítették.⁴⁰⁸

A sárga, barna, zöld és türkiz-zöld mázzal bevont pipák ritkábbak, valamennyi jellegzetesen török készítésű. A több lelőhelyről is ismert típusokat a kehely oldalán rozettával diszitett, a hosszanti irányban bordázott, - S-alakban ivelt - és tulipánkelyhű változatok képviselik. Ritkábban fordul elő viszont a pontokkal sűrűn borított felületű pipa, melynek az ujjalánki anyagban két zöldmázas változatát is megtalálhatjuk. /122. tábla 10, 12, 18, valamint 14-15., 122/A tábla, 2. kép/.

Porcelán kávéscsészék

Garády Sándor a tabáni leletek között vörös diszítésű, agyagból égetett kávéscsészéket talált ugyan, mégsem ez a változat mondható általánosnak a török anyagban, hanem a porcelánból készített kinai és perzsa kávésedények. Előkerült töredékeink ez utóbbi csoporthoz tartoznak,⁴⁰⁹ A kehely alakú csészék oldalfala általában sima, hengeres kiképzésű. Szájnyílásuk köralakú, peremük sima, ritkábban hullámos. Aljukon talpgyűrű fut körbe, melyet gyakran egy vagy két vékony vonal diszit.

A csészék szájperemének külsején ugyancsak körbefutó vékony, esetenként egy vékony és egy vastagabb vonal található. Külső felületüket általában növényi indalevél- és virágmotívumokkal, belsejüket növényi mintákkal, ritkábban tavat és hegyeket ábrázoló tájképpel diszitették. A keskeny, körbefutó vonalak gyakran a csésze alján, belül is megtalálhatók.

Az ujjpalánki töredékeken az alapszín általában fehér, a diszítés egységesen kék színű. Egyetlen töredéket találunk csupán, melynek külső felülete négerbarna, s a sgrafittós technikával kialakított inda- és levéldiszei fehérek.

A kinai töredékek külső és belső felülete csillogó, mázszerű, törésfelületük egy árnyalattal sárgásabb, kissé porózus.

A perzsa töredékeknél a keményre égett, üvegszerű felszín hiányzik. Ezek fénytelenek, felületük az előbbieknél durvább. /128. tábla alsó sora/.

Leleteink több darabja nagyfokú hasonlatosságot mutat az ország egyik legjelentősebb törökkori porcelángyűjteményében, az egri vár anyagában található kinai és perzsa kávéscsészékkel. Nehezen határozható meg viszont az Ujjpalánkon előkerült egyetlen apró, vastagfalu fajansztöredék. A fehér alapon sárga és kék diszítésű töredéket így feltételelesen soroltuk csak a perzsa porcelánok közé.⁴¹⁰

Agyagmozsár és csésze

A konyhai felszerelésekhez tartozhatott még a töredékesen előkerült vastagfalu agygmozsár is. Anyaga közepesen soványított, sárgásbarnára égetett agyag. Oldalfala érdes tapintású, disztelen. Füle letörött, csak egyik csonkjára maradt meg. Alakja hasonló a Mohács környékén gyártott szürkés színű agyagmozsarak egy egyszerűbb, egyfülű típusához. /A töredék magassága: 15 cm, száj átm.: 12,5 cm, fenék átm.: 7.5 cm. 81. tábla, 2./⁴¹¹

Nem ismerünk párhuzamot az északnyugati bástya közelében lévő emésztőgödörben talált agyagcsészéhez. Szájpereme köralaku, egyenesre vágott, vízszintes. Belsejéhez vastag gipszréteg tapad, alatta néhány helyen korongozás határozott nyomai láthatók. A csésze külseje helyenként koromfoltos. Belsejében szőlőmagokat találtunk. Nem tartjuk kizártnak, hogy esetleg a bögrealaku kályhaszemek egy eddig ismeretlen változatát képviseli. /Magassága: 12 cm, száj átm.: 10,5 cm, fenék átm.: 6,5 cm/.

V. Ö s s z e f o g l a l á s

Dolgozatunkban a magyarországi török várrendszer mind-
eddig kevés figyelemre méltatott várainak egy csoportjával, -
pontosabban a Buda-eszéki hadiút Tolna megyei szakaszának
hat palánkvárával - kívántunk foglalkozni, ezek vizsgálatát
tekintettük feladatunknak.

Tettük ezt azért, mert meggyőződésünk, hogy ezek a
"másodrendű várak", - annak ellenére, hogy építési módjuk-
ból adódóan maradványaik többnyire csak régészeti kutatások
utján válnak hozzáférhetővé, - a hódoltságsz. kutatásához
igen jelentős adatokat szolgáltathatnak. A felkutatható írá-
sos adatok összefoglalásán túl így szükségesnek találtuk az
ujpalánki török palánkvár feltárásából származó leletanyag-
nak a lehetőségekhez képest minél részletesebb közreadását
és értékelését is.

1. Munkánk elején röviden összegeztük a magyarorszá-
gi vártörténeti kutatások szempontunkból különös f. ntossá-
gal bíró eddigi eredményeit és nyomatékosan igyekeztünk rá-
mutatni a fellelhető hiányosságokra is. A különösen az
utóbbi három és fél évtized alatt fellendült középkori vár-
kutatás eredményei számos elméleti kérdés kidolgozásában
és megoldásában, s az egyre alaposabbá váló régészeti fel-
tárómunka eredményeiben mérhetők le.

Annál feltűnőbb viszpnt, hogy bizonyos alapkérdések-
ben máig nem alakult ki egységes szemlélet a téma jelenlegi
kutatói között. A Könyöki József, Gerő László, majd legutóbb

Csorba Csaba által elkészített várostílyozások közös hiányosságának találtuk például, hogy a magyar és török védelmi rendszerben oly nagy fontossággal bíró palánkvárak jelentősége mindegyikben elsikkadt, s magával a technikával is csupán a kőváraknál alkalmazott építészeti szükségmegoldás szintjén foglalkoznak.

Megállapíthatjuk, hogy a palánkvár kutatás területén a kérdéssel elsőként foglalkozó Takács Sándor és a hozzá hasonlóan igen széleskörű elméleti munkásságot folytató Pataki Vidor óta nem történt előrelépés. Palánkvár régészeti feltárására pedig az ujpalánki feltárás kezdetéig még nem került sor Magyarországon.

A palánképítés "magyar voltát" vizsgálva egyértelműen kiderül, hogy Takács Sándor véleménye ebben a kérdésben is elfogultnak tekinthető. Természetesen ugyanígy súlyos hiba a XVI-XVII. századi magyarországi várépítések minden jelentősebb eredményét külföldi szakemberek és a Habsburg uralkodóház érdeméként feltüntetni, mint ahogyan azt Pataki Vidor tette. A palánképítés Európa-szerte elterjedt és művelt erősítési módszer volt. A speciálisan magyar vonások és esetleges helyi változatok kimutatása a későbbi, - főként régészeti - kutatások feladata lehet.

2. A várkutatás forráslehetőségeit vizsgálva, első sorban azokkal a forrásfélésekkel foglalkoztunk, melyek kérdésünk szempontjából bírtak elsőrendű fontossággal. Az egyes forráscsoportok áttekintésénél és értékelésénél igyekeztünk kiemelni a Tolna megyei várakkal kapcsolatos forrás-

lehetőségeket és különös figyelemmel kísértük a dunamenti palánkok kutatásával összefüggő adatokat.

Kiemelten fontosnak tartjuk a mindeddig a kutatás által kihasználatlan, sőt jórészt ismeretlen metszetlapokat, melyek a XVII. század végi felszabadító harcok során készültek, s többek között a Történelmi Képcsarnok kiadatlan anyagában is megtalálhatók. A dunamenti várakra vonatkozó ábrázolások, összevetve a kevés leirással és képes ábrázolással, lényeges új eredményeket hoztak e várak történetét illetően.

A nyugati és keleti utazók utleirásait áttekintve nyomatékka! hangsúlyoztuk ezek jelentőségét és sok esetben pótolhatatlan forrás-értéküket. Felmerült ugyanakkor az elavult szövegezésű, korszerűtlen fordítások, - mint például Evlija Cselebi Karácson Imre féle fordításánál is láttuk, - teljes terjedelmű, csonkítatlan újra kiadásának a szükségesége is.

A török, magyar és nyugateurópai levéltárak hódoltsághori forrásanyagának minél teljesebb közreadása mellett sürgetnünk kell az örvendetesen szaporodó középkori várfeltárások és vár helyreállítások során előkerült régészeti leletanyag feldolgozását, - de legalább közreadását - is.

3. A Buda-eszéki hadiút török megerősítésének közvetlen előzményeként az 1526. és 1541. közötti időszak eseményeit tekinthetjük. A kettős királyválasztást követő évek Tolna megyében is a pártharcok, hatalmaskodások éveit voltak, így az időszak történetével szoros összefüggésben volt a

részben egyházi, de többségükben magánföldesuri kézen lévő Tolna megyei várak története is. Ezek XVI. századi birtoklástörténetét csak Buda elfoglalásáig követtük nyomon, de török kézre kerülésükkel már nem foglalkoztunk részletesen.

A dunamenti helységek 1526. utáni történetét vizsgálva, elsősorban a török hadjáratokkal kapcsolatos forrásokra támaszkodva megállapíthattuk, hogy bár az 1526, 1529, 1541 és 1543. évi hadjáratok elsősorban a felvonulási utvonal melletti helységekben okoztak nagyobb pusztításokat, - a terület nem szenvedett helyrehozhatatlan károkat, s a helyzet hozzávetőleges normalizálódása után a környék lakossága mindannyiszor visszatért régi lakóhelyére és az átmenetileg kiürült helységek újra benépesedtek.

A szulejmáni naplók, Dsela~~zade~~ Musztafa, Szinán Csausz és egyéb források adatainak összevetésével pontosítottunk néhány eseménytörténeti, illetve földrajzi vonatkozású adatot, melyet addig a kutatás - főként a török hadjáratok dunamenti állomáshelyeiről szólva, - következetesen félreértelmezett.

4. A dunamenti török palánkvárak történetének áttekintésénél északról délfelé haladva vettük sorra a várakat. Utoljára hagytuk azonban az ujpalánki várat, melynek írott forrásanyagával és a régészeti feltárás eredményeivel bővebben kívántunk foglalkozni.

A dunamenti török palánkvárak életére - és természetesen a hozzájuk tartozó polgári települések életére is - igen nagy befolyást gyakorolt az, hogy területük melyik

magyar végvár hódoltsági körzetébe tartozott. Szigetvár, Palota és Csurgó hódoltsági körzetei éppen területünkön találkoztak, illetve sokszor metszették is egymást, így a várak fő feladatát az átkelőhelyek, hidak, vámok védelmén túl, - pontosabban éppen e feladatokkal összefüggésben - a gyakran portyázó végváriak, adók után járó hajducsapatok lehetőség szerinti távoltartása jelentette.

Dunaföldvár, Paks, Tolna, Ujpalánk, Szekszárd, Bátaszék palánkvárainak építéstörténetét és hódoltságkori eseménytörténetét áttekintve megállapíthatjuk, hogy ezeknél a váraknál olyan közös tényezők mutathatók ki, melyek földrajzi, stratégiai és gazdasági szempontból egyaránt indokoltá tették, hogy a törökök az adott helyen építsék fel őket.

1. Valamennyi a nagyforgalmu Buda-eszéki hadiút mellett épült fel.

2. Az út olyan katonailag is fontos pontján állottak, melynek birtoklása és ellenőrzése a hadi- és kereskedelmi útvonal nyugalmanak és biztonságának biztosításához elengedhetetlenül szükséges volt.

3. Ujpalánkot kivéve valamennyinél adott volt egy olyan középkori eredetű épület, vagy épületcsoport, - templom vagy kolostor, - mely a palánktechnikával építendő vár biztonságosabb belső magját jelenthette.

4. Valamennyi közelében olyan fontos - szultáni hársjövédelmekhez tartozó - vámok és révek találhatók, melyek szerepe nemcsak helyi jelentőségű volt, de fontos pontjai

voltak, - főként Dunaföldvár és Paks esetében egyértelmű ez, - a kelet-nyugati távolsági kereskedelemnek is.

A várainkkal kapcsolatos írásos feljegyzéseket az ismert és újonnan felfedezett ábrázolásokkal, valamint a feltárás eredményeivel összevetve megállapíthattuk, hogy a Takáts Sándor által ismertetett magyar palánképités és a török párkányépítés között építéstechnikai szempontból nincs lényegi különbség. /Ez Takáts Sándor korábbi véleményét igazolja!/
Építésük idejét a legkorábban létrehozottaknál az 1540-1543. közötti időszakra tehetjük, -/ *Szekszárd ugyan már a harmincas évek végén török kézen volt, de ezt a törökök csak megerősíthették, lényegi építkezésre csak leégése után került sor, / - legkésőbb az 1596-ban létrehozott ujpalánki vár épült.

Valamennyi u.n. kettős vagy hármás palánka, azaz két, illetve három sorban álltak a vár falát képező, összefont, egymáshoz erősített és feltapasztott palánkfák. Sarkaikon kör alakú, vagy kissé szögletesre épített földbástyákat emeltek. Kapujuk általában felvonható szerkezetű volt, árku - az ujpalánkit kivéve - széles és mély szárazárok.

A várőrség katonái között csak a komolyabb hadiesemények idején fedezhetünk fel magasabb harcértékű reguláris egységeket. Többségük azonban bosnyák vagy szerb martalóc volt.

A tizenötéves háború idején a területet ért jelentős hajdutámadások következtében Földvár és Paks várát teljesen leégették, de jelentős károkat szenvedett Szekszárd és Ujpalánk is.

Az ujjpalánki várral kapcsolatos megállapításaink az alábbiakban összegezhetők:

1./ A szekszárdi dombvidék és a Sárköz találkozásánál, a Sárviz mocsarain egyedül Szerdahely és Szentmiklós falvak közelében lévő hidon kelhetett át a hadiúton haladó utas. Ezen a ponton minden valószínűség szerint Szerdahelyi vám néven már a XV. században is vámszedőhely működött.

2./ A területen, - bár forrásainkban az Óvár elvenezés is felbukkan, - nem mutatható ki korábbi vár, vagy erősített várkastély.

3./ A stratégiailag és vámhelye miatt gazdaságilag is nagyfontosságú átkelőhely megerősítésére az 1596. évi, III. Mehmet-féle hadjárat idején került sor. Felépítői, - az általános gyakorlattól eltérően - valószínűleg a hadsereg katonái voltak.

4./ A vár - a feltárás is ezt bizonyította, - röviddel felépítése után leégett. Az esemény nagy valószínűséggel a hajduk 1599. évi tolnai támadásához köthető. Ujjáépítése rövidesen megtörtént, de a korábbi 1+1 rendszerű palánkfalat 2+1, illetve 1+1+1 rendszerű, erőteljesebb fallá építették át. A négy sarokbástyával erősített vár északi főfalán nyílt a hatalmas oszlopok által tartott, salvonható szerkezetű kapu. A vár körüli mély árok a vár mögött lévő holtmederből kapta vizét.

5./ Területe a mezőgazdasági munkák miatt erősen lepusztult. A várfalak alapozásán túl így elsősorban a vár udvarán lévő nagyméretű gödrök és vermek jelentették a

feltárható objektumokat. A kerek vermek több változata mellett az időszakból először téglalap-felülnézetű u.n. sirvermet is találtunk.

6./ A régészeti leletanyag nagyszámú fémtárgyból, kerámia tárgyakból, állatcsontokból és magleletekből áll. A közölt tárgycsoportokat a dolgozat szűk keretei miatt csak abban a mélységben elemezhetjük, ami a palánkvárról kialakítandó összkép szempontjából feltétlenül szükséges volt. Részletes feldolgozásukra csak az ásatás teljes befejezése után kerülhet sor.

A fémtárgyak közül a fegyvertöredékek, épületvasalások, ruházati felszerelések és használati tárgyak egy csoportja olyan általános típusokat képvisel, melyek nem választhatóak el a hódoltságkori magyar anyagtól. Határozottan keleti eredetű, - esetünkben talán délszláv közvetítésű, - tárgyak: a bronzedények, a lópatkók egy csoportja, a kések bizonyos fajtái, - elsősorban az összecuskható bicskák, - a lószerszámdiszek. Vitathatatlanul török eredetűek a vésett pecsétlapos bronz pecsétgyűrűk.

A kerámia leletek közül általában hiányzanak az ismert diszes török edények maradványai. Ezek közül csak néhány darab került elő a várból, több töredéket a vár melletti polgári település területén találtunk felszíni szórványként.

A kiöntőcsöves korsók, talpas tálak és csészék, fényezett felületű redukált égetésű edények képviselik az általában töröknek tartott tárgyakat.

A konyhai edények egy részénél nem dönthető el, hogy török, magyar, vagy délszláv készítmények-e. Ide elsősorban a vékonyfalú főzőfazekak és bögrék sorolhatóak.

Egy másik jelentős csoportját alkotják a konyhai edényeknek a kézikorongolt fazekak és bögrék, kézikorongolt textilmintás, rádldiszitésű korsótöredékek. Főleg baranyai párhuzamaik alapján ezek készítőit a délszláv parasztiparosok között kell keresnünk.

Fentiekből kitűnik, hogy leleteink között a kisebb számban szereplő török tárgyi anyag mellett a vitatható, vagy határozottan délszlávokhoz köthető leletek vannak túlsúlyban. Mivel ez a két hatás határozottan kimutatható vidékünk népművészetében, s bizonyára a mindennapi élet jónéhány kevésbé látványos vonatkozásában is; az anyag részletes feldolgozásától ebben a vonatkozásban is jelentős eredményeket remélhetünk.

J e g y z e t e k

- 1 Köszönetemet fejezem ki Mészáros Gyulának, a szekszárdi muzeum egykori igazgatójának, aki érdeklődésemet már középiskolai tanulmányaim idején a hódoltságkor kutatása felé fordította.
- 2 Evlija Cselebi 1664-évi utleirásában Jeni Palánkának, a török katonai zsoldlajstromok és fizetési jegyzékek általában Jeni vár-nak említik várunkat. /Jeni = Uj/
A magyar névhasználatban ennek megfelelőjeként az Ujpalánk terjedt el, de a délszláv eredetű Nova-Palánk elnevezéssel is jelölték.
- Karácson Imre: Török-magyarkori történelmi emlékek. Török történetírók III. Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660-1664. Bp. 1904. 206./
A továbbiakban: Cselebi.../ - /A török történetíró nevének helyes olvasatára Fehér Géza volt szives felhívni figyelmünket. A szövegben ezért az Evlija, míg a jegyzetekben a bibliográfiailag pontos Evlia névváltozatot használjuk./
- 3 Az ujpálánki palánkvár feltárásának gondolata már a hatvanas évek közepén is felvetődött. A gépi művelés ekkor hozta ugyanis először felszínre nagy mennyiségben a vár és a mellette lévő települések törmelékanyagát. Fehér Géza és Parádi Nándor a bejelentett előhelyet együttesen megvizsgálva javasolták az objektum mielőbbi feltárását:

"A terület feltárását különösképpen az a körülmény indokolja, hogy Árpád-kori, későközépkori és török kori településekre országosan is igen kevés, de a Dunántulnak erről a részéről alig ismerünk adatokat. Török palánkvárat eddig még sehol nem tártak fel." - Fehér Géza - Parádi Nándor: Jelentés a Szekszárd Palánk határában 1966. október 31-én teljesített régészeti le-
lőhelyvizsgálatról. - A szekszárdi Béri Balogh Ádám
Museum Régészeti Adattárában a 65-73. sz. alatt.

- 4 A szóbanforgó terület a Tolna megyei Tanács VB. Balassa János Közkórházának tulajdonában van, s a kórház vezetése már az ásatás kezdetén biztosította a vár teljes feltárásának lehetőségét - függetlenül annak kiterjedésétől.
- 5 A feltárás kezdetén ez természetesen csupán feltételezés volt, amely elsősorban a korabeli leírásokon alapult. /Ezek részletes ismertetésére a későbbiekben visszatérünk./
- 6 Budáról Belgrádba 1663-ban. Ottendorf Henrik képes utleírása. Szövegét kiadta, magyarra fordította és bevezetéssel ellátta Hermann Egyed, Pécs. 1943. 49.
/A továbbiakban Ottendorf Henrik/
- 7 Szakály Ferenc: A Dél-Dunántul külkereskedelmi utvonala a XVI. század derekén. Somogy megye multjából. Levéltári Évkönyv 4. Szerk.: Kanyar József Kaposvár 1973. 58.

- 8 Bőséges példát hoz az ilyenfajta támadásokra Szakály Ferenc, Tolna megye hódoltságkori életének korai időszakát bemutató munkájában. Nyilván nem túlzott a területen átutazó Hans Dernschwam sem, amikor azt írta, hogy a törökök annyira félnek a hajduktól, hogy állandó őrjáráttal vigyázták a környéket, s ha csak egyet is elfoghattak a portyázók közül, - azt azonnal megölték. /Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien/1553/55/ Nach der Urschrift im Fugger-Archiv herausgegeben und erläutert Franz Babiger. /Studien zur Fugger-Gesichte. VII. Heft./ München und Leipzig. 1923. Idézi: Szakály Ferenc: Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után /1526-1566/ Tanulmányok Tolna megye történetéből II. Szerk.: Puskás Attila. Szekszárd 1969. 52-53.
- 9 Nováki Gyula: A magyarországi földvárkutatás története. Régészeti Füzetek Ser: II. 12. sz. Bp. 1963. 64.
- 10 Nováki Gyula: Várépítésetünk kezdete. Várépítészet. Főszerkesztő: Gerő László. Bp. 1975. 45-61.
- 11 Csorba Csaba: A magyarországi várkutatás története. Vázlatos áttekintés. A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei 23. Bp. 1974. 289-310., valamint Csorba Csaba: Adattár a X-XVII. századi alföldi várakról, várkastélyokról és erődítményekről. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen, 1974. 177-236.

- 12 Könyöki József: A középkori várak, különös tekintet-
tel Magyarországra. Bp. 1905. 207-241.
- 13 U.ott. 44-45.
- 14 Gerő László: Magyarországi várépítészet. Bp. 1955.
97.
- 15 Gerő László: Magyar várak. Bp. 1968.
- 16 Gerő László: A magyar várépítés kialakulása a honfog-
lalás korától - Jellegzetes építési korszakok és
ezek történeti előzményei az európai várfejlődés ke-
retében. Várépítészetük Főszerkesztő: Gerő László
Bp. 1975. 14.
- 17 Csorba Csaba: i.m. Bp. 1974. 294. valamint u.ő.
i.m. Debrecen, 1974. 231.
- 18 Csorba Csaba: i.m. Bp. 1974. 291.
- 19 Csorba Csaba: i.m. Bp. 1974. 292. - Az erődített
kolostorokkal foglalkozik: Csorba Csaba: Erődített
és várrá alakított kolostorok a dél-Dunántúl török
kori végvári rendszerében. Somogy megye multjából,
Levéltári Évkönyv 5. Szer.: Kanyar József. Kaposvár,
1974. 13-47.
- 20 Csorba Csaba: i.m. Bp. 1974. 290.
- 21 U.ott 293.
- 22 Többek között ilyen okok is elősegítették azt, hogy
a végvári vonalba került magánvárakat tulajdonosaik
viszonylag gyorsan és szívesen adták át a királynak.
A különböző háborgatásokon túl a katonaság eltartá-
sa, - de pusztá jelenléte is - lehetetlenné tette a
várak lakóhelyként való használatát. - Részletesebben

- kifejti Csorba Csaba: i.m. Debrecen, 1974. 184.
- 23 Takáts Sándor: Rajzok a török világból I-III. Bp. 1915-1917. IV. Bp. 1928. /A magyar erősségek c. fejezet: II. 1-132./ 2.
- 24 Pataki Vidor: A XVI. századi várépítés Magyarországon. Bp. 1934. 130.
- 25 Acsády Ignác: Végváraink és költségeink a XVI-XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények. 1888.
- 26 Szegő Pál: Végváraink szervezete a török betelepедéstől a tizenöt éves háboru kezdetéig /1541-1593/. Bp. 1911.
- 27 Sinkovics István: Végvári harcok. A Magyar Történész Kongresszus, 1953 június 6-13. /Bp. 1954./ 48-59., valamint Sinkovics István: A török elleni védelem fő kérdései. Hadtörténelmi Közlemények, 1966. 772-792.
- 28 Fodor Pál: Török várerődítési munkák Magyarországon a XVI-XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1979. 375-398.
- 29 Nagy László: A végvári dicsőség nyomában. Bp. 1978.
- 30 Pataki Vidor: i.m. Bp. 1934. 100. - Az átépítések okait elemezve Pataki kifejtette azt a máig is helytálló elméletét, miszerint a vékony és karcsu falakat és tornyokat, az ágyuk elterjedése miatt szükségszerűen kellett megerősíteni a várárok kiásásánál nyert földdel kívülről, sőt belülről is. A falak és bástyák szélesítésére ezenkívül az ágyutelepek elhelyezése miatt is szükség volt. /U.ott 101./

- 31 U. ott 112. - Ilyen rongálódás, a tapasztásokon lévő nagy repedések jól látszanak a Verebély palánkjáról készült metszetrajzon. /14. tábla, 3. kép/. - A palánkfák eltüzelésére Takáts is több példát hoz fel: Az 1552. évi ostrom után az egri gyalogosok tüzeltek fel a palánkfákat, majd 1574-ben a német katonaság tette ugyanezt, 1612-ben Thurzó György küldött ki vizsgálóbiztosokat a végvárakba, mivel "tudomására jutott, hogy a végházakban lévő tölgyfakészletet és palánkkarót a maguk céljára fordították". /Takáts Sándor: i.m. Bp. 1915. 24-25./
- 32 Temesvár leírásánál Evlija Cselebi így számolt be a tömésfal készítéséről: "Sem téгла, sem kő nincs benne, hanem az egész vastag tölgyfából készült erődítmény. Fonott sövénykerítése olyan, mintha vékony, fényes falkerítés lenne. Az ügyes építőmester ezt a kerítést vadszőllőből készítette s gipsszel és mésszel bevonva fehérszínű várat épített. A belső tömésvár kettős magas czölöpsor, melynek közét az ügyes mester cementtel, mésszel, gipsszel oly tömötté tette, hogy az ágyugolyók ha a falak közé mennek is, az ágyuk repesztéseitől éppen semmit sem kell félni mint a kőváraknál..." - Karácson Imre: i.m. III. Bp. 1904. Evlia Cselebi... 10.
- 33 Takáts Sándor: i.m. Bp. 1915. 44. - Ezekhez lásd: 14. tábla 2. kép. /Várépítésetünk 337. oldal 251. ábra 1-3. után/

- 34 U. ott. 58-59. 2. jegyz.
- 35 U. ott. 30.
- 36 Fodor Pál: i.m. Bp. 1979. 383-389.
- 37 Takáts Sándor: i.m. II. Bp. 1915. 14.
- 38 U. ott. 13. - A "magyar mód" olasz és főleg német átvételére. U. ott. 72-74.
- 39 Pataki Vidor: i.m. Bp. 1934. - V.ö. még: Pataki Vidor: Az egri vár élete. Eger. 1934. - Hiv. Csorba Csaba: i.m. Bp. 1974. 306.
- 40 Pataki Vidor: i.m. Bp. 1934. 103. - Idézi a vár 1459-1550-es számadáskönyvéből /16 Fol.Lat. 1180. Számadáskönyv. 1549. dec. 17 - 1550. dec. 31-ig./ 16. jegyz.
- 41 Pataki Vidor: i.m. Bp. 1934. 110. és 131-132.
- 42 Csorba Csaba: i.m. Bp. 1974. 295-299. - Az alábbi csoportosítást készítette: a./ oklevelek, b./ iratok, levelek, c./ kéziratos feldolgozások, d./ Pesty Frigyes Helységnévtára, e./ Az Országos Műemléki Felügyelőség dokumentációs tárában lévő felmérések, források, stb. f./ térképek, kéziratos térképek, g./ ábrázolások, h./ a Magyar Nemzeti Múzeum és vidéki múzeumok régészeti adattára.
- 43 Csak néhány kiragadott példa erre vonatkozóan: Sugár István: Az egri vár kémei és fegyverei a várszámadások és leltárak tükrében. 1542-1562. Az Egri Múzeum Évkönyve XIII., 1975. 101-124.
- Czeplédy Ilona: A diósgyőri vár 1629 évi inventáriuma. A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve, VII.,

1968. - Az így különböző helyeken megjelentetett inventáriumok áttekintése rendkívül nehézkes. További nehézséget okoz az is, hogy a forrásközlés rendszerint a közreadók egyéni elképzelései, gyakorlata alapján történik. Hasznos lenne a sokszor nehezen olvasható, régies írásmódu szövegek közlésmódjának egy egységes gyakorlatát kialakítani.

- 44 Szőke Sándor: Dombóvár Bp. 1971. 48-49. - Az eredeti forrás az Országos Levéltár, Eszterházy hercegi család Levéltárában /Repositoryum: 35, Fasciculus: E. Numerus: 130 /található.
- 45 Ez az anyag - főleg a felmérések, tervek és helyreállítási dokumentációk révén - napjainkban is egyre gyarapszik. Az 1909-ig terjedő gyűjtési időszak anyagát Gerecze Péter adta közre. /Gerecze Péter: A Műemlékek Országos Bizottsága rajztárának jegyzéke. Magyarország műemlékei I., Bp. 1905. 171-448. - A XIX. századi ujságok rajzai, metszetei is jól hasznosíthatók, de előzetes kritikai elemzésüket feltétlenül el kell végezni. A legkorábbi - feljegyzésekkel, rajzokkal, alaprajzokkal együtt készített - fényképfelvételek Orbán Balázs múlt századi székelyföldi fényképei. - /Orbán Balázs: A Székelyföld leírása történeti, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból. I-IV. Pest /Bp./ 1868-73. Rövid leírásokkal a képeket ismét megjelentette a Kriterion kiadó 1971-ben: Orbán Balázs: A Székelyföld képekben. Bukarest. 1971. Szerk.: Mikó Imre.

- 46 Bubics Zsigmond: Magyarországi várak és városoknak a Magyar Nemzeti Múzeumban létező fa- és rézmetszetei. Bp. 1880.
- 47 Rózsa Gyula: Régi várképek. Bp. 1955., Rózsa Gyula: Régi magyar csataképek. Bp. 1959., Rózsa Gyula: Nógrád várának ábrázolásai. Műv. Ért. 1961. 187-192.
- Módszertani, elméleti eredményeiről számolt be:
Rózsa Gyula: A magyar vedutakutatás módszereiről. /Előadás/ Középkori régészeti tudományos ülészak 1970. december 8-10. Régészeti Füzetek. Ser: II. 14. Bp. 1971. 13-17. /A "Ser II.13"-jelzés a kiadványon téves/.
- 48 Cennerné Wilhelmb Gizella: A dunántúli végvárábrázolások tipológiai kérdései. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei. Veszprém. 1978. 139-148.
- Fontosabb munkái még: Zrinyi Miklós a költő hadjáratainak grafikus ábrázolásai. Folia Archaeologica 13. 1961., A kanizsai vár megszetábrázolásának típusai. A nagykanizsai Thury György Múzeum jubileumi évkönyve, Nagykanizsa, 1972.
- 49 Szőke Sándor: i.m. címlap és 8. kép.
- 50 Kiss István: Simontornya krónikája. Simontornya. 1938. II. tábla 1. kép, v.ö. u.ott 171. jegyz.
- 51 Az egyik Ercola Scala 1685-ben kiadott "Loringi de Danubio" című munkájában, a másik pedig Anthoni Ernst Birkenstein ötven várat ábrázoló sorozatában /1686/ található. - Feltehetően mindegyik a Történelmi Képcsarnok 6384. sz. "röpülő-lapjáról" készült.

- 52 Kiss István: i.m. 96. 172. jegyz.
- 53 Gaál Attila: Simontornya vára. Élet és Tudomány. 1978. 26. sz. - "Különös értéke e metszetnek, hogy a Simontornyáról eddig általánosan ismert és legtöbbször idézett romantikus felfogású ábrázolástól eltérően várunkat nem holmi szöklára épült sasfészekként, hanem a valóságnak megfelelően; a Sárviz kiöntéseivel körülölelt, széles vizesárokkal védett mocsárvárként ábrázolja".
- 54 Legutóbb közölte Szakály Ferenc: i.m. Szekszárd, 1969. 8. kép.
- 55 Rózsa Gyula: i.m. Bp. 1959. 9. és XXIV. - Az eredeti metszetlapok a Történelmi Képcsarnok gyűjteményében találhatók. - A tolnai eseményekről már közvetlenül a csata után - tehát jóval az album kiadása előtt - is jelentek meg közlemények. Először Balló Antal, magyar származásu antwerpeni nyomdász flamand nyelvű röplapjai, majd rövidesen egy római, egy prágai és egy boroszlói nyomda röplapjai. /Országos Széchényi Könyvtár. Nyomtatványok. App. H. 650., valamint Hubay Ilona: Magyar és magyar vonatkozású röplapok, ujságok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480-1718. Budapest. 1948. 417., 423., 425. - Szilágyi Mihály: Társadalmi és gazdasági viszonyok a Duna mentén a török hódoltság korában. Tanulmányok Tolna megye történetéből VIII. Szerk: K. Balog János: Szekszárd. 1978.

- 56 Ottendorf Henrik: i.m. - A rajzos mellékleteket Hermann Egyed kiadásának felhasználásával, az első kiadás óta már többen közölték, vártörténeti szempontból azonban csak Dunaföldvár /Kozák Éva: i.m. Szekszárd. 1970. 186/ és Szekszárd /Csorba Csaba: i.m. Kaposvár. 1974. 31./ rajzainak részleges elemzése történt meg.
- 57 A nagyszámú, - többségükben nyugat-európai metszet, a négy térképlap kivételével mind képzőművészeti jelentőségű. Muzeumba kerülésük a kastélyok államosításával hozható összefüggésbe.
- 58 A Történelmi Képcsarnok gyűjteményében a térképlapok két sorozatát is őrzik. Rendkívüli fontosságuk ellenére eddig még egyetlen lapot sem közöltek belőlük.
- 59 Kiss István: i.m. 95. 170. jegyz. - Az olasznyelvű füzet címe: "Verissima e Distina /Ralatione/ Della Presa della /Citta di/ Simonthorna/ Nell Ungaria inferore Presa dell' Armi Imperiali/ /Sotto il Comando del General Comte/ /di Baden Li 10. ottobre 1686 /in Venetia/ /Con Litenta de Supariori." - Országos Széchényi Könyvtár Apponyi Gyűjtemény, Hungarica - 1792. szám. - Az sem lehetetlen, hogy a metszetlapok is gróf Apponyi Sándornak - a szekszárdi muzeum egyik alapítójának világhírű hungarica gyűjteményéből kerültek a muzeum metszetanyagába.

- 60 Fehér Géza: Török miniaturák a magyarországi török hódoltság korából. Bp. 1975. /Az eredeti példány: Topkapu Szeráj Muzeum, Isztambul. Lelt.sz: Hazine: 1608. Oldaljelzet: 87b./
- 61 Csánki Dezső: i.m. 435. - Első említését a XIII. századból ismeri, s a titeli prépostság és a széki /Bátaszék/ apátság közös birtokaként említi. /1240, 1494/ Vámszedő hely. Maradványait Csánki szerint Nána /ma: Alsónána ötk., Tolna m., Szekszárdi j./ közelében kereshetjük. Ezt támogatja Pesty Frigyes Helynévtárának néhány idevágó adata is. Ezek szerint az alsónyéki és nánai, valamint a decsi határban fordulnak elő a Kesztőczi hegy, Kesztőczi szántóföldek, Kesztőcz völgy dülőnevek. /Gaál Attila-Kőhegyi Mihály: Tolna megye Pesthy Frigyes Helynévtárában. A szekszárdi Balogh Ádám Muzeum Évkönyve I. 1971-1972., Szekszárd, 1972. 281., 283., 287., 311./
- 62 Fehér Géza a kesztőlcihez hasonló, de annál kisebb méretű vár ábrázolásának tartja. Véleményünk szerint egyértelműen erődített templomot ábrázol a kép.
- 63 Lázár deák térképe még a török behatolása előtt, 1514-ben készült, de kiadására csak 1528-ban, tehát a mohácsi csata után került. Az É-D-i irányu pontozott vonal valószínűleg az 1526-os hadjáratban a törökök által bejárt terület határát jelzi. Helységeink kivétel nélkül ezen a területen találhatók. - V.ö. még: Matthes Zündt /1567/, Wolfgang Lazius /1570 után/, Zsámboky János /1579/, Gerard Mercator

/1585 körül/, John Speede /1626/, Willem Janszoon Blaeu - Johannes Blaeu /1647 körül/, Jacob von Sandrart /1664/ és Hubert Jaillot /1696/ térképeivel. Közli: Cartographia Hungaria I. Magyarország térképei a XVI. és XVII. századból fakszimile kiadásban. 1972. Összeállította: Nemes Klára.

- 64 Tabula nova inclyti regni Hungariae juxta nonnulas Observationes Samuelis Mikoviny Conciannata ab Andrea Erica Fritsch. Posoni 1573, - A Tolna megyei Levéltár térképtárában, T. 203 számon.
- 65 A Tolna megyei Levéltár térképtárában: 1. "Rendezési terve a Duna egy részének és az egész Sárköznek melly Tekintetes Tolna Vármegyében a' Dunának görbületeit ezek javasolt átmetszéseit Sárközi lapájt mentő töltéseket, Szekszárd alá javalt, és a Sárvizének rendbe hozott 's a Dunába leendő uj befolyását mutatja". Készítették: Beszédes József, Vörös László, Póla Antal és Halász Ignác 1834. /T 196 számon/ 2. Mappa Sárvizium, per comitatum Tolnensem /exhibiens./ Készítették: Kireger Sámuel geometra, Deáky József jur. geometra. /1772/ /T 130 számon/ 3. A katonai térképek a Béri Balogh Ádám Muzeum térképtárában sz.n.
- 67 Török-magyarkori történelmi emlékek. Török történetírók I-II. Bp. 1893, 1896. Fordította és jegyzetekkel ellátta Thury József /a továbbiakban Thury: i.m. /I. köt. 316-313., 332-333. II. köt. 321-323/. Az 1526.

- évi hadjárat u.n. Szulejmán naplóinak részleteit közli legutóbb: Évszázadokon át. Tolna megye történetének olvasókönyve I. Szerk: K. Balog János, Szekszárd, 1978. Vass Előd: A törökker. 111-112.
- 68 Tolnamegye történetéből a XVI. században. Hlb. Közérdek, 1907. IV. 6. - Az eredeti példány a Britisch Muzeum gyűjteményében található, címe: "Itinerario di Marc Antonio Pigafetta gentil' uomo vicentino all' Illmo Sgr Eduardo Seymer conte d' Herford Londra appresso giovanni Wolfio Jughilse 1585."
- 69 Közli: Szalay László: Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században. Utazás Pozsonyból Nándorfehérvárra a Dunán. 1573.
- 70 Szamota István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten. 1554-1717. Bp. 1891.
- 71 Karácson Imre: Evlia Cselebi... Bp. 1904.
- 72 Vass Előd: i.m. Szekszárd, 1978. /Évszázadokon át/. 187-188. - Az ilyen rövidítésekre nem tekinthetjük kellő indoknak a szerkesztő "helykimélési" megfontolásait sem.
- 73 Magyarországi török kincstári defterek. I-II. Fordította dr Lászlófalvi Velics Antal, bevezetéssel ellátta és sajtó alá rendezte Kammerer Ernő Bp. 1886 és 1890. /A továbbiakban: Defterek... /
- 74 Fekete Lajos - Káldy-Nagy Gyula: Budai török számadáskönyvek 1550-1580. Bp. 1960.
- 75 Megjelent az Agrártörténeti Szemlében 1962.

- 76 Klny. a Studia Comitatus 1975-évi kötetéből.
- 77 Először közli: Vass Előd: i.m. Szekszárd, 1978.
/Évszázadokon át./ 164-168.
- 78 A Basbakarlik Arsivi egy fontos, magyarvonatkozású iratanyaga, az u.n. "fontos ügyek deftere" /mühimme defteri/ mikrofilm másolatai kerültek gyűjtése nyomán Magyarországra a közelmúltban.
/Hiv.: Fodor Pál: i.m. Bp. 1979. 377. ll. jegyz./
- 79 Takáts Sándor: A magyar és a török iródeákok.
/Rajzok a török világból I. 1-104./ Bp. 1915.
- u.ő: Barátságajánló török-magyar levelek. /Rajzok a török világból IV. 37-56./ Bp. 1928.
- 80 A budai basák magyarnyelvű levelezése 1553-1589.
Szerk: Takáts Sándor, Eckhart Ferenc, Szekfü Gyula.
Bp. 1915.
- 81 Komáromy András: Magyar levelek a XVI. századból.
Történelmi Tár 1907-1911. - Eckhart Sándor: Jobbágy-
levelek a XVI. század második feléből. Magyar Nyelv
50. /1954/ 1-2. - Szalay Ágoston: Négyszáz magyar
levél a XVI. századból. Magyar Levelestár I. Pest.
1861.
- 82 V.ö. Fekete Lajos: A berlini és drezdai gyűjtemények
török levéltári anyaga. Levéltári Közlemények, 1828-
29. - Közli a magyarvonatkozású iratok regestáit.
- 82 Az ő munkájaként jelent meg az eddigi legjelentő-
sebb magyarországi vármonográfia is. /Gerevich Lász-
ló: A budai vár feltárása. Bp. 1966./

- 84 Kozák Károly: Középkori várak feltárása. /Előadás/
Középkori régészeti tudományos ülésszak 1970. december 8-10. Régészeti Füzetek Ser: II. 14. Bp. 1971. 98-103.
- 85 Sajnos Tolna megyéből is rossz példákat említhetünk: A simontornyai és dunaföldvári várak feltárása már évekkel korábban megtörtént, sőt helyreállításuk is befejeződött 1976-ban, illetve 1977-ben. A feltárási leletek közül azóta azonban csak néhány tárgy került közlésre, az is szinte csak illusztrációs anyagként. - /Lócsy Erzsébet: Előzetes jelentés a simontornyai várban végzett építészörténeti kutatásról /1960, 1964-66./ Arch. Ért. 1974. 1. sz. 127-133. - u.ő: Simontornya. Várépítészettünk. Bp. 1975. 245-249. - Kozák Áva: Régészeti és műemléki kutatások a Dunaföldvári Öregtoronynál. A Szekszárdi Balogh Ádám Múzeum Évkönyve I., Szekszárd, 1970. u.ő: Dunaföldvár. Várépítészettünk. Bp. 1975. 134-138.
- 86 A XV. századra vonatkozóan Csánki az alábbi várak létezését látta igazoltnak: Anyavár /vagy Sártonya/, Dáró, Döbrököz, Dombó, Györke, Máré, Nyék, Ozora, Simontornya, Szász, Szék, Szekszárd, Tamási. /Csánki Dezső: i.m. III. 403-407./
- 87 U. ott.
- 88 Szakály Ferenc: i.m. Szekszárd, 1969. 17.
- 89 Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái I-II. Közli: Szalay László /Mo-

numenta Hungariae Historica. Scriptores 2-3./
Pest. 1857. II. 42. - Holub József: Ete város
története. /Adalékok a Tolna megyei Sárköz te-
lepülés- és gazdaságtörténetéhez./ Klny. a Tör-
téneti Statisztikai Közlemények 2. /1958/ 3-4.
számából. Bp., 1960. 5. - Idézi: Szakály Ferenc:
i.m. Szekszárd 1969. 22. /valamint 97. jegyz./-
Szekszárd török megszállását Szakály Ferenc
Holubbal szemben nem 1532-re, hanem 1538-ra te-
szi. Mindkettő ellentmond azonban a korábbi vé-
leményeknek: mi szerint 1541 előtt Tolna megyé-
ben nem volt egy várban sem török helyőrség.
Erről bővebben Szekszárd váránál./

- 90 Csánki Dezső: i.m. 403. - Romjai Sióagárdtól
északra a Sió- és Nádor csatorna közötti terü-
leten ma is jól láthatók. Ez azonban már a török-
től is megerősített, négy sarokbástyás, huszár-
várral bővített XVII. századi vár maradványa.
/A vár délkeleti oldalán lévő apró szárazulaton
magam is gyűjtöttem Árpád-kori kerámiatöredéke-
ket, ez természetesen nem bizonyítja, hogy a
várnak is lett volna Árpád-kori előzménye. V.ö.
Csorba Csaba: i.m. Szekszárd, 1972. 62./

- 91 A törökök kiűzése után a megyerendszer ujjaszer-
vezésekor Tolna megye területét jelentősen meg-
csonkították. Máré várának romjai ettől kezdve
Baranya-, Dáró pedig Somogy megyéhez tartozott.
Utóbbi a közelmúltban ismét visszakerült Tolná-

hoz. Az egykori várra ma a Kapospula és Attala közelében lévő szőlőterület "Daru vár" elnevezése utal.

/Csánki Dezső: i.m. 403. - Ugyanezt az elnevezést említi. A mai névhasználatra Rauter Camilló volt szíves felhívni a figyelmemet./

- 92 Utoljára a Kapos-völgy került török kézre. Egyik igen fontos vára a Török Bálint által építtetett Koppány 1552-ben még csak rövid időre, 1555-ben azonban véglegesen a töröké lett./A koppányi vár és a Koppányi szandzsák megszervezésének történetét részletesebben ismerteti Vass Előd: Törökkoppány 1556. évi első török adóösszeírása./ Somogy megye Multjából. Levéltári Évkönyv. Kaposvár. 1972./ című munkájában. /57-63./ Bár kérdésünk szempontjából nem bir különösebb jelentőséggel, mégis megemlítjük, hogy Káldy-Nagy Gyula, - Szakály Ferencről eltérően, - nem 1544. végére, hanem 1545. első felére teszi az utolsó Tolna megyei várak meghódítását:

"...1545. április 4-én a budai beglerbég arra kapott utasítást, hogy a simontornyai és ozorai várat foglalja el, mert azok őrsége állandóan portyázni jár. - /Káldy-Nagy Gyula: A budai szandzsák 1559. évi összeírása. Bp. 1977. 8. Forrás: Isztambul, Topkapi Saray Müzesi Arsivi, D. 12321. - 79. és 112./

"1544 végén Tolnamegye területén már nem volt magyar őrség." -/Szakály Ferenc: i.m. Szekszárd. 1969. 27./

Ugyancsak Káldy-Nagy Gyula - Vass Előd fent hivatkozott adatától eltérően Koppány elfoglalását nem 1555-

re teszi, s a koppányi szandzsák és szandzsákbég első-
említésére 1552-ből hoz példát. /Káldy-Nagy Gyula:
i.m. u. ott 20. jegyz. Forrás: Istambul, Topkapi
Sarayi Kütüphanesi, Koglusar K. 888. - 302. és 418./
Megyjegyezzük, hogy Koppány 1552. évi elfoglalását
Vass Előd is ismerteti, ugyanakkor utal arra is, hogy
a törökök ekkor csak rövid ideig birták a várat, s
véglegesen 1555-ben foglalták el. Az ellentmondásos
adatoknak ez a része tehát feloldható. Az első szand-
zsákbég említésénél azonban úgy tűnik Káldy-Nagy hi-
vatkozott forrása a meggyőzőbb.

- 93 A Ferdinánd-párt és Szapolyai-párt hiveinek egymás
elleni harcával megyénkben - nem foglalkozunk.
Ennek kitűnő összefoglalását adta Szakály Ferenc
fentebb is idézett tanulmányában, s ezzel kapcsolat-
ban kitért a várak birtoklástörténetének 1529-1544.
közötti eseményeire is. /Szakály Ferenc: i.m. Szek-
szárd. 1969. 15-27./ Politikai és pártharcok c. fe-
jezet./ - Ezekben a harcokban tűnt fel egy rövid idő-
re egy alig ismert nevű apró vár: Gerenyás. Ezt a
Gyöng és Szárazd közötti út közelében a Kapos moca-
raiban megbújó erősséget Kápolnay Ferenc, - a zürza-
varos évek egyik hírhedt szerencselovagja - építtette
a pártharcok idején, s ugyan ebben az időszakban
pusztult is el. Török Bálint 1535-ben - Kápolnay
távollétében - rajtaütött a váron, felégette és szét-
hányatta./ A Csánki által valószínűleg tévesen várnak

tartott Györke helyett Gerenyást tekinthetjük idő-
szakunk tizenharmadik tolnai várának./

- 94 U. ott. 5-6. A bátai apátság kincseiről. A faddi
plébánia középkori kincseiről: Vass Előd: i.m.
Szekszárd. 1978. 114-115.
- 95 Thury József: i.m. 1893. 316-317.
- 96 U. ott. 332-333.
- 97 Az 1526-os napló tévesen nevezi "tónak" a sekély viz-
zel borított kiöntéses területet. A második napló
"mocsár" kifejezése már sokkal közelebb áll a való-
sághoz.
- 98 V. ö. a 61. jegyzettel.
- 99 Vass Előd: i.m. Szekszárd, 1978. 112.
- 100 Ottendorf Henrik: i.m. 43.
- 101 Volt ugyan a Duna tolnai és baranyai szakaszán az
emlitett naszádos őrség, de ezek felszereltsége és
harcértéke - fizetetlenségük miatt - igen rossz volt.
1528 augusztus 3-án például őrhelyüket elhagyva meg-
jelentek a budai vásáron és fenyegető magatartásuk-
kal elérték, hogy a helytartótanács a vásáron jelen-
lévő kereskedőktől az udvar nevében 4726 Ft értékű
szövetet és 2120 Ft. készpénzt vegyen kölcsön. Kény-
szerű lépését a tanács így indokolta: "Mi beláttuk,
hogy milyen veszély származik távollétünkből s mily
kár, ha felprédálják ezen várost és prédával megra-
kottan Jánosnak ajánlják szolgálatukat".

A Ferdinánd védelme alá menekült rác vajda - Bakics Pál 1529-ben írott leveléből azonban kiderül, hogy ezek a kicsikart juttatások nem oldották meg hosszú távon a hajósok ügyét. Nem sokkal az újabb török támadás előtt ismét fizetetlenségük miatt zugolódtak. /Antonio Giovanni da Burgio pápai nuncius jelentései Sadoletto pápai titkárnak. Fordította: Bartoniek Emma - Mohács emlékezete Bp. 1976., 112. és 1979., 181. Szerk. Katona Tamás./

- 102 Az 1541. évi hadjárat eseményeiről szóló források nem említik Szekszárd ostromát, pedig bizonyos, hogy Buda eleste után már török kézen volt a vár. Valószínűleg miután a mohácsi bég, - Kászon - hadai 1538 tájékán elfoglalták - már folyamatosan a törökök uralták. Héderváry Lőrinc 1540 novemberében arról értesítette öccsét, hogy Szekszárd alatt hatvanezer török táborozik. Ostromra is gondolhatnánk e híradás alapján, valószínű azonban, hogy nem ostromról, hanem átvonuló török csapatok táborozásáról volt szó. /A Héderváry család oklevéltára. Közli: Závodszy Levente. I-II. Bp. 1909-1922. - Hiv.: Szakály Ferenc: i.m. Szekszárd, 1969. 22., valamint 98. jegyz./
- 103 Thury József: i.m. II. Bp. 1896. - Dzeláládze Musztafa: Az országok osztályai és az utak felsorolása. 228-229. - Ferdi: A törvényhozó Szulejmán szultán története. 107.
- 104 Evlija Cselebi úgy tudta, hogy az 1529-es hadjáratban Paks erősségét lerombolták, de Szulejmán parancsára azonnal újra felépítették. Kétkedéssel kell fogadnunk

ezt az adatot, mivel semmi sem utal arra, hogy Paksnak korábban bármilyen erőssége lett volna. Cselebin kívül az 1529-es újjáépítést nem említi egyetlen forrás sem, az ő feljegyzései viszont több évtizeddel a feltételezett esemény után készültek.

- 105 Szakály Ferenc: i.m. Szekszárd, 1969. 23.
- 106 U. ott és 100. jegyz. További irodalom: Iosephus Koller: Historia episcopatus Quinqueecclesiarum V-VI. Posonii et Pestium 1801-1806. V. 286. Komáromy András: Werbőczy István és fia. Századok 44 /1910./ 287.
- 107 Szakály Ferenc: i.m. Szekszárd. 1969. 23.
- 108 Tinódi Lantos Sebestyén: Werbőczy Imrének Kászon hadával kozári mezőn viadalja. Közli legutóbb: Vass Előd: i.m. Szekszárd, 1978. 116-119.
- 109 "Audimas Castellum Zekzardiensem observam esse, hinc ad subsidium eorum mitti sunt 300 eqilles et pedites 200". /Tolna megyei Levéltár - Kammerer hagyaték: 1. A-E. Bécsi udvari levéltár. Joannes Naghzayw./ - Kiadta: Gárdonyi Albert: Pest városa a középkor alkonyán. Tanulmányok Budapest múltjából. 6. /1938/ 13-14. 1542. ápr. 14.
- 110 Erdélyi országgyűlési emlékek. Szerk: Szilágyi Sándor. I. Bp. 1875. 140., 1542. szept. 21.: "Cives Zegedienses scripserunt huc filium magnifici olim domini Stephani Verbewty, qui mille equitibus in Tholvani impetum fecit et quod-quod turcos ibidem reperit, omnes occidit."

- 111 Thury József: i.m. II. 294-295. - Káldy-Nagy Gyula figyelt fel először arra, hogy Kászim /másképpen: Kászón/ béget a hadjáratban résztvevő Rusztém pasa következetesen szekszárdi szandzsákbégnek nevezte krónikájában. /Káldy-Nagy Gyula: A budai szandzsák 1559. évi összeírása. Bp. 1977. 8. - Forrás: Forrer L: Die osmanische Chronik des Rustem Pascha, Leipzig, 1923. 119. és 123./
- 112 U. ott. 320. - Szinán csausz: Az 1543. évi hadjárat története.
- 113 U. ott. 322.
- 114 Nem tudunk arról, hogy Szász időközben újból gazdát cserélt volna. Lehetséges, hogy Dseláládze vonta össze a két - különböző időpontban történt - eseményt. /Thury József: i.m. II.: Dseláládze Musztafa... 243./
- 115 Szerémi György: Magyarország romlásáról. Ford: Juhász László. Bp. 1961. /CIX. fejezet/. 275.
- 116 Thury József: i.m. II. 323-333.
- 117 A meghódított Tolna megyei várak többségét a törökök, - néhány dsámit, esetleg fürdőépületet építve beléjük, - azonnal használatba vették, s ezek alkották a szandzsáknál kisebb török közigazgatási egységek, az u.n. nahiék központjait. Ilyen nahie központ volt a koppányi szandzsákban Dombó, a simontornyai szandzsákban Tamási és Ozora, a szekszárdi szandzsákban pedig Anyavára. Szekszárd a róla elnevezett szandzsák székhelye lett. Mindössze két várról, - Nyékről és Dáróról tudjuk, hogy a török nem telepített beléjük őrseget, hanem leromboltat-

ták őket. 1557, Nyék: "per Thurcas destructo et desolato"
/Országos Levéltár. Barthiány cs. llt. Törzslevéltár. Alm:
3. Lad: 5. Nr.: 16./ Dáró, 1564: "...totale per Turcas
dirutum et penitus desolatum castrum Daro in comitatu
Tholnensi habitum." /Országos Levéltár. Zichy cs. llt.
Fasc: 16+A. Nr: 24. /Idézi: Szakály Ferenc: i.m. Szek-
szárd. 1969. 302. jegyz. A megye belső területein~~l~~ lévő
várak története az ezután következő évtizedekben sem
szűkölködött eseményekben. Eredeti témánk határai miatt
azonban a továbbiakban ezekkel nem foglalkozhatunk.

- 118 Takáts Sándor: A nagy Thury György. Bp. 1922. 91.
/A régi magyar kapitányok és generálisok című kötetben/.
- 119 Vass Előd: i.m. Szekszárd. 1978. 107. - A szigeti várhoz
adózó tolnai falvakat felsoroló 1560. és 1565. évi ur-
báriumokból közöl részleteket u. ott 138. és 149-150.
- 120 A várak birtokkörzetének alakulását a XVI. század hat-
vanas évéig és a végvári katonái által birt tolnai fal-
vak birtoklástörténeti adataiból sokat közöl Szakály
Ferenc: i.m. Szekszárd, 1969. 54-65.
- 121 A kétfelé-adózásra vonatkozó legfontosabb általános és
megyei vonatkozású irodalom: Salamon Ferenc: Magyaror-
szág a török hódítás korában. Bp. 1886., Szakály Ferenc:
i.m. Szekszárd, 1969., Szakály Ferenc: i.m. Szekszárd.
1975., valamint legújabban: Szakály Ferenc: Egy "világ-
történeti curiosum" magyar adóztatás a török hódoltság-
ban. Valóság.1979. /5/ 23-37. /A megjelenés alatt lévő
"Magyar adóztatás a török világban" c. monografia summá-
zása./ - A XVI-XVII. századi magyar és török adóztatás

rendszerét, a különféle adófajtákat ismerteti és bőséges Tolna megyei példát hoz a kétféle adózásra: Szilágyi Mihály: i.m. Szekszárd. 1978.

122 Mivel dunamenti váraink török kézen lévő palánkok , a legtöbb katonailag és vártörténetileg fontos eseményt XVI-XVII. századi történetükben a magyar fél felé történő adózás, illetve a környező falvak ilyen irányú kötelezettségei idézték elő. Szempontunkból most ennél kisebb jelentőséggel bír a törökök által bevezetett új birtoklási és adórendszer. Egyetlen vonatkozásra azonban, - eltekintve a török adórendszer felvázolásától, - mégis utalnunk kell, s ez a szultáni birtokok kérdése.

Az ujonan meghódított területeken ugyanis a kiemelkedően fontos, vagy jelentősebb jövedelmű helységeket, - s ilyenek voltak a megye jobban fejlett keleti részén lévő mezővárosok, sőt a falvak nagy része is, - a nagyobb forgalmu hidak, vámok, révek jövedelmeivel együtt szultáni hászbirtokként az udvar számára tartották meg. Az ilyen helyiségek állami adójukat a budai kincstár tisztviselőjének, földesuri adójukat pedig - legtöbbször az adót közvetlenül beszedő bérlőn keresztül, - a szultáni jövedelmeket kezelő pénzügyi hivatalhoz /mukataá/ fizették be. Helyzetük így lényegesen könnyebb volt, mint a szpáhi tulajdonban lévő településeké, melyeken az adószedés általában több visszaéléssel zajlott le, s az adóprés jóval kegyetlenebbül működött, mint a szultáni birtokokon.

A mezővárosok, melyekben váraink voltak, sőt a hozzájuk tartozó falvak egy része is a szultáni hászok közé tartozott.

- 123 Hamzabég. Cselebi szerint a Simontornyán parancsnokló Hamza nevű bég építtette. Maradványai a mai Érd területén vannak.
- 124 Evlija Cselebi kissé kiszínezett elbeszélése alapján Dasankurtatán /=Lélekmentő/ várát azon a helyen építtették, ahol a sikertelen bécsi hadjáratról /Cselebi szerint bivalyfogaton/ szinte menekülve érkező II. Szulejmán elérte a Csepel szigetre átvezető átkelőhelyet. /Karácson Imre: i.m. 210-212. Török történetírók III./
- 125 Penteli. A Dunaujváros területéhez csatolt Pentele /Dunapentele/ helység területén.
- 126 A mai Dunaszekcsővel /Baranya m./ azonos.
- 127 Ottendorf szerint a palánk Mohácstól öt órányira, a Dunától pedig két kilométerre feküdt.
- 128 A jelentősebb palánkokat leírta Ottendorf Henrik az 1663. évi utazásáról készített naplójában, de a korabeli nyugati utazóknál és török történetíróknál is megtaláljuk leírásukat.
- 129 Szelle Zsigmond: Duna-Földvár régi emlékei. Archeologiai Közlemények. XVII. Bp. 1894. - Wosinsky Mór: Tolna vármegye az őskortól a honfoglalásig I. Bp. 1896. 21. - Előttük Rómer Flóris ismertette a sáncot francia nyelvű munkájában. /"Resultats généraux du mouvement archéologique en Honrie." 99./ - A löszfal mozgása napjainkban

is gyakori. Utoljára a Somoshegy keleti széle szakadt a Dunába.

- 130 Kozák Éva: i.m.. Szekszárd. 1970. 181. Kozák Éva: A dunaföldvári /Tolna m./ Öregtorony régészeti feltárása. Műemlékvédelem. Bp. 1973. 4. sz. 193-194.
- 131 Czirák Gyula: Tolnavármegyei Dunaföldvár multja és jelene. Dunaföldvár. 1910.
- 132 Marsigli hadmérnökként részt vett az 1686. évi felszabadító harcokban, s ő ekkor még látta a római őrtornyok maradványait. /Marsigli: Danubius pannonico mysicus. Amsterdam. 1726. II. 5./
- Animatia helyét illetően lényegesnek tartjuk Ottendorf adatát, miszerint a Somoshegy csucsán "régi kastély" maradványait látta. Ezzel azonosítható középkori épületről mindeddig nincs tudomásunk.
- 133 Csánki Dezső: i.m. 409. Monasterium /abbas/ de Felduar /1199. Koller. Episc. Quinqueecl. I. 306./, Abbas et conventus monas erii de Feuldwar. /1299. Hazai okmánytár. VIII. 390./, Conventus de Feoldwar /1323. Anjukori okmánytár. II. 88./ - Az apátság alapítására és elnevezésére vonatkozóan két egymásnak ellentmondó álláspont ismert. A vita tárgyát az képezte, hogy a bencés apátságot II. Béla feleségének védőszentje után Szent Ilnáról, vagy pedig Szent Péterről nevezték-e el. Az oklevelek egy része így ugyanis helyileg máshol keresendő apátságra vonatkozhat. Az eltérő véleményeket /Damiani Fuxhoffer, Danielik János, Hóke Lajos, Röpp Jakab stb./

összegzi Cziráki Gyula: i.m. 45-50., valamint v.ö. Sörös Pongrác: Az elenyészett bencés apátságok 12. k. B. Bp. 1912.

- 134 Az Országos Műemléki Felügyelőség irattárában - Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága 1872. 25769. sz., valamint Genthon István: Magyarország műemlékei I. Dunántul, Bp. 1959. 74. - Kozák Éva: i.m. Szekszárd. 1970. 205-206. - Kozák Éva: i.m. Bp. 1975. Várépítészetünk. 138-139.

- 135 Vass Előd: a váci vámnaplókat vizsgálva bebizonyította, hogy az azokban szereplő igen nagyszámu élőmarha áthajtását nem a váci, hanem a ráckevei és földvári réveknél bonyolították le, s csak azért jelentkezik ez a váci naplók tételeként, mert a fenti vámhelyek jövedelmét a váci mukataa jövedelmeinél mutatták ki.

Az 1562-ben és 1564-ben készített naplók címe: "A váci rév-átkelésnél darabonként egy gurussal megvámolt s így a fehérvári /és egyéb/ átkeléseknél nem fizető marhák lajstroma". Ez a kedvezményezés okozhatta, hogy a földvári vásárookra még a dél-dunántúli városok kereskedői is felutaztak.

/Szakály Ferenc: A dél-Dunántul külkereskedelmi utvonalai a XVI. század derekán. Somogy megye multjából. Kaposvár. 1973. 70-71. Vass Előd: Zwei türkische Führenlisten von Ráckeve und Dunaföldvár aus den Jahren 1562-1564. Acta Orientalia Hung. Tomus XXV. Fasc. 1-3. Bp. 1972. 457./

- 136 Kémjelentés a Sárviz és a Duna melletti török várak helyőrségeiről. Hadtörténelmi Levéltár. Törökkori iratok. 3. doboz. 367. sz. - Közli: Vass Előd: i.m. Szekszárd. 1978. 161.
- 137 Szilágyi Mihály: i.m. Szekszárd. 1978. 68.
- 138 Velics Antal - Kammerer Ernő: i.m. I. 425.
- A katonaság létszámát Vass Előd /i.m. Szekszárd. 1978. 180./ 160 főben adja meg. Ez azonban nyilvánvaló elírás, vagy nyomdai tévedés lehet.
- 139 Vass Előd: i.m. Szekszárd. 1978. 102.
- 140 Szilágyi Mihály: i.m. 67-68.
- 141 U. ott.
- 142 Tolna megye történetéből a XVI. században. /Hlb/
Közérdek c. helyi lapban. 1907. IV. 6.
- 143 Elsősorban a Szent Péter-napi vásárok voltak messze-földön híresek. Több adat is szól arról, hogy ezekre a vásárookra még a Pécs környékén lakó kereskedők is felutaztak. - Főként a marhakereskedelemmel kapcsolatban vonatkoztatható Földvára Szakály Ferenc megállapítása: "A legjelentősebb mezővárosokat éppen az jellemzi, hogy a tájegységükre nem jellemző árucikkeket is összegyűjtötték és exportálták..."
/Szakály Ferenc: i.m. Kaposvár. 1973. 59. és 85./
- 144 A budai basák magyar nyelvű levelezése, 1553-1589. 328.
- 145 Takáts Sándor: A magyar gyalogság kialakulása. Bp. 1908. 98., Kammerer hagyaték, Tolna megyei Levéltár. /1601. szept. 20. után. Ht. V.VI. 320./

- 146 Ottendorf Henrik: i.m. 42-43. - A rajz betűmmagyarázata: a/ palánk, b/ Duna, c/ régi kastély, d/ falu, e/ mezőváros, f/ fogadó.
- 147 Takáts Sándor: i.m. Bp. 1915. 53.
- 148 A sahi ágyu hosszú csövű, kis csőátmérőjű löveg. Elsősorban seregbontásra alkalmas. Vasból készült lövedéke kb. 1,6 kg súlyú. A zarbuzán az előbbinél nagyobb, már ostromoknál is használt. A sahi nyugati elnevezése falcaune /falcóne, facun/, a zarbuzáné pedig karthaune /quartana/, - azaz fertályágyu. /V.ö. Veltes Antal - Kammerer Ernő: i.m. I. Bp. 1886. XLII./
- 149 Kozák Éva: i.m. Szekszárd. 1970. 204.
- 150 A torony aljához épített, jelenleg is álló toldaléképület a XIX. században készült.
- 151 A Fugger-ház megbizásából a Verancsics Antal vezette küldöttséghez csatlakozott Dernschwam János írja az alamizsnaosztó helyekről: "A kereszténységekben sehol sincsenek ilyen nagy alamizsnás alapítványok, mint Törökországban; lelki üdvösségükért teszik ezeket az alapítványokat, pedig úgy sem szabadulnak ki az ördög markából. Ha ... nem lennének ilyen alapítványok az alamizsna osztására, akkor nem élhetne meg ennyi szegény ember, mert vagy egymást kellene megenniük, vagy éhen halnának". /Dernschwam János: Utazás Konstantinápolyba. 1553-55. Közli: Tardy Lajos: Rabok, követek, kalmárok az Oszmán birodalomról. Bp. 1977. 318./

- 152 Káldy-Nagy Gyula adatai alapján közli: Szakály Ferenc: i.m. Szekszárd. 1969. 28. - Az említetteken kívül - az 1627-es fejadódeftérek adata szerint - a bosnyákokkal együtt vándorló vlah pásztorok az u.n. iflások is megtelepedtek Földváron. A defterek 15 iflák háztartást említ. /Velics Antal - Kammerer Ernő: i. m. II. Bp. 1890. 710./
- 153 Kiss István: i.m. Simontornya. 1938. 90-93., Varga Ádám - Boda Ferenc: Mözs község története. Szekszárd. 1973. 71., Haas Mihály: Emlékek a Duna mentén Földvártól Vukovárig. /Danielik emlékkönyv. II./ Pest. 1852. - 1686-ban, mikor Schäfenberg Buda visszafoglalása után "Pécs alá sietvén győztes seregével két napig tanyázott Földváron, a hol mindent talált ugyan csak embert nem, mert a lakók részint a tatárok által fogságba hurcoltattak, részint putrikba, föld alatti üregekbe, miket veszélyes esetre ástak maguknak, vagy a dunai szigetek ligeteibe rejtezkedtek".
- 154 Káldy-Nagy Gyula: A budai szandzsák 1559. évi adóösszeírása. Bp. 1977. Térképmelléklet, valamint 87. tétel. - 1559-ben a dzsizje adót fizetők száma 80 fő. A régi összeírtak száma 176, meghalt 79, jelen van 97, az újonnan összeírtak száma 51. - Szamotza István: i.m. Bp. 1891. Br. Wratiszláv utazása 1591-ben: "Az ebédet Wischohradnal költöttük el. Este Kis-Paks nevű faluban tértünk nyugovóraa." - Az 1686. évi őszi hadjáratról készített térképvázlaton rombadőlt házai és leégett

temploma látható. Potzca névvel jelölték. /12/A tábla. 1. kép/.

- 155 Halászhelyein elsősorban vizahalászatra kaptak királyi halászati jogot 1019-ben a zalavári, 1036-ban a bakonybéli, majd 1108-ban a veszprémvölgyi apácák monostora. - A templom köveit később kibányászták és részben Bölcskére hordták át templomépítésre. /Közötte igen sok másodlagosan felhasznált római kő/. Madocsán is szinté minden régi épület falában megtalálható a szépen faragott, de gyenge minőségű ún. "promontori mészkő", melyből az apátság és temploma épült. Az egyik torony ma a református templom tornyaként két emeletnyi magasságban még a középkori kövekből áll. Környékén 1973-74-ben hitelesítő ásatást végeztünk, 1979-ben pedig templomkörüli temetőjének öt, XIV-XV. századi sírját tártuk fel. /Hőke Lajos: Duna-Földvár és vidékének története, különös tekintettel Tolnamegyére. Második rész. Magyar korszak. III. A földvári, madocsai, szegzárd és bátai bene- s a cikadori ciszterci apátságok. Tolnamegyei Közlöny. 1876. március 22. 12. sz. - Sörös Pongrác: Az elenyészett bencés apátságok. A pannonthalmi Szent Benedek rend története. XII. Bp. 1912. 331-335.
- 156 Sörös Pongrác: i.m. 332. - Andrásfalvy Bertalan: Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Tanulmányok Tolna megye múltjából. Szerk: K. Balog János Szekszárd. 1976. 61. - Csánki Dezső: i.m. 431. /Porthmadacha; 1227.,

- Partmadacha; 1439., Poss. Parthmadocha; 1439./
- 157 Szakály Ferenc: i.m. Kaposvár. 1973. 59.
- 158 Csorba Csaba: i.m. Kaposvár. 1974. 33. - Takáts
Sándor: i.m. II. Bp. 1915. 59. "A tolnamegyei Mado-
csán lévő török kastélyról írják például, hogy a közepén
faragott kövekből épült kétágu pompás templom volt".
- 159 Ma mégis, úgy az esetleg a dunaföldvári toronnyal egy-
idős, XVI. század eleji magyar megerősítés lehet, melyet
a törökök romboltattak le.
- 160 Andrásfalvy Bertalan: i.m. 79., Csánki Dezső: i.m. 410.
- 161 Evliá Cselebi: i.m. 207.
- 162 Velics Antal - Kammerer Ernő: i.m. II. 389. - Vass
Előd: i.m. Szekszárd. 1978. 126-127. - A Földvárnál
is idézett 1577. évi kémjelentés szerint: "Az Duna
mellett valók felmene vagynak Pakson vagyon egy agaság
50 lovas beslia, martalóc iszar ali 40, az dizdár a
szekszárdi bég vajdája lakik benne, két topcsija".
/Ez a parancsnok azonos lehet az 1587-ben erélytelen-
sége miatt paksi dizdárral./ Vass Előd: i.m. 161.
alatti táblázatában az 1568- évi paksi adatok tévesen
1558-hoz kerültek/.
- 163 Velics Antal - Kammerer Ernő: i.m. II. 356.
- 164 U. ott. I. 431. /1628-29/, II. 687. /1599-1600/, II.
693. /1601/
- 165 Tolna megye történetéből a XVI. században /Hlb/ Köz-
érdek. 1907. IV. 6.
- 166 Ottendorf Henrik: i.m. 42-43.

- 167 Németh Imre: Paks település és gazdaságföldrajza, Geographica Pannonica. XXXVIII. /1910/. Pécs. 12.
- 168 Szamota István: i.m. 202. - Az 1572. évi fejadó defter szerint akkor még tulnyomó rész magyar családok: Bod, Borbás, Dobi, Gál, Gellér, Egyed, Foror, Halász, Ihász, Kalmár, Kardos, Karikás, Koszás, Molnár, Paksi, Somodi, Szabó, Szücs, Tóth, Varga stb. nevűek laktak Pakson. /Velics Antal - Kammerer Ernő: i.m. I. 247-248./
- 169 Evlia Cselebi: i.m. 209. - Véleményünk szerint a bucsujáróhely, pontosabban az ott lévő türbe a XIX. század elején még állt. A paksi csizmadiák céhlevelén lévő forrásértékű metszeten jól látható a régi temető, s a temetőkert keleti szélén egy kör alaprajzu, kupolás kis épület. Azóta sajnos az épületet elbontották. Ma a legközelebb lévő hasonló siremlék a pécsi Idrisz Baba türbe és a budai Gül Baba türbe. /Gaál Attila: Paks mezőváros multja. Népujság. Szekszárd, 1978. december 17. - a metszet első közlése./
- 170 Velics Antal - Kammerer Ernő: i.m. II. 9.
- 171 U. ott. I-II. passim. - /Paksi bevételek és jövedelmek c. sz. alatt./
- 172 Szakály Ferenc: i.m. Kaposvár, 1973. 70.
- 173 U. ott. II. 196., 205. /1565-66. A must pintjét 5 akcséval számolták. 1570-71-ben pedig már 8 akcséval. /1 pint = 1,7 liter/. - Az 1555-ben Szekszárd felé utazó Dernschwam a paksiak agyagoldalba vájt hüvös pincéit nyilván személyes benyomások alapján írta le. Verancsics Antal Ráckeve és Tolna közötti utvonalon egyedül a paksi szőlőskerteket tartotta említésre

méltóknak. /Hans Dernschwam: i.m. 267-268., Verancsics
Antal: i.m. /Közli: Szalay László/ Pest. 1857. 289. -
A Paks környéki szőlőkultúrára utal Cselebi néhány
sora is: "A város mögött sok szőlő van s az egész had-
sereg szőlőt eddegélve vonult át". /Evlija Cselebi:
i.m. 208./

- 174 Wortley törökországi angol nagykövet felesége /Montagu
Maria/ 1717. január végén utazott át megyénken. /Szamota
István: i.m. 451./
- 175 Csánki Dezső: i.m. III. 412.
- 176 Andrásfalvy Bertalan: i.m. 86
- 177 Wosinsky Mór: i.m. II. 655-656.
- 178 Moldoványi József: Tolna vármegyének geographiai,
statistikai és topographiai esmértetése. Tudományos
Gyűjtemény. 1824. X. 50.
- 179 Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. I. köt.
Pest. 1851. Második, javított kiadás. 307.
- 180 Fehér Géza: i.m. Bp. 1975. XXIII. tábla.
- 181 Mihály kalocsai prépost levele Ferdinándhoz. 1528.
Bécsi udvari llt. 1528. /Kammerer hagyaték. 1. A-E.
a Tolna megyei Levéltár gyűjteményében./
- 182 Káldy-Nagy Gyula: Magyarországi török adóösszeírások.
Értekezések a történeti tudományok köréből. Uj sorozat.
52. B., 1970. 9.
- 183 Káldy-Nagy Gyula: Tolna mezőváros mezőgazdasági terme-
lése a XVI. század derekán. Agrártörténeti Szemle.
1962., Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági

- reformáció történetéből. Humanizmus és reformáció 4.
Bp. 1974., Szakály Ferenc: A Közép-Duna menti bor-
termelés fénykora /a XVI. század derekán/. Dunatáj.
1978/2. 12-24. - A XVI-XVII. századi városi fejlődés
témakörén belül jó áttekintést ad a török megszállás
alatt lévő mezővárosok fejlődésére: Ruzsás Lajos:
Városi fejlődés a Dunántulon a XVI-XVII. században.
Szigetvári Emlékkönyv. Bp. 1966. 199-234.
- 184 V.ö. 110. jegyz.
- 185 V. ö. az 1543. évi hadjárat eseményeit ismertető rész-
szel.
- 186 Szilágyi Mihály: i.m. 33. /Idézi: Ungánd Dávid utjáról:
Gerlach Tage Buch. 1674. Frankfurt am Mayn. 13./
- 187 A budai basák magyar nyelvű levelezése. i.m. 200. és
476.
- 188 Szakály Ferenc: i.m. Szekszárd. 1975. 260.
- 189 U. ott.
- 190 Vass Előd: i.m. Szekszárd. 1978. 126. /Tolna megye
XVI. századi török helyőrségei egykoru zsoldjegyzéke-
ik alapján/.
- 191 Vass Előd: i.m. Szekszárd. 1978. 180.
- 192 Tolna megye történetéből a XVI. században /H1b/
Közérdek c. helyi lapban. 1907. IV. 6.
- 193 U. ott.
- 194 Szamota István: i.m. 202.
- 195 U. ott. 217.
- 196 U. ott. 290-292.

- 197 Ottendorf Henrik: i.m. 46-47. és 8.: - A fogadókról:
"...tudni kell, hogy ezek nagy vendégfogadók, melyeket a törökök az utasok számára építettek. De nem talál az ember mást bennük, mint középen egy nagy térséget a lovak és kocsik számára. Különben körös körül kb. 4 láb magas és 6 láb széles fallal vannak körülvéve, melyen egymás mellett különböző kis tűzhelyek vannak; ezek mellett az utasok letelepednek és a főzéshez, vagy melegítéshez tüzet rakhatnak. Amit az ember máskülönben kíván az magával kell hoznia; de az utas néha talál egy boltot, mely melléje van építve, hogy vásárolhasson. Ebben a boltban egyuttal borbély is lakik, akinek ugyanott van az üzlethelysége is. Egy ivó is van itt, ahol kávét árulnak és egy nagyobb kut a szomjuság oltására. Néha van ott egy-két bolt is, melyben hagymát, gyümölcsöt, dohányt, kenyeret és húst árulnak. Ha az embernek olyan szerencséje van, hogy éppen nem talál semmi vásárolni valót, vagy nem hoz magával semmit, akkor böjtölhet a fogadóban".
- 198 A vázlatrajz betűmagyarázata: a./ Tolna mezőváros, b./ Duna, c./ templom, d./ palánkvár, e./ vendégfogadó.
- 199 Evlija Cselebi: i.m. 207.
- 200 1555-56-ból az akkori tolnai rektor, Thury Farkas Pál írja, hogy a lakosságnak több mint a fele török.
/Kathona Imre: i.m. 64./ - A város XVI. századi muzulmán lakosságára további adatok: Szilágyi Mihály: i.m. Szekszárd. 1978. 88. /31. jegyz./

- 201 Ungnad Krsitófot 1573-ban a török udvarba elkísérő Gerlach István beszámolója szerint egy 14 és egy 16 fontos pontyot összesen három krajcárért kapott meg Tolnán, de elmondja, hogy ugyanott 30 font súlyu, disznó nagyságu pontyokat is fognak. /Andrásfalvy Bertalan: i.m. 180./
- 202 Kathona Imre: i.m. Bp. 1974. 16-17.
- 203 Hőke Lajos: Duna-Földvár é vidékének története... Második rész. Magyar korszak. III. A földvári, mado-csai... Tolnamegyei Közlöny. 1876. március 22., 12. szám.
- 204 Karácson Imre: Török-magyar oklevéltár, 1533-1789. Bp. 1914. 60., eredetije az isztambuli Basvekalet Arsiv, Divani Hümajun levéltárában./Legutóbb közli: Vass Előd: i.m. Szekszárd. 1978. 147-148./
- 205 Danielik János: Emlék-könyv. Pesten. 1852. 371-372.
- 206 V. ö. III. jegyz.
- 207 Ezt valószínűsíti Evlija Cselebi adatai is: "Szekszárd vára... Mikor Szulejmán khán kezébe került, külön szandzsákszékhellyé lett..." /Evlija Cselebi: i.m. 205./
- 208 Egy töredékes zsoldjegyzék ismert még, mely csak a nőtlen gyalogosok /30 fő/ 1568. évi fizetését tartalmazza. /Vass Előd: i.m. Szekszárd. 1978. 126-127./
- 209 Nem ment ritkaság-számba, de Szekszárd és környékét tekintve nem is volt túl gyakori az olyan eset, mint ami például 1632-ben játszódott le az anyagvári uradalmat felesége - Bodó Ferenc dédunokája, Kenderessy

Mária - révén fokozatosan visszaszerző Bosnyák Tamás és a szekszárdi bég között. Izmail bég Kajmád /Kaymátt/ pusztára telepéseket kívánt hozni, s hogy ezzel meg ne sértse birtokostárs érdekeit - s nyilván azért is, hogy telepeseinek nyugalmát biztosítsa - kikérte Bosnyák Tamás beleegyezését is. Az uradalom urbáriumába ezt Bosnyák így jegyezte be: "...Kaymátt in Tholnensi comitatu, totalis possessio. Anno. 1632. 25. junii. adtham leveleth az sesárdy Izmael bék instantiáyára, hogy meg szályák ráchok". /Közli: Szakály Ferenc: i.m. Szekszárd, 1975. 275./

209/a Hőke Lajos: i.m. Tolnamegyei Közlöny 1876. VII.

A mohácsi vész kora..., valamint Szalay Ágoston: i.m. Négyszáz magyar levél... Pest. 1861. 378-379.

210 "...quod ipsi ad arcem Chyrgo fuissent subiugati..."

- Josephus Koller: i.m. Historia episcopatus... Pestini. 1806. 112-113., Szakály Ferenc: i.m. 1969.

64., Varga Ádám - Boda Berenc: i.m. Szekszárd, 1973. 56.

211 Danielik János: i.m. 374.

212 Evlia Cselebi: i.m. 205-206.

213 Ottendorf Henrik: i.m. 50.

214 A rajz betűmagyarázata: a./ Szekszárd palánk, b./ Duna, /valójában Sárviz/, c./ vendégfogadó.

215 Meszlényi Antal: Buda felszabadítása. 1686. Bp. 1936. 117.

- 216 Kozák Károly: A szekszárdi apátság és a megyeháza története. Tanulmányok Tolna megyetörténetéből. VI. Szekszárd. 1975. 357.
- 217 U. ott., valamint: Kozák Károly: A szekszárd bencés apátság feltárása I-IV. A szekszárdi /Béri/ Balogh Ádám Múzeum Évkönyve. I-IV. Szekszárd. 1970-1977.
- 218 Vendel István: i.m. 35.
- 219 A vizgyűjtőbe betorkoló könyökcsovet is megtalálta a templom feltárója. /Kozák Károly: i.m. Szekszárd. 1972. 240./
- 220 Az északi oldalon a város területére érő hadiut a vár előtt elhaladva déli irányban ennek az utcának a tengelyében hagyta el a várost. A sarkő lelőhelye azonban már a várfalakon /városfalon/ kívüli dombos lejtőn van. Területén /Garay tér/ 1974-ben is leleltünk melléklet nélküli XVI-XVII. századi sírokat. /A területet sokáig beépítetlenül hagyták, szigetet képezve az egyre terjeszkedő város belsejében. Ennek oka az is lehet, hogy a hagyományban fennmaradt a temető emléke./
- 221 Csorba Csaba: i.m. Kaposvár 1974. 14-15. - Példákat hoz a XVI-XVII. századi kolostor-erődítésekre, de teljesen elkerüli figyelmét az egykori bátaszéki cisztercita - később bencés - kolostor, mely oly annyira erődített volt, hogy Csánkinál a várak között szerepelt.
- 222 Evlija Cselebi: i.m. 204.

- 223 A Cikádori, Székudvari, Bátaszéki néven előforduló cisztercita apátság szerzetesei - világi feladatuknak megfelelően -- a mocsaras, ingoványos, vizes földek használhatóvá tételén fáradoztak. Valószínű, hogy feladatukat Bátaszék környékén befejezve már a XV. század nyolcvanas éveiben felhagyták apátságukat, s ekkor került az a szomszédos Báta apátjának kezelésébe. /Andrásfalvy Bertalan: i.m. Szekszárd, 1976. 123./
- 224 Holub József: Ete város története. /Adalékok a Tolna megyei Sárköz település és gazdaságtörténetéhez./
/Klly. a Történeti Statisztikai Közlemények 1958. évi 3-4. számából. 5-8.
- 225 Evlija Cselebi: i.m. 205.
- 226 Ottendorf Henrik: i.m. 51-52.
- 227 Hermann Egyed: A bátaszéki németek és népdalaik.
Német philologiai dolgozatok. XXXVIII. Bp. 1929. 13-23.
- 228 Sok példát ismerünk arra, hogy a rácok, vagy a velük rokon iflások, vlahok, vojnokok betelepülve a pusztán hagyott - vagy lakatlanná tett - magyar falvakba, nem ismerték el magyar földesuruk fennhatóságát. Ebből azután - főként a magyar várak hatáskörzetén belül - számtalan véres megtorlás következett. A koppányi szandzsákban megtelepedett délszláv iflások kiirtását is elhatározták például: "... villas, que inter lacum Balatonem es Sancti Aegidi Collegium /Somogyvár/ a thracibus habitabantur, depopulare". /Istvánffy Nicolai: Historiarum de rebus Hungaricis. Liber 6.

346./ S, hogy mindez nem csak elhatározás maradt, bizonyítja a következő panaszos levél is: "...hogi, miolta Szigeth var meg vetötöth, az möli faluk adot nem fizettek emböröket ragadoztatnak; uionnan le telepödöth valamey zegény olahoknak faluiokat dulliak foztiak..."

/A budai basák magyar nyelvű levelezése. I. 1553-1589. i.m. Bp. 1915. 168./ - Az anyavári uradalom Dombó melletti kis faluját Békatót is iflások szállták meg.

A XVI. század hetvenes éveiben betelepülő új lakosokat Bosnyák Tamás még 1631-ben is csak jelképes adózásra tudta szorítani: "Békatóyak in anno 1631 Marton /ffalv/ ay kezéhez /adtak egy/ pár papuchot kapchástól".

/Szakály Ferenc: i.m. Szekszárd. 1975. 277. Eredeti forrás a Bosnyák cs. llt. Fasc. 1. Nr. 24. - Az iflák lakosu Békató egyrétegű, csoportos temetkezésű XVI-XVII. századi temetőjét a közelmúltban tártuk fel. A sírok csontanyaga is alátámasztja a fentieket, harci eszközöktől eredő sérüléseket ugyanis nemcsak a férfiak, de nők és gyermekek csontvázán is találtunk. /Gaál Attila: A Dombóvár-Békatói XVI-XVII. századi temető. A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyvében. Megjelenés alatt./

229 1715-ből már mint magyar-német-szerbhorvát- vegyes lakosságu település ismert. /Weidlein János: A tolna-megyei német települések. Tanulmányok Tolna vármegye múltjából. Szerk: Holub József. Pécs. 1937. 17./

- 230 Takáts Sándor: i.m. Bp. 1915. II. 134.
- 231 Könyöki József: i.m. Bp. 1805. 292.
- 232 A korábbi tervektől eltérően nem a régi nyomvonal közelében ásták ki az új medret, hanem a Szekszárdi-hegy /később Palánki-hegy, majd a mözsiek itteni szőlői után Mözsi-hegy/ alatti jobbra kanyarodását megszüntetve egyenesen a Dunába vezették. A Beszédes Ferenc által 1834-ben készített térképre utólag be-rajzolva nagyjából már ezt az új, - teljesen csak a múlt század közepén befejezett - mederszakaszt láthatjuk. /3. tábla 1. kép/.
- 233 Károlyi Zoltán: A Sió csatorna múltja és kialakulása. Technikatörténeti Szemle. 1967. 60.
- 234 Ez a Vámház ma is áll, jelenleg a megyei kórház munkaterápiás intézete működik benne.
- 235 Ottendorf Henrik: i.m. 48-49.
- 236 Evlia Cselebi: i.m. 206. - Ha a Kaposvárról és Kópányról írottaknál az "előtt" szó helyett a "közeli" kifejezést helyettesítjük a leírást, földrajzilag is pontosnak és hitelesnek tekinthetjük.
- 237 A várat a feltárásról készített rétegvonalas térkép és a múlt század végén készített katonai felmérés segítségével hozzávetőlegesen bejelöltük a két kéziratos térképen is. Az eredetileg színes térképek fekete-fehér kópiái nehezen érthetőek, ezért azokat az alábbiak szerint színeztük: Kék = folyóvíz, zöld = mocsár /illetve a tervezett, de megépítésre nem került csatorna./

- 238 Velics Antal - Kammerer Ernő: i.m. II. 58-60.
- 239 Csánki Dezső: i.m. 452. /Körmendi llt. Fam. Misc. n. 225./
- 240 Varga Ádám - Boda Ferenc: i.m. 34. /Országos Levéltár. Kanc. o. Acta Particularia No. 133 és Kuriai o. 4-2808. Táblai perek "E" és "AA" jelz. melléklete./
- 241 Iccse és Ság, mindkettő jobbágyfalu volt Mözs közelében, a Sárvíz partján.
- 242 Szalay Ágoston: Négyszáz magyar jobbágylevél... i.m. Pest. 186. 322-323. "Par literarum Ichyensium, Zerdahelinsium, Sagiensium et Zenthmyklosiensium". - A könnyebb olvashatóság miatt az idézett szöveget a mai helyesírás szerint közöljük.
- 243 Szakály Ferenc: i.m. Szekszárd. 1969. 62.
- 244 Varga Ádám - Boda Ferenc: i. m. 58. /Országos Levéltár Kuriai o. 4-2808. Táblai perek "K" és "KK" mellékletei. Causa tabularia p. 112., 107. - V.ö. Martonfalvay István beidézését a neoquistica comissio elé. 1698. jul. 4./ - 1592-ben Szentmiklós falu adója 8 fő "ép jobbágy" után 15 ft, egy ártány, hat száraz hal, egy csizma kapcástól és egy papucs volt. Szerdahelyé ugyanakkor: 20 ft., vetésekből kilenced, két ártány, egy karmazsin csizma, két nyest, és két rókabőr. /U.ott/.
- 245 Velics Antal - Kammerer Ernő: i.m. I. 238-240. - A szekszárdi szandzsák 1580. évi adóösszeírása alapján is hasonló kép bontakozhat ki: Szerdahely 15 kapu, Szentmiklós 13 kapu után adózott. A szandzsákszékhely

Szekszárd ugyanakkor 40 kapu után fizetett. /Vass Előd: i.m. Szekszárd. 1978. 163. Forrás: Isztambul. Basvekalet Arsivi, Tharir defteri. Nr. 593. Mikrofilmje az Országos Levéltár Mikrofilmtárában 10 127. sz. dobozban./

- Ugy látszik azonban, hogy míg Szentmiklós és a sárvi
zi révek végig szultáni hász voltak, Szerdahely, - ta-
lán csak rövid időre - kikerült a szultáni birtokok kö-
zül. Erre utal legalább a szekszárdi szandzsák részle-
tes timár javadalom-birtok deftere, melyet III. Murat
szultán idejében vettek fel, s az 1574-1595 közötti
állapotokat tartalmazza. A szultáni hászoknál: "Szent-
miklós falu hal tizedének jövedelméből évente 160 akcse".
Musztafa bey szekszárdi szandzsákbég birtokainál: "Szer-
dahely falu jövedelme, mely tartozik a nevezetthez
10 000 akcse". /Vass Előd: i.m. Szekszárd. 1978. 158.
Forrás: Isztambul, Basvekalet Arsivi, Tapu defteri No.
663. Varak 23. Mikrofilmje az Országos Levéltár Mikro-
filmtárában 10 664. sz. dobozban./

247 Holub József: Az ujjáépítés megindulása Tolna megyében
a török kiűzése után 1636-1703.-ig. Tanulmányok Tolna
megye történetéből. Szerk: K. Balog János. Szekszárd.
1974. 38.

248 A Győri káptalan 1829-ben, jan. 11-i átiratában. Orszá-
gos Levéltár Abaffy cs. levéltár. Másolata: Országos
Levéltár Kuriai o. Ugyvédek utáni iratok. 26-31. sz.
/Idézi: Varga Ádám - Boda Ferenc: i.m.65./

- 249 U. ott. 82. valamint 27. és 27/a. jegyz.
- 250 Velics Antal - Kammerer Ernő: i.m. 137-139.
- 251 A tolnai bérlet teljes jövedelme a hászokkal együtt már 1543-45 évekre elérte a három esztendőre számolt 2 176 998 akcsét, s ez az összeg a továbbiakban még csak növekedett. /Velics Antal - Kammerer Ernő: i.m. I. 24., 46., 58, valamint II. 11-12. 58-60., 70-71. 149., 264., 295., 341., 348./
- 251/a U. ott. II. 508.
- 252 Szakály Ferenc: A Közép-Duna menti bortermelés fénykora /a XVI. század derekán./ Dunatáj. II. évf. 2. sz. Szekszárd. 1979. 12-34.
- 253 A Szerémség területe a török portyák során viszonylag nagy károkat szenvedett, de sem Nándorfehérvár 1521. évi ostroma idején folyó fosztogatások, sem a szerémségi magyar lakosság döntő többségének elvándorlása nem tette tönkre az ottani bortermelést alapjaiban. A kereskedelemből való teljes kiesésére e borvidéknek nem talál Szakály sem megfelelő magyarázatot. Jobb híjján el kell fogadnunk álláspontját: "A tény azonban attól, hogy egyenlőre nem leljük magyarázatát, tény marad." /U. ott. 15./
- 254 U. ott. 15.
- 255 A szekszárdi szandzsákra vonatkozó részt teljes terjedelmében közli: Vass Előd: i.m. Szekszárd. 1978. 164-168. /Idézett részlet: 167./
- 256 Evlia Cselebi: i.m. 206.

- 257 Scheiber Sándor az ólomzár fotókópiáját látva, azt, - a betűtipusok alapján - XIX. századnak határozta meg, s úgy véli, hogy a tárgy a Németpalánka-i rabbi igazoló plombája volt. Nehéz lenne a kérdés legjobb hazai ismerőjének véleményét ebből a megközelítésből felülbírálnunk. Mindenesetre rendkívüli véletlennek tarthatjuk, hogy a "Palánka" feliratu ólomzár éppen "Palánkán" került elő. Nem találunk magyarázatot arra, hogy miként juthatott területünkre, mivel - mint korábban utaltunk erre, - az XVIII. század végétől a közut és a vám már nem itt volt, hanem területünktől jóval keletebbre. /Köszönetünket fejezzük ki Szilágyi Mihálynak, hogy a szöveg kiolvasásában és a fenti vélemény közvetítésében segítségünkre volt./
- 258 Huszár Lajos: A budai várpalota ásatásának éremleletei. Budapest Régiségei. XVII. 1956. 197-232., valamint 3. kép. 1183.
- 259 Montecuccoli erdélyi hadjárata, a Buda elleni támadás, de főképpen Zrinyivár Kanizsával szembeni felépítése miatt ingerült nagyhatalmu nagyvezér Köprili Mohamed, majd a fia a későbbi szerdár vették rá IV. Mohamed szultánt a hadjáratra. Az amugy is késve indított bécsi követséggel a temesvári beglerbég - akinek befolyását akarták felhasználni a Porta megbékítésére, - már nem bocsátkozott komoly tárgyalásokba. /Hermann Egyed: i.m. Pécs. 1943. 8-9./
- 260 Karácson Imre: i.m. Bp. 1904. 170-172.
- 261 Ottendorf Henrik: i.m. 48-49.

- 262 Evlia Cselebi: i.m. 206.
- 263 Ottendorf Henrik: i.m. 47.
- 264 U. ott.
- 265 Holub József: Az ujjpalánkai harmincad-hivatal és kamarai tiszttartóság 1690-1703. Tolnamegyei Ujság. 1936. december 23. - valamint: Holub József: i.m. Szekszárd. 1974. 38.
- 266 Az 1628. évi zsoldjegyzékekben ugyan még változatlanul "Szerdahelyi párkány"-ként szerepel a vár, ez azonban nem mond ellent, mivel a hivatalos iratok szóhasználata akkor sem változott~~á~~ máról-holnapra.
- 267 Takáts Sándor: i.m. II. 1915. 30. - "Mivel a hódolt-ság területén a töröknek is a mi népünk építette a várakat, s mivel a török is jónak találta a magyar építési módot, tehát az ő várai és kastélyai semmiben sem különböztek a miénktől". -/De bőséges példát hozott a parasztság munkaerejének ilyen irányú felhasználására rajta kívül Salamon Ferenc is. V.ö.: Salamon Ferenc: i. m. Bp. 1886. 234-238./.
- 268 Fodor Pál: i.m. Bp. 1979. Hadtörténeti közlemények. 338-339.
- 269 Takáts Sándor: i.m. II. Bp. 1915. 45.
- 270 A győri Alsóky László deák írta például: "Megizentük az hódolt falukra, hogy vesszőt hozzanak és tapasztani jöjjenek; ha reá nem jönnek népet kérek /t.i.: katonákat/ és rájuk megyek büntetni". /Takáts Sándor: i.m. Bp. 1915. 28./

- 271 Velics Antal - Kammerer Ernő: i.m. I. 431.
- 272 U. ott. XXXVII.
- 273 Evlia Cselebi: i.m. 206.
- 274 Ruzsás Lajos: i.m. Bp. 1966. 215. /Szigetvári Emlékkönyv./ - Evlia Cselebi:i.m. 511.
- 275 A grábóci szerb templom jelenleg is búcsújáróhely, s annak ellenére, hogy az utolsó kalugyer - Babics Alekszej - 1974-ben elhunyt, minden június első vasárnapján nagyszámú hívő érkezik Dél-Barnyából és Jugoszláviából az itteni búcsúra.
- 276 Vass Előd: i.m. Kaposvár. 1972. 59. és 67.
- 277 V. ö. 228. jegyz., valamint Velics Antal - Kammerer Ernő: i.m. I. 169., 331., 359.
- 278 A békatói temető csontanyagának vizsgálatát K. Éry Kinga végezte el. Eredményei valószínűsítik, hogy a békatói iflákok származási helye valahol a jugoszláviai Crna Gora környékén - esetleg a szomszédos görög, vagy albán hegyvidékeken - kereshető. /K. Éry Kinga: Balkáni eredetű délszláv népesség csontmaradványai Dombóvár határából. Kézirat. Megjelenés alatt a Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyvében./ - Néhány ilyen jellegzetesen iflák név Bikatól /Békató/ falu török adóösszeírásából: Vuk Draguja, Vuk Radiboj, Raduja Radoszláv, Gelszura Barbul, Dras Szima, Radován Viten stb. /Gaál Attila: i.m. Kézirat. 124. old. - Vass Előd fordításában./

- 279 Az állatcsontok vizsgálatát és értékelését Bökönyi Sándor volt szives elvállalni, egyéb elfoglaltsága miatt azonban erre csak 1980-81-ben kerülhet sor.
- 280 A szőlőmagvak meghatározásáért Facsar Gézának tartozunk köszönettel. /~~E kérdésre a régészeti feltárást ismertető részben visszatérünk/.~~
- 281 Takáts Sándor: i.m. II. Bp. 1915. 217-225. /Török-magyar szokások a végeken c. fejezetben./ - "A török bor - mint jó bor - a magyar levelekben elég gyakran szerepel. Maguk a törökök azonban nem említik, tollukra nem veszik, hogy kik is itták meg a sok török szőlő termését".
- 282 Ruzsás Lajos: Pécs hadihelyzetének hatása a város fejlődésére, 1543-1686. Dunántúli Tudományos Intézet. Kisebb tanulmányok. Pécs. 1961. 71-80. passim.
- 283 Szamosközy István történeti maradványai 1566-1603. /Kiadta: Szilágyi Sándor. Bp. 1876./II. köt. 1598-1599. 256.
- 284 Ottendorf Henrik: i.m. 48-49.
- 285 A felmentősereg 1686. szeptemberi utjáról, s a dunamenti állomáshelyeken történt eredményekről eddig megjelent munkák: Kiss István: Simontornya krónikája. Simontornya, 1938. 91-92. - Varga Ádám - Boda Ferenc: i.m. 71-72. - Szilágyi Mihály: i.m. Szekszárd. 1978. 80-81. - valamint kiadatlan: Kammerer Ernő jegyzetei. Tolna megyei Levéltár. - Az ő jegyzeteiben található a térképlapok magyarázataként használható szöveges rész fordítása is.

- 286 Holub József: i.m. Szekszárd. 1974. 38.
- 287 U. ott.
- 288 Igyekezett befejezni az elődje által megkezdett helyreállítási munkákat, s ebbéli törekvése közben a romokban heverő szekszárdi vár - rövid ideig még szolgálatban tartott - rácokból álló helyőrségével is szembe került. Hidak és utak javítására kötelezte őket, s hogy miként az panaszos levelükből derül ki. Ebben leírják, hogy nem vonakodnak elvégezni a szükséges munkát, de nem bármikor, s főként nem áradások idején. Egyébként is akad dolguk elég, mivel Simontornyától Mohácsig a "császár útján" rajtuk kívül nincs más őrség. Tiltakoznak az ellen is, hogy a harmincados őket fattyuknak és pogányoknak nevezze, mivel ők a bádeni herceg parancsnoksága alá tartoznak, ott pedig csak katonák vannak, de nem fattyuk és pogányok. /Holub József: i.m. Szekszárd. 1974. 39.
- Forrás: Országos Levéltár. Kincst. o. Cameral Adm. zu. Ofen. Berichete u. Schreiben. 1693. VII. 1./
- 289 Holub József: i.m. Szekszárd. 1974. 27, valamint 119-120. jegyz.
- 290 Daróczy Aladár: Tolna vármegye közigazgatási leírása. Történelmi rész. Klny. A Közgazdasági Szemle 1908. évi szeptember-december havi füzetéből. Bp. 1909.
- 291 Evlia Cselebi: i.m. 204, 207, 209.
- 292 Evlia Cselebi: i.m. 205-209., Ottendorf Henrik: i.m. 42-51.

- 293 Ottendorf Henrik: i.m. 48. - A Sárvíz /a rendezés óta Sió/ gátak közé szorításával, s az időszakonkénti duzzasztások nyomán a környező területek talajvízszintje időnként jelentősen megemelkedik. Erre vonatkozó mérések hiányában csak feltételezhető, hogy ez meghaladja alkalmanként a rendezések előtti talajvízszint magasságát. A gátak közé szorított víz szintje ugyanis jóval magasabb annál, mint amikor még az áradó víz szabadon terült szét a sárközi síkon. - Ottendorf Henrik ujjpalánki vázlatrajzának betűmagyarázata: a./ Ujjpalánk, b./ - c./ mocsár, d./ felvonóhid , e./ második hid, f./ vendégfogadó.
- 294 A megfigyelések ilyen értékelése természetesen csak úgy helytálló, ha a várárkot nem ásták újra még a XVII. század folyamán. A vár rövid fennállását, s egyéb körülményeket figyelembe véve, - nem érték árokbetöltéssel járó nagyobb ostromok, - ezt tartjuk valószínűnek.
- 295 Takáts Sándor: i.m. Bp. 1915. 43., - Pataki Vidor: i.m. 1934. 112. /Korábban idéztük: u.itt. 14-15./
- 296 A mész és a gipsz felhasználására a palánképítésnél: v.ö. 92. jegyz. - Evlija Cselebi leírása a temesvári palánkfalról.
- 297 A 2+1 rendszerű fal megegyezik a Gerő László által ismertetett palánktípussal, /14. tábla 2/2 kép/.
így lehetséges, hogy a falak tetejét itt is vízszintesen lefedték. /Gerő László: A török elleni harcokban

átépitett, vagy újonnan épített bástyás várak kialakulása. Várépítésetünk. Bp. 1975. 332., valamint a 251. ábra./

298 Takáts Sándor: i.m. Bp. 1915. 46.

299 U. ott. 23.

300 "Ha egy-egy török várnak, vagy kastélynak a leírását olvassuk, szinte azt véljük, hogy magyar várral van dolgunk. Ha magát az építést, a fahordást, a jobbágyok földhirdetését stb. figyeljük, megint csak arra az eredményre jutunk, hogy a török e téren is teljesen a mi szokásainkkal élte. /Takáts Sándor: i.m. Bp. 1915. 30., 49-50./

301 A "lövőlyukak" készítése különleges szaktudást igényelt. Ezt bizonyítja Ghyczy Farkas levele is a petrogorai kastély építéséről: "... a belső palánk felállítása, fonyása kész, csak kötéseket kellene kötni, lövőhelyeket vágni. Azért nem vágatnam ki, hogy Ferencz uram mondta, hogy valami álgyukat bocsát bé és embereket, kik szigeti módra tudnak kötéseket, lövőhelyeket csinálni,... azért küldje őket... csak hogy tanulnék tőlük, az itt való mesterek is tanulnának tőlük."

/Takáts Sándor: i.m. Bp. 1915. 45./

302 Könyöki József: i.m. A középkori várak... Bp. 1905. I. 88. és 161-162. ábrák/.

303 Idézi: Takáts Sándor: i.m. Bp. 1915. 51.

304 Evlija Cselebi szerint is: "Hidja felhuzható". /Evlija Cselebi: i.m. 206./

- 305 A vermek fajtaival, magyarországi elterjedésükkel, készítésük módozataival ezideig főként ethnographusok - közöttük is elsősorban Ikvai Nándor és Füzes Endre - foglalkoztak. A rendelkezésre álló, - meglehetősen kis számú, s nem egyszer nem eléggé dokumentált, - régészeti adatokat is elsősorban ők összegezték. /Iváncsics Nándor: Terménytartó vermek Berettyószentmártonban. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve. 1958-59., Ikvai Nándor: Földalatti gabonázárolás Magyarországon. Ethnographia. 1966. 344-377. - Füzes Endre: A gabonás vermek problematikájához. Ethnographia. 1973. 463-481.
- 306 Téglázott veremre eddig kevés példát ismerünk. Ikvai Nándor azonban mindkét dolgozatában említi ezt a szájkiképzési megoldást, mint az omlékony, talaju vidékeken gyakran alkalmazott eljárást. /Iváncsics Nándor: i.m. 1960. 120-121., Ikvai Nándor: i.m. 1966. 363./
- 307 A "sirvermek" nevű veremformák készítését és használatát ismerteti Iváncsics Nándor: i.m. 120-121. Ikvai Nándor: i.m. 348-349./
- 308 Ikvai Nándor: i.m. 1966. 348.
- 309 Méri István: Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és Turkeve-móriczi ásatások eredményeiről. I. Archaeologiai Értesítő LXXXI. 1954. 64. - Parádi Nándor: Beszámoló a pécsi Tettyén az 1957. évben végzett ásatásról. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. 1958. -

- (Kovalovszky Julia: Ásatások Szarvas környéki Árpádkori falvak helyén. Archaeologiai Értesítő LXXXVII. 1960. 37., valamint 4. ábra. - Csalogovits József: Tolna vármegye muzeumának második ásatása a török hódoltság miatt elpusztult Ete község helyén. Néprajzi Értesítő. XXIX. 1937.
- 310 Egyetlen adatot idéz Ikvai Nándor Nyitra környékéről, ahol a vándor szlovák veremások a munkához hosszunyelű kanalat is használnak. Valószínű, hogy - az emésztőgödörök tisztításához hasonlóan - lenyulva a félkész gödörbe, a földet merték ki velük.
- 311 U. ott. 358.
- 312 Jelenleg a váron belüli épületek kérdését tekinthetjük az ujjpalánki vár feltárásával legkevésbé tisztázott kérdésének. A nagyfoku felszínpusztulás miatt lehetséges, hogy a későbbiekben sem kerülnek elő jobban értékelhető házmaradványok. Ha mégis, úgy azt a vár magasabban fekvő keleti, északkeleti részein várhatjuk. - A délszlávok földbemélyített házait szinte minden korabeli leírás és későbbi feldolgozás megemlíti. Pesty Frigyes Helynévtárában Dunaföldvár leírásánál olvashtjuk például:
- "...ezen kanacsi kaszálló teknyő fekvésű lévén, annak kétfelöli hegy oldalában putri helyek láthatók lévén, hagyomány szerint jelenben is állítatik, hogy e helyeket két századok előtt Ráczok lakták, kik rablásból élelmezték magukat e tájon mindaddig méglen a katonaság által üzőbe vétetvén e helyről eltávoztak". /Gaál Attila-Kőhegyi Mihály: Tolna megye Pesty Frigyes Helynévtára-

- ban. A szekszárdi Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 1971-72.
Szekszárd. 1972. 330./
- 313 V. ö. 148. jegyz.
- 314 Kalmár János: Régi magyar fegyverek. Bp. 1971. 219-228.
- 315 U. ott. 205-207., 225. /Valamint a 137, 138, 178, 181. képek./
- 316 A csontkorong rendeltetésére Parádi Nádor volt szives felhívni figyelmünket.
- 317 Kalmár János: i.m. Bp. 1971. 237.
- 318 A XVI-XVII. századi kovák között találhatók ugyan csiszolt példányok, - melyeket főként a gazdagon aranyozott és ezüstözött diszfegyverekhez használtak, a négyzet-, vagy tégalap formátumot azonban ezeknél is mindig betartották. Az ujjpalánki példány azonban kupos végződésű. Az él apró csörbulásai a felhasználást tekintve egyértelmű utbaigazítást adnak.
- 319 Kalmár János: A füleki /Filakovo/ vár XV-XVII. századi emlékei. Régészeti Füzetek Ser.II. 4. szám. Bp. 1959.
/ XIV. tábla, 1-4./
- 320 Kalmár János: i.m. Bp. 1971. 238. /206. kép/.
- 321 U. ott. 43. /62. kép/.
- 322 Kalmár János: i.m. Bp. 1959. XXI. t. 1.
- 323 A fokosbalták ezen típusát Kalmár János "vitathatatlanul tisztán magyar fegyverdarabnak" tartja. /Kalmár János: i.m. Bp. 1971. 29-30. - 34. kép/.
- 324 U. ott. 347. 29/a kép./
- 325 U. ott. 350-357.
- 326 U. ott. 355.

- 327 U. ott. 47. kép. 4.- Kovalovszky Júlíán: Ásatások Csepelyen. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei. 9. Veszprém. 1969. 38. ábra. - Éri István - Bálint Alajos: Muhi elpusztult középkori falu tárgyi emlékei /Leszih Andor ásatásai/. Régészeti Füzetek. Ser. II. 4. szám. Bp. 1959. XXII. tábla.
- 328 Az 1979. évi feltárás során került elő két ilyen példány. Még nem került sor tisztításukra és feldolgozásukra.
- 329 Kalmár János: i.m. 1959. A füleki /Filakovo/ vár... 13.
- 330 Garády Sándor: Budapest székesfőváros területén végzett középkori ásatások összefoglaló ismertetése. /1931-1941./ I. rész. Budapest Régiségei XIII. Bp. 1943. 230.
- Az ujjpalánkihoz igen hasonló veretet ismertet, avval a különbséggel, hogy nem ezüstözés, hanem aranyozás nyomait találta rajta. Alján ennek is négy tűske, közepén pedig tűskével felerősített rozetta volt. -
- Garády Sándor: i.m. II. rész. Bp. 1945. 419. 28. kép. /Talán könyvdiszül szolgált - jegyezte meg egy ugyan-csak aranyozott "rézrózsáról". A leíráshoz mellékelte ábrán azonban a korábbiakhoz hasonló lószerszámveretet ismerhetünk fel.

Ehhez hasonló, hullámos szélű, - de közepén áttört diszű - veret került elő az egri vár ásatásánál is. Ez a példány is aranyozott, hátoldalán a már megszkott négy tűskével. /Kozák Károly: Az egri vár feltárása. /1957-67./ V. Az Egri Múzeum Évkönyve VI. 1968. Eger, 1969. 129. /50. kép/.

- 331 Csúcsives kiképzésével az elhegyesedő orrú lábbelik talpformáját követte. /V. ö.: Írásné Melis Katalin: Régészeti adatok a későközépkori lábbeliviselet kutatásához. Archaeologiai Értesítő. 1974. 2. sz. 278./
- 332 A Lócsy Erzsébet által feltárt lábbelimaradványokat Írásné Melis Katalin dolgozta fel idézett cikkében. /A XVI-XVII. századi hazai lábbeli-leletekre és azok feldolgozására további irodalom a jegyzetekben u.ott./
- 333 Gaál Attila: A Dombóvár-békatói XVI-XVII. századi temető. Megjelenés alatt a szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyvében.
- 334 Velics Antal - Kammerer Ernő: i.m. Bp. 1890. 137-138.
- 335 U. ott. 234-244. - Az eredet kérdésére csak a rendelkezésre álló ollóleletek részletes összehasonlító elemzése adhat választ. Kérdéses azonban, hogy a célszerűség által annyira megszabott eszköznél lehet-e, és szükséges-e ilyen megkülönböztető jegyeket keresni? Figyelemre méltó ebből a szempontból is Belo Polla legutóbbi munkája, melyben a pozsonyi feltárások anyagából közöl a mieinkhez hasonló visszahajlitott- és gyűrűsszárvégű ollókat. /Polla, Belo: Bratislava, západné suburbium. Bratislava. 1979. Tabulka XXXII. 1-8./
- 336 Bálint Alajos a XV-XVII. századi Nyársapát feltárása során a 8. számú ház konyhájában és szobájában talált igen hasonló, de sajnos elég töredékes késeket. /Bálint Alajos: A középkori Nyársapát lakóházai. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Szeged. 1962. /XXXIII. tábla, 5., 11./

- 337 A törött, vagy kopott kések tisztogatásánál, takarmányvágásnál, kerti munkáknál stb. továbbhasználatára mai napig élő, - a takarékoság által megkövetelt - szokás.
- 338 Kalmár János: i.m. Bp. 1959. XXVIII. tábla.
- 339 V. ö. Kubinyi András - Gerevich László - Fekete Lajos - Nagy Lajos: Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Bp. 1973. 371. - Dombóvár-Békatón serdülőkorú fiú övében találtunk a tűzkészséggel ellenkező oldalra függesztett ugyanilyen kést. /Gaál Attila: i.m. Kézirat./ - Müller Róbert skives utbagazatát a boszniai kaszákkal kapcsolatban ezuton is hálásan köszönöm.
- 340 Szakály Ferenc: i.m. Kaposvár. 1973. A Dél-Dunántul külkereskedelmi utvonalai... 75.
- 341 Katona Imre: Adalékok a nyugatmagyarországi anabaptisták történetéhez. Arrabona 6. Győr. 1964. 99. /3. jegyz./, valamint Katona Imre: Habán emlékek Vas megyében. Savaria 3. Szombathely. 1966. 253-254.
- 342 Katona Imre szives szóbeli közlése.
- 343 Kalmár János: i. m. Bp. 1959. 17. XXVII. tábla.
- 344 ifj. Fehér Géza: A pécsi Janus Pannonius Múzeum hódoltsághoz tartozó török emlékei. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1959. Pécs. 1960. 8. kép 31-32., és 40-41. sz., valamint a XI. tábla 7. - ifj. Fehér Géza: Esztergomi török vörösréz edények. A Komárom megyei Múzeumok Közleményei. 1. Tata. 1968. 280. /38-39., 40. és 42-44. képek./

- 345 Ifj. Fehér Géza: i. m. Pécs. 1960. 121. /8. kép. 1-4., 7-8. és XXXVII. tábla 1-2./ U. ő: i.m. Tata 1968. 279. /27-36. képek/.
- 346 U. ott. 281.
- 347 Kalmár János: i.m. Bp. 1959. XXVII. tábla - ifj. Fehér Géza: i.m. Pécs, 1960. 8. kép, 36-39. sz., - U. ő: i.m. Tata, 1968. 281. /69-72. kép./
- 348 Közöletlen. Jelenleg a dunaföldvári várkiállításon látható.
- 349 Éri István - Bálint Alajos: i.m. Bp. 1959. XVIII. t. 12-15.
- 350 U. ott. XXV. tábla. 3., 9.
- 351 Kalmár János: i.m. Bp. 1959. 15. /XXIV. tábla/.
- 352 Polla Belo: i.m. Bratislava, 1979. Tabulka XXXIV. 12-13.
- 353 Vakarelski, Hristo: Néhány bulgáriai szőlőmetsző eszköz és azok történeti fejlődése. Műveltség és hagyomány. Szerk: Gunda Béla. Bp. 1960. 157-158. /8. kép/.
- 354 Judit Gádor - Gyula Nováki: Ausgrabung in der Erdbrug von Abaujvár. Acta Archaeologica. XXVIII. 1976. 432. Abb. 4/3. - További irodalom a metszőkések későbbi típusaira: Vincze: István: Magyar szőlőmetszőkések és metszésmódok. Néprajzi Értesítő 39. /1957. 71-100.
- 355 Takács Lajos: A magyar sarló korai történetéhez. Klny. az 1970. évi tallini finnugor kongresszus anyagából. 48. - A csepelyi ásatások anyagából két, a muhi anyagból pedig három darab az ujpalánkival megegyező arató-sarlót ismerünk. /Kovalovszky Julia: i.m. Veszprém, 1969. 36. kép. - Kalmár János: i.m. Bp. 1959. XXV.

tábla., Éri István - Bálint Alajos: i.m. Bp, 1959.

XXXII. tábla, 1-3./

356 Takács Lajos: A magyarországi tövíd kaszák történetéhez. Ethnographia. 1970. 204. /2-3. kép/.

357 U. ott. 190.

358 A hosszú nyélre helyezett villát a cserépedény fülébe akasztva, másik ágát az edény oldalának feszítették és így emelték vele a cserépfazekat. Ugyanez egy háránt-tengellyel ellátva és két apró kerékkel felszerelve a megfogott edény kemencébe való gurítására szolgált. Előbbit kurgulya, utóbbit kantaszekér néven ismerjük. /Bátky Zsigmond: Kurgulya és kocsorba. Néprajzi Értesítő 18. /1931./ 124-125. /1-2. kép/. - Hasonló villákat ismerünk többek között a korábban említett középkori feltárások anyagából. Különösen közelálló a muhi és csepelyi ásatások két hosszú-köpös, szűk ágnyílású villája. /Kovalovszky Julia: i.m. Veszprém. 1969. 36. kép. - Éri István - Bálint Alajos: i. m. Bp. 1959. XXXIII. tábla 8./

359 Polla, Belo: i.m. Bratislava. 1979. Tabulka. XXIX. 1-8.

360 ifj. Fehér Géza: Az egri várból származó török pecsétygyűrű. Az Egri Múzeum Évkönyve I. Eger, 1963. 3. jegyz.

362 U. ott. 231-233.

363 Takáts Sándor: i.m. III. Bp. 1917. - A magyar madarászata a török világban c. fejezet. 55. /1. jegyz./

364 Gaál Attila: Későközépkori leletek Tolna megyéből I. A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve VIII-IX. Szekszárd, 1979. 128.

- 365 Polla, Belo: i.m. Bratislava, 1979. Tabulka, XL. 3.
- 366 Parádi Nándor: i.m. Pécs. 1958. 131. /LXII. tábla. 16./ - Méri István: Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és a Turkeve-móriczi ásatások eredményéről. I. Archaeologiai Értesítő 1952. 1. XVIII. tábla. 8-10.
- 367 A török pénzek meghatározásáért Tamássy Gábornak tartozunk köszönettel.
- 368 Kozák Károly: Az egri vár feltárása 1957-62. I. Az Egri Múzeum Évkönyve I. Eger. 1963. 161. /41. ábra/.
- 369 ifj. Fehér Géza: Adatok Eger török agyagművességéhez. Az Egri Múzeum Évkönyve X. Eger. 1973. 198. és VIII/1. tábla. - A tányérokat Garády Sándor egyértelműen keleti fazekasterméknek tartotta. Az általa ismerttetettek közül néhány az ujjpalánki csikozott diszű tányérral mutat rokon vonásokat. Főként a két nagytányér fehérre égett anyaga üt el a többi török kerámia-tárgytól. Magunk inkább Holl Imre óvatosabb megfogalmazása felé hajlunk: "A tálak és tányérok esetében még nem tisztázott, hogy mennyiben kell török, vagy az olasz kerámia hatásával számolnunk." /Garády Sándor: Agyagművesség Budán a törökkorban, Klny. Budapest Története III. kötetéből. Bp. 1944. 383. CXXXVII. tábla. - Holl Imre: A magyar középkori kerámia kutatásának problémái. Műveltség és hagyomány V. Szerk: Gunda Béla. Bp. 1963. 77./ - A törökkori u.n. folymatott vagy csurmatottmázaz tányérok-
kal és tálakkal Soproni Olivér, majd a mórágym fazekas-
mühely kapcsán Mészáros Gyula foglalkozott még behatóan.
/Soproni Olivér: Visegrádi folyamatott mázas török kerámia.

- Művészettörténeti Tanulmányok. Bp. 1960. 35-50. -
- Mészáros Gyula: Szekszárd környéke törökös diszítésű kerámiai emlékei. Szekszárd. 1968. - Hegyes hullámvonal-kötegekkel diszített u.n. "törökös diszítésű" táldöredékeket közöl ugyanitt a Szekszárd, Vörösmarty utcai fazekaskemence anyagából. XX-XIII. tábla./
- 370 Ifj. Fehér Géza: i.m. Pécs. 1960. 127-128. - U.ő.: i.m. Tata. 1968. 276-278.
- 371 ifj. Fehér Géza: i.m. Pécs. 1960. 124. - A hangsúly itt a meghonosodáson van. Azt ugyanis, hogy korábban nem is fordultak elő nálunk, - s ezen a véleményen volt Domanovszky György is, -Holl Imre a magyar középkori kerámia kutatás kérdéseit tárgyaló munkájában cáfolta. /Holl Imre: A magyar középkori kerámia kutatásának problémái. Műveltség és hagyomány V. Szerk: Gunda Béla Bp. 1963. 6-7. kép és 20. jegyz./
- 372 V. ő.: ifj. Fehér Géza: i.m. Pécs, 1960. I. tábla, 4. és Sarosácz György: A mohácsi kerámia és története. Dunántúli Dolgozatok 6. Pécs. 1972. 17. korszakát /ugyanaz a tárgy!/ a Sarosácz György által közölt rövid kiöntős butykosokkal és kantával. /61., 72. és 74. kép./ - Megkülönböztette a két típust a budai török anyagban Garády Sándor is, harmadik változatként kezelte az oldalán lapított testű kiöntőcsöves korszakat. /Garády Sándor: i.m. Bp. 1944. 338. CXXXVI. tábla és 37. kép./
- 373 ifj. Fehér Géza: i.m. Eger. 1973. 195. /X. tábla, 1-2./

- 374 Dunaföldváron a jelenlegi Művelődési Ház udvarán került napvilágra egy nagyméretű, küllős kemence. Ennek hulladékgödrében nagyszámú, - a törökkori fekete korsókkal nagy hasonlóságot mutató, - korsótöredéket találtunk. Felületük szinte kivétel nélkül pamacsolt és sikált volt. /V. ö.: Szabadsfalvy József: A magyar fekete-kerámia és kelet-európai kapcsolatai. Műveltség és hagyomány I-II. Szerk: Gunda Béla. Bp. 1960. 181./
- 375 ifj. Fehér Géza: i.m. Pécs. 1960. 125. /5. kép 2-4./
Fehér Géza: Török kori iparművészeti alkotások. Bp. 1975. 68. ábra.
- 376 Szabadsfalvy József: i.m. Bp. 1960. 180.
- 377 U. ott. 181.
- 378 V. ö.: Polla, Belo - Egyházy-Jurovska, Beata: Stredoveké pamiatky hmotnej kultury z archeologickyh vyskumov na devonskom hrade. Zbornik Slovenského Narodného Muzea LXIX. Bratislava. 1975. 145. tábla pecsét-tipusaival. - Habovstia, Alojz: Kötázke Stredovekej tzv. kolkovanej Keramiky na Slovensku. Slovenska Archeológia VII.-2. Bratislava, 1959. Tabulka, I. 6.sz. edényfűl diszítése teljesen egyezik az ujjpalánki korsó fűldiszítésével.
- 379 ifj. Fehér Géza: i.m. Pécs. 1960. 126. és II. tábla, 2-3., IX. tábla, 10.13.
- 380 Dankó Imre: A magyarhertelendi női fazekasság. Dunántúli Dolgozatok. Pécs, 1968. 5-10. kép.
- 381 1973-ban G. Vámos Mária néprajzkutatóval Szakcsón a szakcsi fehérredényesek készítményei mellett több u.n. "dori" vagy "duri" korsót is begyűjtöttünk. Hasonló

- korsók más Kapos és Koppány-menti helységben is gyűjthető, sőt felvevő-piacuknak számított Ozora és környéke is. /G. Vámos Mária: A szekszárdi Balogh Ádám Múzeum szakcsi fehéredényei. A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve IV-V. Szekszárd, 1975. 203-204.
- 382 Kozák Károly: A szigligeti vár feltárása. Klny. Magyar Műemlékvédelem 1967-1968. kiadványból. 297.
- Kozák Károly: A sümegi és szigligeti vár XVII. század végi kerámiája. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 5. 1966. 82. /1. ábra/
- 383 Kozák Károly: i.m. 1966. 86. és Sarosácz György: i.m. Pécs. 1972. 85.
- 384 V. ö.: Holl Imre véleményét a pécsi múzeum hasonló agyagbögréinek besorolásáról a török fazekastermékek közé.
/Holl Imre: i.m. Bp. 1963. 77., 80. /22- jegyz./
- ifj. Fehér Géza: i.m. Pécs. 1960. 114. /V. tábla 1-4. kép./
- 385 A kézikorong is alkalmas a korongolásra, azaz, az edény felhuzására, - nem csupán a kezdetleges u.n. hurka-technikás edénykészítésre. /Holl Imre: i.m. Bp. 1963. 191./
- 386 Holl Imre: i.m. Bp. 1963. 182-185. - Sarosácz György: i.m. Pécs. 1972. 78. - ifj. Fehér Géza: i.m. Pécs. 1960. 126. /6. kép/.
- 387 Wartha V. nyomán idézi Holl Imre: i.m. 9. jegyz.
- 388 Lócsy Erzsébet a simontornyai feltárásnál talált, általa őskori kerámiának tartott XVI-XVII. századi sütőhang-töredékeket. A korábbi időszak leletei közül igen

- jelentős a Parádi Nándor által feltárt Árpád-kori példány, melyet eredeti helyén, - a téglákkal borított tüzelőhelyen, - találtak. /Parádi Nándor szíves szóbeli közlése./
- 389 Fodor László - Kozák Károly: Leletegyüttesek a román-kori székesegyház környékéről. Az Egri Múzeum Évkönyve. Eger. 1971. 56. kép.
- 390 V.ö.: 388. jegyz.
- 391 V. ö.: Gunda Béla: A magyar kenyér. Magyar Szemle. 1935. 275. /Valamint Cs. Sebestyén Károly fenti véleménye a Szegedi Füzetek 1934. számában. 166., 169./
- 392 Gunda Béla: A lakóház kialakulása az Ormánságban, különös tekintettel a tűzhely kulturmorfologiai jelentőségére. Néprajzi Értesítő 29. /1937./ 138. - /A horvát név Vas megyei változatára G. Vámos Mária hívta fel figyelmünket./
- 393 U. ott. - Az eljárást sok helyen a kemence fűtöttségének ellenőrzésénél is alkalmazzák. /U. ott. 27. jegyz./
- 394 Csalog József: Tolna vármegye Múzeumának második ásatása a török hódoltság alatt elpusztult Ete mezőváros helyén. Néprajzi Értesítő. 29. /1937./ 330. 332. /12-14., 16. ábra./
- 395 Parádi Nándor: i.m. Pécs. 1958. 132. /LXII. tábla, 14-15./ - ifj. Fehér Géza: i.m. Pécs. 1960. X. tábla, 1-6./ 8-15. - ujabban Kovács Valéria leletmentett Pécs területén nagyszámu zöldmázás kályhaszemet. /Szíves szóbeli közlését köszönöm. /-Fodor László - Kozák Károly: i.m. Eger. 1972. 195. /45. ábra. 1-2./
- Garády Sándor: i.m. 3p. 1944. 395. /40. kép/.

- 396 A hegyes végződésű, u.n. számárhát-iv metszetű változatot Szabó Kálmán hagyma- vagy kabaktökalakúaknak nevezte. /Szabó Kálmán: i.m. Bp. 1938. Az alföldi magyar nép... 93. /432-433./
- 397 Ugyanezeket a diszitéseket ismerjük például Etéről, Simontornyáról, Dunaföldvárról, de a budai és Kecskemét környéki ásatások anyagából is. Így egyik sem tekinthető eltérő helyi változatnak. /Garády Sándor: i.m. Bp. 1944. 339. /CXLII. tábla. 4-5./ - Szabó Kálmán: i.m. Bp. 1938. 92-93. /426-431./
- 398 Parádi Nándor: Későközépkori kályhacsempe negatívok. Folia Archaeologica IX. Bp. 1957. 183-184. /39. ábra/ - Részletesen ismerteti a tál-alaku kályhaszemek készítési módját. Ugyancsak tárgyal technikai kérdéseket a sümegi vár kályhacsempéi kapcsán Kozák Károly is. /Kozák Károly: A sümegi vár XV-XVII. századi kályhái. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 11. 1972. 271-290.
- 399 Párhuzamaik szinte minden XVI-XVII. századi telep- és várfeltárás anyagában megtalálhatók. Nagy számuk miatt a lelőhelyek felsorolásától eltekintünk.
- 400 Ugyanez a típus az alföldi feltárások anyagából is ismert. /Szabó Kálmán: Kecskeméti Múzeum halászati gyűjteménye. Néprajzi Értesítő 29. /1937./ 19. ábra. - Szabó Kálmán: Kecskeméti Múzeum halászati gyűjteménye. Második rész. Néprajzi Értesítő 29. 99. ábra - az ujpálánki első típus hálósulyaival teljesen megegyező XV-XVI. századi lapos hálósúlyokat ismertet.

- 401 Kozák Károly: i.m. Eger. 1963. 32. kép. - Kozák Károly: i.m. Eger. 1964. 42. kép. - Holl Imre: A külföldi kerámia Magyarországon. /XIII-XVI. kép./Bud. Rég. XVI.1965.
- 402 Katona Imre: A habán kerámia Magyarországon. ~~Bp. 1974.~~
Bp. 1974. 162.
- 403 U. ott.
- 404 Boros Béla: A magyar üvegművesség. Bp. 1974. 38-39.
- 405 Boros Béla: i.m. Bp. 1974. 105. /65-66. kép/. - Az irásos opálüvegtárgyak többségének eredetét az erdélyi habánok alvinci központja közelében lévő Porumbák üveg-hutájában határozza meg.
- 405/a U. ott. 54.
- 406 Kozák Károly: Az egri vár feltárása IV. Az Egri Múzeum Évkönyve V. Eger. 1967. 26. ábra. - Kalmár János: i.m. Bp. 1959. LXXVIII. tábla.
- 407 ifj. Fehér Géza: i.m. Pécs. 1960. XII. tábla.-
Kalmár János: i.m. Bp. 1959. LXXVIII. tábla, - Ári István - Bálint Alajos: i.m. Bp. 1959. XVI. tábla 4.
- 408 A mesterjegy feloldásáért Vass Elődnek tartozunk köszönettel. - A mesterséget tanuló janicsárokról Dernschwam János 1553-55 között keletkezett leírása is tájékoztat. E szerint a mesterséget tanuló janicsárokat ~~háboruk~~ háboruk idején hadrafogták ugyan, de a valódi janicsárokat megillető fehér zer-kula /fehér főveg/ viselése számukra tiltott volt. /Dernschwam János: Utazás Konstantinápolyba. 1553-55. Közreadja: Tardy Lajos: Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalom-

ról. Bp. 1977. 318.

- 409 Garády Sándor: i.m. Bp. 1944. 394. /CXLI. tábla, 1-10. kép/.
- 410 Kozák Károly: i.m. Eger. 1963. 131. /35. kép./ - Kozák Károly: i.m. 1964. 233. /56. kép/. - A porceláncsészék meghatározásához nyújtott segítségéért Katona Imrének mondunk köszönetet.
- 411 Sarosácz György: i.m. 41-42. /23. kép/.

K é p j e g y z é k

1. tábla :

1-2. kép: A Palánki-sziget területe a feltárás megkezdése előtt.

2. tábla:

1. kép: A Palánki-sziget déli oldalát határoló mocsaras holtmeder 1975. tavaszán.

2. kép: A hajduk Tolna mellett 1599. évi rajtaütéséről készített Siebmacher-féle metszet részlete. /Eredetije a Magyar Nemzeti Muzeum Történelmi Képcsarnoka gyűjteményében./

2/A tábla:

Lázár deák 1514. évi Magyarország térképének részlete. /Cartographia Hungaria I. Magyarország térképei a XVI. és XVII. századból. Bp. 1972. - után/.

3. tábla:

1. kép: A Palánki-sziget és környéke Beszédes József és társai által 1834-ben készített folyószabályozási térképen. /Eredeti a Tolna megyei Levéltár Térképtárában. T 196. számon./

2. kép: Szekszárd és a Palánki-sziget környéke. Részlet az 1894. évi katonai térképről./

4. tábla:

1. kép: Ujpalánk, Szekszárd és Tolna Mikoviny Sámuel 1753. évi térképén. /Eredeti a Tolna megyei Levéltár Térképtárában, T 203. számon./

5. tábla:

D u n a f ö l d v á r - Ottendorf Henrik rajza. 1664.
/Hermann Egyed után./

6. tábla:

P a k s - Ottendorf Henrik rajza. 1664. /Hermann Egyed
után./

7. tábla:

T o l n a - Ottendorf Henrik rajza. 1664. /Hermann
Egyed után./

8. tábla:

U j p a l á n k . - Ovár/ - Ottendorf Henrik rajza. 1664.
/Hermann Egyed után./

9. tábla:

S z e k s z á r d - Ottendorf Henrik rajza 1664. /Her-
mann Egyed után./

10. tábla:

1. kép: A helyreállított dunaföldvári Öregtorony táv-
lati képe.

2. kép: Rabrajzok a dunaföldvári Öregtorony XIX. száza-
di börtöncelláiból.

11. tábla:

1. kép: A 18. számú térképlap a felszabadító seregek
1686. szeptemberi, dunamenti utvonalaról. F ö l d v á r
és környéke. /Eredeti a Béri Balogh Ádám Múzeum metszet-
gyűjteményében./

2. kép: F ö l d v á r mezőváros és a földvári palánk-
vár. Kinagyított részlet.

12. tábla:

1. kép: A 19. számú térképlap a felszabadító seregek 1686. szeptemmeri, dunamenti útvonaláról. P o t z c a /Bölcske/ és Madocsa környéke. /Eredeti a Béri Balogh Ádám Muzeum metszetgyűjteményében./

2. kép: A 21. számú térképlap a felszabadító seregek 1686. szeptemberi, dunamenti útvonaláról. G e r j e n és V e t l e. /A mai Dunaszentgyörgy térségében. Eredeti a Béri Balogh Ádám Muzeum metszetgyűjteményében./

12/A tábla:

1. kép: P o t z c a /Bölcske/ község 1686. őszén. Kinagyított részlet.

2. kép: M a d o c s a község 1686. őszén. Kinagyított részlet.

3. kép: G e r j e n község 1686. őszén. Kinagyított részlet.

4. kép: T o l n a mezőváros cimere a XVIII. században épített nagytemplom homlokzatán.

13. tábla:

1. kép: A 20. számú térképlap a felszabadító seregek 1686. szeptemberi, dunamenti útvonaláról. T o l n a mezőváros térsége. /Eredeti a Béri Balogh Ádám Muzeum metszetgyűjteményében./

2. kép: T o l n a és a tolnai török palánkvár. Kinagyított részlet.

13/A tábla:

Kesztölc, Tolna és Szekszárd egykoru török ábrázolása. /Fehér Géza: Magyarországi török miniaturák c. munkája után./

14. tábla:

1. kép: V e r e b é l y palánkvára.

2. kép: 1./ Latorkert. 2./ Palánk. 3./ Rótt palánk.

3. kép: Pápa palánkfalai 1600 körül. /Gerő László után./

15. tábla:

1. kép: A nyugati várfalhoz csatlakozó sövényfonatos épületek falmaradványai az ujjpalánki várban.

2. kép: Vermek, épületen belüli tárdógödrök és ujkori beásások nyoma az ujjpalánki vár területén.

16. tábla:

1. kép: A nyugati várfal külső és belső falárkai, valamint a belső falárkot metsző XVII. századévi, XVIII. századeleji gödrök az ujjpalánki vár területén.

2. kép: A déli várfal külső oldalánál ásott agyaggyerő gödrök és a délnyugati bástya részlete az ujjpalánki várban.

17. tábla:

1. kép: A várárok metszete az ujjpalánki vár nyugati várfalánál.

2. kép: A várárok metszetének rajza. /Ujjpalánki vár nyugati főfal./

18. tábla:

Az ujjpalánki vár nyugati falának metszetei: 1./ A palánkfal első változata. 2./ Az ujjaépített és az első palánkfal metszete.

19. tábla:

Az ujjpalánki vár délnyugati sarokbástyája és közvetlen környezetének feltárás utáni felülnézeti rajza. /1:100/

20. tábla:

Az ujjpalánki vár területén feltárt, leggyakrabban előforduló verem- és gödörfajták, felülnézeti és metszetterajzai. /1:40/

21. tábla:

1. kép: Szőlőmagokat tartalmazó agyagedény a nyugati várfal közelében feltárt emésztőgödörben.

2. kép: A szőlőmagok kinagyított képe.

22. tábla:

1. kép: Lemezpatkókkal megpatkolt ló csontváza egy hulladékkal és pusztulási törmelékkel feltöltött gödör aljában.

2. kép: Ló csontváz egy hulladékkal és pusztulási törmelékkel feltöltött gödör aljában.

23. tábla:

1. kép: Az ujjpalánki vár északnyugati bástyájának látható maradványai a szántással bolygatott felső földrétől eltávolítása után.

2. kép: Az ujjpalánki vár északnyugati bástyája és közvetlen környezete feltárt állapotban.

24. tábla:

1-2. kép: Az ujjpalánki vár északi várfalának és az északnyugati bástya falszerkezetének csatlakozása.

25. tábla:

1. kép: Az ujjpalánki vár kapuszerkezetének oszlopgödrei a kaput tartó oszlopok kerek foltjaival.

2. kép: Kaput tartó oszlop famaradványa az oszlopsort elmetező árok falában.

Ujjpalánki vár - feltárási térképe.

26. tábla:

1-9. kép: Vas ágyugolyók a vár területéről.

27. tábla:

1-2./ XVI. századi szablyára való egyenes keresztvasak.
3-5./ Körátmetszetű és hatszögletű csőmaradványok XVII.
századi kovás pisztolyokból. 6./ Köpüs kopjacsúcs. 7./
Gyermekjátéknak készült miniatűr balta /XVI-XVII. szá-
zadi forma./ 8./ Enyhén ívelt gerincű rovátkolással di-
szített fokosbalta. 9./ Vas nyílhegy.

28. tábla:

1-3./ Keréklakatos puskához való felhúzókulcsok. 4-5.
9./ XVII. századi pusokák sátorvasai. 6-8./ Kézi lőfegy-
verekhez való pattintott kovák.

29. tábla:

1. 4./ Agyagból égetett golyóöntő formák. 3-5./ Ólom-
lepények. 6./ Bronz golyóöntő forma. 2. 7.-19./ Ólomból
öntött pisztoly- és pusokagolyók. 20./ Vasból készített
golyóöntő fogó.

30. tábla:

1-6./ Lemezpatkók.

31. tábla:

1./ Jégpatkó. 2./ Lábbeli patkó. 3. 5./ Lemezpatkók.
5. 7./ Sarkantyuk.

32. tábla:

1-2./ Kengyelvasak. 3-5./ Lószerszámokhoz való forgó-
gyűrűs karikapárok. 6./ Pillangós peckű csikózábla
töredéke. 7./ Vas szerszámtartozék.

33..tábla:

1./ Szijra való vashorog. 2./ Csikózablára való oldal-
tag. 3-4./ Feszítőzablák töredékei. 7. 8. 10./ Lószerszám: talán zablá tartozékai. 5. 6. 9./ Hevedercsatok.

34. tábla:

1-5. Bronz csengettyük, u.n. "pörgők". 6-9./ Lószerszáma-
ra való bronzveretek, rozetták.

35. tábla:

1-9. Vas csizmapatkók.

36. tábla:

1-2./ Féldrágakőből csiszolt gyöngyök. 3./ Vas olló.
4-6./ Bronz gombostűk. 7-8./ Vas varrótűk. 9./ Sárga-
réz varrótű. 10-11./ Bronz ruhakapocs két típusu nő-
tagja.

37. tábla:

1-2./ Ollók féldarabjai. 7./ Olló. 3-5./ Réz pityke-
gombok. 8-9./ Bronz övcsatok horgos féldarabjai.
10-17./ Cypria kagylók.

38. tábla:

1-2./ Réz gyűszűk. 3./ Öntött óngomb. 4./ Szürke pa-
lából készített gomböntő-minta két oldala. 5./ Sólymot
ábrázoló metszett gyöngyházlap. 6./ Gyűrűbe való csi-
szolt opálkő. 7./ Bronz övpálca. 8./ Csont övpálca.
9./ Vas koppantó. 10./ Tulipánvésetű bronz lemezgyűrű
töredéke. 11./ Feliratos török rézgyűrű. 12./ Török
rézgyűrű - felárata lekopott. 13./ Féldrégaköves bronz-
gyűrű. Ezüstözött. 14-16./ Övegszájak. 18./ Övegpalack
talpa. 17./ Diszitett csontkorong.

39. tábla:

1./ Sárgaréz körző töredéke. 2./ A réz körző kinagyított felirata. 3-4./ A 38. tábla 3. és 4. tárgyának kb 1:1 arányu képe.

40. tábla:

1./ A 38. táblán lévő metszett gyöngyházlap kinagyított képe. 2./ A 38. táblán lévő diszitett csontkorong kinagyított képe. 3./ Ólom plomba kinagyított képe. Term. nagyság: 3 cm atm./

41. tábla:

1./ Héber feliratu ólomplomba. Nagyított. Eredeti nagyság: 2 cm. 2./ Tulipánvésetű bronz lemezgyűrű nagyított képe. 3./ Féldrágaköves, ezüstözött bronzgyűrű nagyított képe. 4./ Török mesterjegy egy cserép-pipa nyakán. 5./ Török feliratos bronz pecsétgyűrű felső lapja. Nagyított. 6-7./ 38. tábla 11-12. szám alatti bronz pecsétgyűrűk hátoldala.

42. tábla:

1./ Keresztény érem. Nagyított. Term. nagys: 2,2 cm. 2./ Törött cserépedény darabjaiból készített játékszer. 3./ Átfurt bokacsont. 4./ Csontból készített dominólap.

43. tábla:

1-5./ Bronz lemeztöredékek. 6-7./ Gömbszelet alakú bronz kannafedők. 8./ Ezüstözött bronz kiöntőcső. 9./ Bronz mósárütő.

44. tábla:

1./ Bronz üst töredéke. 2-4./ Bronz kannafedők.

45. tábla:

1./ Bronz gyertyatartó Ujpalánkról. 2./ Ismeretlen lelőhelyű bronz gyertyatartó a Béri Balogh Ádám Múzeum gyűjteményében.

46. tábla:

1./ Bronz kanna Ujpalánkról. 2./ Bronz kanna alja a korabeli javítás nyomaival. /Az 1. sz. alatti tárgy restaurálás előtt./

47. tábla:

1./ Vas béklyó lakatrésze. 2-4./ Lakat maradványok.
5./ Vas kulcsok.

48. tábla:

1. 3. 6./ Vas fúrók. 2./ Bőrvarró, v. "merkelő"tű.
4./ Ólom függő súly. 5./ Sárgaréz körző. /V.ö. 39. tábla
1./ 7./ Vas harapófogó.

49. tábla:

1-5./ Vas kalapácsfejek. 6./ Tengelyvégszeg. 7./ Fejsze, vagy szekerce mesterjegyes töredékdarabja.

50. tábla:

1./ Csáklya vagy szénavonó hegye. 2./ Csákány töredéke.
3./ Vermelő. 4-5./ Fokosbalták foktöredékei.

51. tábla:

1./ Aratósarló. 2./ Szőlőmetsző kés. 3./ Ormós sarló.
4./ Bevető villa.

52. tábla:

1-2./ Bőrmegmunkáló szerszámok.

53. tábla:

Tűzifogó.

54. tábla:

1./ Kovácsolt vas pánt. 2-3./ Láncdarabok. 4./ Kovácsolt vas épületszög. 5./ Deszkába való szemes szög. 6./ Fokosbalta töredéke.

55. tábla:

1-8./ Négyzetes metszetű, kovácsolt vas épületszögek.

56. tábla:

1./ Deszkába való laposfejű szögek. 2-9./ Zsindely- és patkószögek. 10-11./ Kovácsolt vas szögek. 12-20./ Iszkák.

57. tábla:

1-2., 4./ Tengelyvég-vasalások. 2./ Ajtó vasalás.

58. tábla:

1-3., 5./ Lapos vaspántok. 4./ Vas nyárs töredéke /?/
6./ Ácskapocs. 7./ Ajtózár ütköző.

59. tábla:

1-6./ Csiholó acélok.

60. tábla:

1./ Fanyelű kés. 2./ Fanyelű kés réz diszitéssel.
3./ Fokéles fanyelű kés. Végén rézlap. 4./ Fanyelű kés. 5./ Fanyelű kés réz diszitéssel.

61. tábla:

1./ Csontnyélborítású kés. 2-3./ Fanyelű kés, réz diszitéssel. 4./ Nyéltövíses vaskés. 5./ Kés pengetöredéke. 6./ Fanyelű kés, végén aszimmetrikus csontdisz. 7-8./ Fanyelű kések réz szegecsekkel és réz diszitéssel.

62. tábla

1. Csontnyelű, rézzel szegecselt és diszitett kés.
2. Rézzel diszitett fanyelű kések. 4. Asszimmetrikus végű, fanyelű kés. 5. Asszimmetrikus vaskés.

63. tábla

- 1./ Egyik oldalán fa-, másik oldalán csont nyelvborítású, asszimmetrikus kés. Rézzel diszitett. 2., 4-5./ Rézlemezzel és csontgyörökkel diszitett, csontból készült, asszimmetrikus nyelvvéggel ellátott kések, illetve töredék. 3./ Asszimmetrikus, csontlemezzel borított kés töredéke. 6./ Csontlemezzel borított, asszimmetrikus nyelvű kés.

64. tábla

- 1-4./ Összecsukható kések pengéi. 5./ Összecsukható borotva pengéje. 6./ Rézlemezzel diszitett, fanyelű kés.

65. tábla

Kések és borotvák csont nyelvborításai, csontból és gyöngyházlapból készített asszimmetrikus és szimmetrikus késnyelvék.

66. tábla

- 1./ Lengyel garas. 16... Ezüst. Nagyított. 2-3./ Gyengén ezüstözött, értelmetlen tükörképfeliratu hamis lengyel garasok. /XVII. század./ Nagyítva. 4-5./ Vörösrézről vert hamis magyar denárok. /XVII. század./ Nagyítva.

67. tábla

- 1./ Obulus. II. Ferdinánd 1636. évi verete. /KB/.
- 2./ Denár. Habsburg Rudolf 158/9./ évi verete /KB/.
- 3./ Denár. Habsburg Rudolf 1593. évi verete. /KB/.
- 4./ Denár. II. Ferdinánd verete é.n. /KB/. 5./ Denár. III. Ferdinánd 165/?/ - évi verete. 6./ Denár. III. Ferdinánd 1655. évi verete /KB/. 7. és 9./ XVII. századi török ezüstpénzek u.n. inflációs adcsék. Olvas-
hatatlan felirattal. 8./ Denár. II. Ferdinánd 1636. évi verete /KB/. Valamennyi nagyított.

68. tábla

- 1./ Vörös színű mázatlan tál töredékei. 2-3./ Mázatlan tányér.

69. tábla

- 1-3./ Fehér anyagú, belül mázas, barnászörös-zöld csíkozású tányér.

70. tábla

- 1-2./ Fehér anyagú, belül sárga és zöld mázzal borított tányér.

71. tábla

- 1-2./ Sütőharang.

72. tábla

- 1./ Szürke színű agyagkorsó. 2./ Korsószájba való szűrőbetét. 3./ Fekete színű, becsipett száju agyagkorsó.

73. tábla

- 1./ A 72/3. korsó rajza. 2./ A 72/3 korsó szája felülnézetben.

74. tábla

- 1./ Sikált diszítésű fekete korsó nyak- és válltöredéke.
- 2./ Szürke kiöntőcső. 3./ Függőleges kiöntőcsövű korsó száj - és nyaktöredéke. 4./ Függőleges kiöntőcsövű, feketésszürke korsó.

75. tábla

- 1./ Feketésszürke felületű korsó töredéke. Sikált diszítésű. 2./ Szürke korsó fenék- és oldaltöredéke. 3./ Szürke korsó száj- nyak- és válltöredéke, bepecsélyezett diszítésű szalagfüllel.

76. tábla

- Rádli- és vonalkötegdisszel diszitett, fényezett felületű szürke korsó töredéke.

77. tábla

- 1./Fekete színű korsó száj- és fültöredéke. 2./ Szürke korsófül. 3./ Világosszürke, becsipéssel alakított nagyméretű korsószáj. 4-6./ Ujbenyomással és rádlival diszitett szürke korsótalpak.

78. tábla

- 1./ Függőleges kiöntőcsövű fekete korsó száj- és nyaktöredéke. 2./ Korsónyakból alakított cserép gyertyatartó. 3./ Sárga színű korsófül. 4./ Sárga színű török korsószáj. 5./ Sárga színű korsószáj-, nyak- és fül töredéke.

79. tábla

- 1-2./ Textilmintás sárga korsók száj-, nyak- és fül töredékei. 3-7./ Textilmintás korsótöredékek.

80. tábla

- 1./ Hurkatechnika nyomai a 79/1 korsónyak belsejében.
- 2-3./ Vörösszinű, belül zöldmázazas bögre.
- 4./ Márványozott felületű, zöld, meggyszín, sárga mázas kancsó száj- és válltöredéke a füllel.

81. tábla

- 1./ Sárga színű, sárga mázzal diszitett kiöntőcsöves török korsó töredéke.
- 2./ Sárga színű mázatlan cserépmozsár töredéke.
- 3./ Belül gipszes agyagcsésze.

82. tábla

- 1./ A 81/1 korsó rajza.
- 2-3./ Kerámia öntőtégely.

83. tábla

- 1-2./ Belül mázas, folytatott diszítésű talpascsészék.
- 3-4./ Belül mázas talpascsészék.
- 5./ Kihajlóperemű, lapos talpastál.
- 6./ Kívül-belül zöldmázazas talpascsésze.

84. tábla

A 83. tábla edényeinek rajza.

85. tábla

- 1./ Nagyméretű, belül mázas talpastál töredéke.
- 2-3./ Kihajlóperemű, belül mázas talpastálak töredékei.
- 4./ Kívül-belül mázazott nagyméretű talpastál töredéke.

86. tábla

Kihajló peremű, növényi motívumokkal diszitett sárgamázú talpastál. Kiegészített.

87. tábla

A 86. tábla edényének metszet- és felülnézeti rajza.

88. tábla

- 1./ Belül barnamázás, folytatott diszítésű talpascskéje.
- 2./ Kihajló peremű, növényi motívumokkal diszített talpastál töredéke.

89. tábla

A 88. tábla edényeinek rajza.

90. tábla

- 1-2./ Világossárga anyagu, belülmázás, vékonyfalú főzőfazekak.

91. tábla

A 90. tábla edényeinek rajzai.

92. tábla

- 1./ Világossárga anyagu, belül mázás, vékonyfalú főzőfazék.
- 2./ Világossárga anyagu, vékonyfalú, belül mázás bögre.
- 3-4./ Világossárga anyagu belül mázás bögrék peremtöredékei az edények fülével.

93. tábla

A 92. tábla edényeinek és töredékeinek rajzai.

94. tábla

- 1./ Vörös színű főzőfazék. Belül barna, illetve sárgásbarna mázzal.
- 2./ Az 1. alatti főzőfazék rajza.

95. tábla

Nagyméretű, belül sötétbarna mázzal borított, kétfülű főzőfazék.

96. tábla

A 95. tábla edényének rajza.

97. tábla

- 1./ Barnászörös színű, mesterjeggyel ellátott agyag-szilke.
- 2./ Az 1. pont alatti edény rajza.

98. tábla

1./ Barnásvörös színű, füles agyagszilke perem- és válltöredéke a szabálytalan szalagfüllel. 2./ Sötét-szürke színű, kézikorongolt fazék. 3./ Kormos felületű, kézikorongon készített főzőfazék.

99. tábla

A 98. tábla tárgyainak rajza.

100. tábla

1./ Sárgásszürke színű, durva kidolgozású fazék. Oldalán folyadék-kieresztő furat. Bekarcolt vonallal és hullámvonallal díszített. 2./ Az 1. pont alatti fazék rajza.

101. tábla

Kézikorongolt, szürke színű fazék, vállán lécdíszítés, a fenékperemen benyomkodásos díszítés. Alján fenékbélyeg.

102. tábla

A 101. tábla edényének rajzai.

103. tábla

1./ Főzőfazék fél-töredéke. 2./ Kézikorongolt agyagbög-
re féltöredéke. 2./ A 3. sz. alatti agyagbögretöredék
rajza.

104. tábla

1-2./ Fenyőgally-díszítéses, kézikorongolt főzőfazék
száj- és válltöredéke. 3-4./ Barnásvörös színű agyag-
szilke száj- és válltöredéke.

105. tábla

1-2./ Vastagfalú, sötétszürke színű, korongolt bögre.
Hiányos, - füle letörött. 3-5./ Kézzelformált, szürke_

szinű agyagbögge. 6-7./ Világossárga szinű, durván megmunkált agyagböggre. 8./ Kihajló peremű, korongon készített szürke fazék, oldalán hullámvonal disszel. 9./ A 8. szám alatti edény fenékbélyege.

106-109. táblák

Főzőfazekak peremtöredékei és egy darab fenéktöredék.

110. tábla

Főzőfazekak fenéktöredékein és egy cserépfedő fogógombján lévő fenékbélyege.

111. tábla

1-4./ Szürke és sárgaszinű, korongolt, vékonyfalu cserépfedők. 5-6./ Kézikorongon készített, vastagfalu cserépfedők fogógombjai.

112. tábla

A 111. tábla tárgyainak rajzai.

113. tábla

Plasztikus disztítésű, mázatlan kályhacsempék és töredékek.

114. tábla

1-4./ Sárga szinű, mázatlan bögre alakú kályhaszemek. 2-3./ Szélesszájú, bögrealku kályhaszemek peremtöredékei. 5. és 7./ Sárga szinű, tányérialaku kályhaszemek. 6./ Belül zöldmázaz, kúpos kályhaszem töredéke.

115. tábla

A 114. tábla tárgyainak rajza.

116. tábla

1-2./ Sárga szinű, tál alakú kályhaszem felül- és oldalnézete.

117. tábla

1-2./ Sárga színű tál,-alaku kályhaszem felül és fél oldal-nézete.

118. tábla

1-4./ Kerámia hálósúlyok. 5./ Rézhuzalból hajlitott horog.

119. tábla

1-20./ Színes üvegkarperecek töredékei. 21-22. és 24./ Irásos diszítésű üvegtöredékek. 23./ Festett diszítésű üvegtöredék.

120. tábla

1-8./ Sárga és vörös színű cserép-pipák és töredékek. 9. és 10./ Vörös földfestékkel utánszínezett mázatlan vörös pipatöredékek. 11-13./ Mázatlan pipák kelyhe.

121. tábla

1-4. és 7./ Mázatlan vörös pipák és töredékek. 5-6. és 9-17./ Fehér és szürke színű mázatlan, diszített pipák töredékei.

122. tábla

1-9./ Fehér és szürke színű mázatlan, de diszített pipatöredékek. 10-21./ Sárga, barna és zöldmázás pipa-töredékek.

122/A tábla

1./ Mázatlan, vörös pipák. 2./ Fehér és szürke, valamint mázas pipák töredékei. 3./ Üvegkarperecek és színes üvegtöredékek. - Színes fotók.

123-124. tábla

Különböző típusba tartozó mázas és mázatlan pipák rajzai. /A 120-122. táblák anyagából válogatva./

125. tábla

1./ Fehér diszítésű, vörös alapszínű kerámia töredék.
3./ Sárgamázos tányér peremtöredéke. 2. és 4./ Fehér alapszínű, színes mázzal diszített tányérok perem- és oldaltöredékei. 5-10./ Színes-mázos töredékek.

126. tábla

1./ Színesmázos tányértöredék. 2./ Fehér alapszínű, vörös virágdiszítésű tányér töredéke. 3-4./ Zöldmázos tányérok peremtöredékei. 2-6./ Színesmázos töredékek.
8./ Többszínűmázos kupaszerű edény töredéke.

127. tábla

Habán cseréptöredékek.

128. tábla

Fehér alapon kék diszítésű, kínai és perzsa porcelán-töredékek.

128/A tábla

1-4./ A 125-128. táblák színes változatai.

129. tábla

1./ Bőr csizmatalp. 2./ Bőr csizmatalp fele, valamint egy vas csizmapatkó.

+

/A mellékleteket tartalmazó kötetben lévő fényképek Gaál A. felvételei és reprodukciói. A rajzokat Bucsányi K. készítette./

T a r t a l o m j e g y z é k

<u>Bevezetés</u>	1-5 lap
<u>I. A magyarországi vártörténeti kutatások néhány kérdésének áttekintése.</u>	
A XVI-XVII. századi palánkvárak helye a magyarországi várkutatásban.	5-20 lap
A./ A várak osztályozásának különböző változatai	6-11 lap
B./ Eltérő vélemények az u.n. magyar várépítésről	12-20 lap
<u>II. A várkutatás forrásai - különös tekintettel a Tolna megyei várak XVI-XVII. századi történetére</u>	21-39 lap
1. Inventáriumok	21-22 lap
2. Várabrázolások	23-31 lap
3. Térképek	32-33 lap
4. Írott források	33-36 lap
a./ Utleírások	33-34 lap
b./ Török iratok	35-36 lap
c./ Oklevélek, levelek	36-37 lap
d./ Régészeti feltárások	37-39 lap
<u>III. A Buda-eszéki hadiút török megerősítésének előzményei</u>	40-57 lap
1. Tolna megyei várak a XVI. század elején	40-43 lap
2. Adatok a dumamenti helységekről az 1526. 1529. 1541. és 1543. évi hadjáratok török naplófeljegyzései alapján	44-57 lap

IV. A dunamelléki török palánkvárak leírása és

XVI-XVII. századi története	53-2 lap
1. Dunaföldvár	60-75 lap
a./ A hódoltságkori palánkvár előzmé- nyei Földváron	60-62 lap
b./ A földvári palánkvár a XVI-XVII. században	62-75 lap
2. Paks	75-85 lap
3. Tolna	86-100 lap
4. Szekszárd	101-110 lap
5. Bátaszék	111-116 lap
6. Ujpalánk	116-269 lap
1./ A vár környékének vizrajzi és domborzati viszonyai	116-269 lap
2./ A terület magyar települései a török uralom előtt és alatt	121-126 lap
3./ A szerdahelyi /ujppalánkai/ sár- vizi hidvám működésére vonatko- zó adatok	127-133 lap
4./ Az Ujpalánk-i vár felépítésére és későbbi működésére vonatkozó adatok	134-155 lap
Óvár vagy Ujpalánk?	137-139 lap
A vár építtetője és építői	139-142 lap
Az ujpalánki vár helyőrsége	142-146 lap
Az ujpalánki vár a török kiüzé- séig. Az ujpalánki harmincadhivatal	146-155 lap

5./A régészeti feltárás eredményei	155-269 lap
A várárok	157-159 lap
Várfalak	159-164 lap
Bástyák	165-168 lap
A várkapu	168-170 lap
A vár területén feltárt objektumok	170-173 lap
Tárgyi leletanyag	179-269 lap
V. <u>Összefoglalás</u>	270-278 lap
<u>Jegyzetek</u>	279-347 lap
<u>Képjegyzék</u>	348-366 lap
<u>Tartalomjegyzék</u>	367-368 lap

.....15-65/1980.....bksz.

Tárgy: Gaál Attila.....
doktori szigorlata:
Melléklet: 1 db disszertáció

Dr.Szántó Imre elvtársnak
tszv.egyetemi tanár

H o l y b e n

Professzor Elvtárs!

Mellékelve . Gaál Attila: Hódoltságkori török kiserődök a Buda-eszéki
hadiut Tolna megyei szakaszán

Önmű doktori értekezését tisztelettel felkérem, hogy azt megbírálni
szíveskedjék. Legyen szabad Professzor Elvtárs szíves figyelmét fel-
hívnom tanácsulésünk ama határozatára, amely a bírálat elkészítésének
és benyújtásának legkésőbbi határidejét a kézhezvételtől számított
harmadik hónap utolsó napjában állapította meg.

A mellékelte értekezést a bírálat elkészítése után szíveskedjék átadni
tanszéke könyvtárasának leltárba vétel és a könyvtárban való olhelye-
zése céljából.

Szered, 1980. ápr. 1.

Cs. János
.....
dékán

A kiadmány hiteles:

P. Illyésné Dr. Kovács
.....
főelőadó

Kapták: Dr.Szántó Imre prof.
Dr.Kristó Gyula prof. társbíró